TARTALOM

3 Papp Endre: Énlaka felett, a hűség édes terhe alatt

5 Tamási Áron: Ami a Vadrózsa ágából kimaradt
(Emléktöredékek a kórházban)

14 Sütő András: Fontos levelek

31 Bertha Zoltán: A közösség homlokráncai
(Tamási és Sütő: a két erdélyi írófenomén rokonszellemisége)

41 Ablonczy László: A játék veszély-tétje Tamási Áron és Sütő András darabjaiban

58 Írások Tamási Áron Vitéz lélek című példázatáról

68 Nagy Gábor: Ypszilonos isten
avagy Nyelv és hatalom Sütő András *Pompás Gedeon*jában

73 Cs. Nagy Ibolya: Sütő András fekete rózsái

89 Falusi Márton: A politikus a népnek, az író a nemzetnek felelős
(Tamási Áron és Sütő András esszéiről)

101 Jánosi Zoltán: Ordas és csillag
(Nagy László és Nagy Gáspár versei Tamási Áronhoz és Sütő Andráshoz)

115 Bertha Csilla: A „kiáltás jogáért": Tamási Áron és Sütő András angolul

124 Járfás Ágnes: Tamási Áron franciául

130 Szepessy László: Áldozatos volt és erőt sugárzó...

133 Márkus Béla: (M)Ilyen szegények vagyunk?
(Együttműködések és kölcsönhatások)

A címlapon Tamási Áron farkaslakai síremlék-szobrának részlete. Szervátiusz Jenő – Szervátiusz Tibor (trachit, 1971–1972). A borító hátoldalán Trill Zsolt, Tamási Áron: *Vitéz lélek* színművében. R.: Vidnyánszky Attila. Fotó: Eőri Szabó Zsolt, 2015. Borító: Nagy András.

A lap fotósai: Barabás Zsolt, Fábián József, Ilovszky Béla, Kanyó Béla, Máthé András, Nyári Attila / A-Team, Sipos Géza

---

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Főszerkesztő: Csoóri Sándor; **Főmunkatársak:** Ágh István, Tornai József; **Felelős szerkesztő:** Papp Endre; **Szerkesztők:** Falusi Márton, Nagy Gábor, Tőkéczki László; **Képszerkesztő:** Nagy András; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Telefon: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Magyar Nemzeti Bank, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. Előfizetési díj: egy évre 6000 Ft, fél évre 3000 Ft. Nyomta és kötötte: Synra Nyomda és Kiadó Kft. HU ISSN 0238–9908.

Nagy László: Tamási Áron (tollrajz, tanulmány rézkarchoz, 1967 k.)

Papp Endre

Énlaka felett, a hűség édes terhe alatt

„Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a Gondviselés" – így látta egykor népe magárahagyatottságának okát Tamási Áron. Most szívesen odacsapnánk annak a kőből való paripának a farára: ugrana egyet! De a kényszerű önmérséklet – megtanultuk mi ezt, magyarok – arra int, ébresszünk szóval.

Tamási Áron halálának ötvenedik, Sütő Andrásának tizedik évfordulójára emlékezve a székely Homéroszról és a sajátosság méltóságának eszméjét sorsában megtestesítőjéről szól lapunk. Tudatosítani akarjuk ezúton is, micsoda értékeink vannak, hogy olyan elvarázsoló-felemelő is lehet nyelvünk, mint az övék! Csupa ötlet, kép, hangulat és sugallat: költészet. Szellemi jelleget, népi karaktert kifejező, nemzeti közösséget – mely, tőlük is tudjuk, mindannyiunké, kik ragaszkodunk hozzá – teremtő, a magyarság lényegét idők fölé emelő esszencia. A legfinomabb szövetű irodalom, mely kiválóan alkalmas arra, ha valaki nemcsak küzdelmet, áldozatot, kiállást keres a közösséghez tartozásban – van náluk, persze, lehetőség erre is –, hanem szépséget, örömet, vitalitást – megkaphassa. Mert a magyar szellemhez és kultúrához tartozni, megmaradásáért, gazdagításáért fáradozni – öröm is a megpróbáltatás mellett.

Nekünk, felejtésre és önzésre hajlamos utókori olvasóknak alkalmasint hasznos lesz megfontolni Sütő András gondolatait az „Emberek! Mind magyarok vagyunk!" című, Tamási Áron századik születésnapjára való emlékezéséből:

„Szájkosaras idők múltával, a mindenki fejére ráhúzott világnézeti kötelezettségek megszűntével valóságos szellemi Kánaán ideje jött el, és ujjongva választott ki-ki magának prófétát, politikai irányzatot, azon belül is ún. platformot, vallásban újprotestáns istenimádást, kedvére való szektát, olyat is, amely az egész, eddigi kereszténységet tagadja egy új vallás igézetében. Lett is ebből mára olyan hangzavar az eszmék sátoros ünnepén, olyan tülekedés az emberi hiúságok vásárterein, hogy javunkra lenne jobban odafigyelni Tamásinak a múlt távolából hangzó figyelmeztetésére, mely így szól: *emberek, mind magyarok vagyunk!* Nézzetek a fejetek fölé! A csillagos ég ezeresztendős magyar boltozat is.

Papp Endre (1967) kritikus, a *Hitel* felelős szerkesztője.

Nézzetek a lábatok alá! Minden porszem az előttünk járó nemzedékek földdé lett arcából való rész. A halottaink is mind bennünk és közöttünk vannak! Ne tűrjétek hát, hogy egyik a másiknak az eleven arcát bélyegezze meg hatalmi koncmarakodás közben."

Összetartozás! – ez az üzenet. A javak utáni nagy rohanásban, véletlenül, el ne tévedjünk az önérdek útvesztőiben!

„Nincs módunk kitérni a hűség elől" – vallotta *Magyar fohász*ában, 1956. október 26-án Tamási Áron. A mai, csöndesebb és szenvtelenebb időkben is bizonyosság: nyelvünk és kultúránk által a létezés olyan szféráiba kapaszkodhatunk, ahová a magunk erejéből soha. Önmeghaladás ez abból a célból, hogy visszatalálhassunk magunkhoz.

Ezért ragaszkodunk hát életművükhöz, mint elvehetetlen szellemi birtokunkhoz.

Sütő András: Káin és Ábel. R.: Harag György. Sebők Klára és Héjja Sándor Kolozsvári Állami Magyar Színház, 1981. Fotó: Ilovszky Béla)

Tamási Áron

Ami a *Vadrózsa ágá*ból kimaradt

Emléktöredékek a kórházban

Bevezető a Tamási-jegyzetekhez

„Sohasem gondoltam volna, hogy diktálva alkotni tudjak" – mondta betegágyában Féja Gézának 1966 tavaszán, midőn az a Kútvölgyi kórházban meglátogatta íróbarátját, aki a *Vadrózsa ága* sorait mondta tollba Ágotájának. S az esztendő múltán megjelent, poézissel áthatott, félbetört emlékirat fölött így ámult Féja: „Humora teljesen a régi, mintha kiadós pihenés után ülne íróasztala mellé, és más gondja se volna, mint mosolyt csalni az emberek elnyűtt arcára. Ez a legbámulatosabb: beteg ember szerezte ezeket a sorokat, de teljesen egészséges lélek. Anekdotáit pontosan úgy mondja el, miként fehér asztal mellett cselekedte, midőn legjobb kedvében volna." Tamási Áron az utolsó útra készülődött, de az író és az ember bámulatosan teljes életet virágzott, mert három évtized múlva, immár a Tamási Ágota hagyatékából előkerült *Napló* szerint 1965. december és 1966. március 28. között szerelmes sorokat, versikéket is írt párjának. Aki kórházi ágya mellett virrasztott, s mindennemű kérésének huszonnégy órás szolgálatosaként jegyezte az író emlékezéseit is.

Az 1972-es farkaslakai emlékműavatást (a Szervátiuszok „tonnás hegyi beszéde" – Sütő András) követően már jó évtizede gyakorta vendégeskedtem Alkotás utcai otthonában Ágota asszonynál. Tamási Áron szellemi utóéletének annyi kérdését, gondját osztotta meg együttléteinkben, s ha kedves vendég érkezett, Tamási Gáspár, Czine Mihály, Tompa Miklós, Sütő András társaságában úgy terítette az asztalt, mint egykoron Áron idejében. És tálalta a ház gazdájának valamely kedves ételét, miközben kedves Cirfandlijával könnyítettük a flekken vagy a káposztás étek útját, miközben poharunkat jobb idők reményében emeltük.

1983. augusztus 5-én délután is Ágota otthoniasságában időztem. Midőn már elmerültünk az újabb Tamási-könyvek kiadásának ügyeiben, a ház asszonya sok kétség között vívódott. Mert legfontosabbnak vélte, hogy a Szépirodalmi Kiadó Tamási-köteteit sok évtizeden át húzott-vont állapotából visszaállítsa az eredetibe, Illés Endrével diplomáciáznia kellett ezért. És a színháziakkal is tusakodott olykor, mert a darabok olcsósításához nem járult hozzá. Központi kérdéssé emelkedett: engedje-e a bukaresti Kriterion Tamási-sorozatának csonkolásait?

Amelyeknek gondozója, felelőse Dávid Gyula volt, akit Ágota igen becsült, de mégis: Áron hűsége volt a tét. Úgy emlékszem, vásárhelyi pendlizéseim során Sütő Andrással is többször megbeszéltük Ágota dilemmáját, akit András álláspontja is megerősített: ahogy lehet! A legfontosabb: akár húzásokkal is, de Áront olvassák Erdélyben! – üzente András. Az augusztusi délutánban a *Vadrózsa ágá*nak sorsa is szóba került. Beszélgetés közben Ágota felállt, Tamási Áron íróasztaláról kézbe vett egy dossziét, s átnyújtotta: neked adom, használd belátásod szerint! Gépelt lapok ajándéka, melynek záradékaként Ágota kézzel is odajegyezte az adakozás tényét és az időpontot.

Alább ezek a feljegyzések következnek, melyek a *Vadrózsa ága* fogantatása és íródásának, diktálásának napjaiban születtek. Igazolván Tamási kompozíciós erejét is, mert nem a könyvecskébe szánta, s nem utólag húzta ki a történeteket, villanásemlékeket, hanem, mintegy pihenésül, folytatta a múlt idézését. Ágota pedig jegyezte, egy helyütt kérdezi is az írót, nem ellenzi-e, hogy e töredékeket rögzíti, majd Tamási jóváhagyásával folytatta íródeáki igyekezetét. E kis történetekben emlékezetének mélyéről előtűntek diákkori események, melyek nem szerepelnek emlékiratában, de a tordai eset igen. A leszakadt ágy körüli szorongását alább részletesebben beszéli el, s az unitárius püspök felháborodására hegyezettebben mondja, mint a *Vadrózsa ágá*ban. Ágota hűségesen írta Tamási szavait, így az itt közölt történetben *A legényfa kivirágzik* című novellájának pajkos versét enyhítette. Ám a *Vadrózsa ágá*ban Ágota vagy a szerkesztő észlelvén a pontatlanságot, javított, bár úgy is lehet, hogy a novella címét az emlékiratot diktálva az író már pontosan mondta feleségének.

„Írtam egy karácsonyi cikket" – kezdte diktálni egy másik történetét. Ez a *Gazdag erdélyi karácsony* című, vitriolos, valóban „rettentő szókimondó" szikrázó dolgozat, amit a *Mai Világ* 1928. december 25-ei száma közölt, de az író a *Virrasztás* című kötetébe (1943) nem illesztette be, és a *Jégtörő gondolatok* című kétkötetes gyűjteményben sem olvasható (1982). Tamási Ágota jóvoltából, jegyzeteimmel, először a *Tiszatáj* 1985. januári száma közölte újra, s majd Nagy Pál a *Gondolat és árvaság* című publicisztikai gyűjteménybe szerkesztette (Palatinus, 2000). Cikkében az erdélyi intézményeket, szervezeteket, újságírókat, egyházi férfiakat, írókat, kritikusokat potyolta el Tamási, kinek-kinek az esendőségére célzó ajándékot kívánva. Áradnak a nevek és a szervezetek Tamási szatírájában, de az emlékezés széptani és alkotás-lélektani titka, hogy a nagybeteg íróban a múlt miként s mit szivárogtat elő. S miként sűrült a múlt; csaknem harminc személyből évtizedek múltán öt személyt, ebből négy politikust említ – némi döccenéssel. Mert nem Inczédy Joksman Ödönnek üzente a magyarok Ázsiába való visszavezetését, ahogy alant olvasható, hanem Paál Árpádnak, a nevezettnek csak a zene- és énekkíséretet javasolta. Gyárfás Elemér „önműködő rózsafüzére" pontos, ám Kristóf György irodalomtörténész ajándéka egykor így íródott: „…hozott egy új esztétikai becslést, azonkívül meghozta Borbély Istvánnak az irodalomtörténetét a következő dedikációval: »Szíves felhasználás végett irodalmi előadásaidon.«" A kórházi ágyon Tamási Áron emlékezete s a képek

asszociációja titokzatosan is működött: Kristóf György alakja felvillanván, derűs történetté formálódott azzal, hogy a hibás fejű gyermek és a tanár anekdotáját is beleszőtte. Bethlen Györgynek a Magyar Párt elnökét szólító köszöntőjének tartalmát tekintve jól emlékezett Tamási, de némi pontosítással, mert 1927-ben Buddha- szobor feliratként javasolta: „Ne mozogj, és ne gondolkozzál, hogy boldog lehess."

Egykori komája, Zsók Ambrus története pedig egy novella vázlata. S hogy nem írta meg? Okát csak sejtjük. Az ötvenes évek Erdélye immár: régvolt barátjának kései és nyomorúságos sorsát bárminő képzelettel is aligha tudta volna poézissé emelni. Ez már a *Szülőföldem* második könyvének drámája, amit Sütő András az *Anyám könnyű álmot ígér*ben írt meg. A trianoni trilógia harmadik könyvét a mostani mindennapok írják *Demokrácia a kereszten* címmel…

A. L.

***

1966. márc. 13. vasárnap

somogyi 44
debreceni 34
udvarhelyi 82[1]
38 pusztult el a háborúban
László Ferenc fenyédi kántortanító fia
Hajdu Kálmán (oroszhegyi)

Alakra mutatósak voltak, csukaszürkében vonultak fel 14-ben, meglepően stramm fiúk, sványak, impozánsak.

László Ferenc nagyezüst vitézségi, hadnagy lett, magyarságáért. Bűnak adta magát a háború elvesztéséért, búskomor, megzavarodott a nemzeti bánatban. Lipótmezőre hozták. Áron meglátogatta, normálisan beszélgettek. Idővel meghalt.

Hajdu Kálmán tüdőbajban, 17 éves korában.

***

Németóra V.-ben

Szemlér tanította a németet. Felszólította Hajdu Kálmánt – (kitűnő magyar dolgozatokat írt). Hajdu úr, mondjuk el ezt a verset. Felállt, elkezdte olvasni, de bizony sok szó volt, amit megismételt. Hát, bizony látszott, gyötrődve mondja.

A tanár: Hát mi történt, olvasni sem tud!? Hajdu hallgatott, látszott az indulat forr benne, mérgesen azt mondta: Tanár úr kérem, nem forog a nyelvem.

Mi derültünk, és kérdeztük később: No, forog már a nyelved?

***

1 Tamási Áron csapattársainak hovatartozására utal.

Lukaub számtantanár

Sváb származású, nem látszott rajta. Mindig sétált a tanteremben. Hóna alá dugta a kezét, minden szóra figyelt, nem tanított jól. Később Kolozsvárra került egyetemi tanárnak.

Azt mondta egyszer: No, a veleje megy! Én tökkelütött voltam a számtanban, az egyszeregyet érettségin sem tudtam. Szerencsére nem is kérdezték. Az első osztályban felébredt a lelkiismeretem, félévben megbuktatott, a végén 3-ast adott. II.-ban 2, III.-ban 2, IV.-ben mindenki pártolt, mert jól tanultam, gondolta, ne rontsuk el a bizonyítványt. Az öreg sváb életében először megerőltette magát, mondta, no jól van, nem bánom. Érettségi után elváltunk, beiratkoztam az akadémiára, ő is a kereskedelmi akadémián lett tanár. Én ezt nem tudtam, amikor beiratkoztam. Néhány nap múlva a folyosón látom, velem szemben Lukaub jön. Úgy megijedtem, mintha ellenség jött volna.

Köszöntöttem:

– Jó napot, tanár úr!

Megállt, rám néz, azt mondja: Hát maga itt van?

– Mondom: itt vagyok tanár úr.

– Hát akkor folytatjuk, ahol abbahagytuk.

– Köszönöm, tanár úr.

Egész évben ha egyszer kérdezett valami könnyűt. Tudta, hogy nem tudok.

A könyvvitelt nem tudtam. Kicsit tanultam mindegyikből, […] egyik sem tetszett nekem, mégis a végére átmentem jól.

– Nem zavar, hogy közben jegyzem? [Tamási Ágota]

– Engem nem aztán.

***

Színes az ilyen diákélet, hosszan tart.

Egyszer voltunk vallásórán III.-ban vagy IV.-ben. 8–9-kor volt az óra reggel. Szabó János nevű pap régen volt az internátusban és tanította a vallástant. Akkor felálltunk, az elején imádkoztunk. Leültünk, hogy elkezdjük az órát. Katekizmust, bibliát, a zsidók a vállukon hogy viszik a szőlőt a rúdon. Alig ültünk le, egyszer csak furcsa mozgás lett, a lámpa elkezdett lógni, mi szédülni. Szabó János, a pap, elsőnek gondolta, hogy itt földrengés van, mihelyt sejtette, odament az ablakhoz, gyorsan kinyitotta és kiugrott. Szó nélkül otthagyott bennünket. Két méter magasságból ugrott. Mi ámulva néztük az ablakot, mert őt nem láttuk. „Fél, mert reng a föld!" – mondta valaki. Hát akkor mi is csináljunk valamit. A hosszú folyosó végén voltunk. Másikon a kijárat. A folyosón végig kimentünk a szabadba. Megálltunk kint az épület előtt, vártuk mikor dől össze. De nem történt semmi. Jó idő múlva visszamentünk.

Érdekes, milyen gyorsan megy a hír. Tíz perc sem telt, már tudták a másik osztályban [Szabó János esetét]. [Ott] Tamás Albert tanított természetrajzot. Ült a katedrán, abban a pillanatban tudta, mi van, szétnézett, látszott várakozásban van, de nem szólt semmit. Elmúlt 40-50 mp, s akkor végre megerőltette magát:

No most álljunk fel mi is, menjünk. (Ez mondta egy nagyobbacska diáknak: van annyi szemmértéke, hogy belecsinál, nem melléje.)

***

Március 17., csütörtök

A 30-as évek közepén még fiatal ember voltam. Becsültek engem, figyelmükkel kitüntettek olvasók, vezető emberek is.

29-ben elmentünk a Zeneakadémiára. Első fellépésünk Budapesten. Benedek Elek bácsi, Nyírő, Szentimrei Jenő, György Dénes lapított fejű.

Szentimrei versíró, kritikus. Felesége Kodály, Bartók-dakolat énekelt. Tetszett az embereknek. Szentimrei verseket olvasott föl, máskülönben, ha kellett, bírálatokat írt. 20 óta, háború óta fél tüdővel élt, az sem volt jó. Háborúban százados, ludovikás, majd otthagyta. 40 évig élt így, fél tüdővel.

Dely Szabó Géza kísért. Bartalis mint költő és én. „Erdélyi irodalmi különítmény." A Zeneakadméia nagyterme. Zsúfolásig volt a hatalmas terem. Szépmíves Cég, Erdélyi Helikont megcsináltuk, Révainál könyveink kezdtek megjelenni, népszerűek, hírneves emberek voltunk akkoriban már.

Én felolvastam a Szűzmáriás királyfiból. Mikor fiatal voltam, hatásosan, jól tudtam előadni, annyira, hogy az előadás szünetében Gömbös Gyula meleges gratulált.

Evvel a különítménnyel voltunk Szegeden, Debrecenben, Nyíregyházán, Szolnokon. Mindezeken a helyeken helyi rendezők akadtak, az irodalomszerető emberek közül. Pénzt nem kértünk, […] ünnepi vacsorát adtak, ide-oda elmentünk utána esetleg.

Erdélyben voltunk Baróton, […] Tordán, Szamosújváron, Nagybányán, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Csíkszeredán, Székelyudvarhelyen, Kézdivásárhelyen. Hirdettük az igét.

Elek bácsi mondta mindig a bevezetőt, mindig azt mondta: „És itt van közöttünk a Benjamin, Tamási Áron, az Áronka. Én azonban nevemet teszem rá és megjósolom, hogy lesz belőle nagy Áron is."

Tordán a püspökkel

Tordán voltunk ilyen esten. Ott ült a tordai társadalom színe-java, és ott ült a Boros nevű unitárius püspök. Száraz, hosszú ember, bottal járt, úgy köszönt az utcán a botot fölfelé tartva és kicsit följebb emelte köszönésnél.

Elek bácsi elmondta a bevezetőt. Ének. Jöttem én. Felolvastam a novellát. A legényfa kivirágzik. Ahogy olvastam, eszembe jutott, a novellában van egy olyan kitétel: Egyszer jártam nálatok, letörött az ágyatok. Amikor ez eszembe jutott, egyik lábamról a másikra álltam […] hipokritáknak, gondoltam, mégsem lehet felolvasni. Meg nem állhattam az olvasásban, vészesen közeledtem ehhez a részhez. Utolsó pillanatban elhatároztam, bizony ezen a kitételen enyhíteni fogok. Elérkeztem oda és mondom a következőt: „Egyszer jártam nálatok, ropogott az ágyatok." Erre mozgolódás keletkezett a közönség között, és a hosszú ösztövér püspök a botját felemelve, előadás közben kiment. Erre még sok uni-

tárius hallgató kiment tiltakozásul. Én azért befejeztem, és eltűntem a kulisszák mögé. Ott Elek bácsi kétségbeesve mondta:

– Mit csináltál, Te?

– Enyhítettem.

– Te így enyhítesz?

– Hát ahogy tudtam.

– Máskor, ha ilyen helyre megyünk, légy szíves, ne enyhíts.

Megígértem, máskor nem fogok enyhíteni.

Így mindenki érezte, a fiú és a lány együtt voltak, és az ágyon nagy szenvedélyben voltak. Az ágy mindegyre ropogott.

Voltunk Tordán, irodalmi estet tartottunk, és az Áronka kienyhítette a püspököt a teremből.

***

Írtam egy karácsonyi cikket. Kértek, írjam meg, mit gondolok, kinek mit hozott az angyal.

A nagyemberekről írtam főleg. Írtam Inczédy Joksman Ödönnek – alispán, szeretett hegedülni –, hozott egy üzenetet, hogy zenekíséret mellett a magyarokat vezesse vissza Ázsiába.

Előzménye: Gyárfás Elemér elment a püspökhöz, és szándékosan a zsebkendőjébe rózsafüzér olvasót [tett]. A zsebébe nyúlva kiesett. „Bocsánatot kérek, de útközben imádkoztam." Meghatotta a püspököt.

Gyárfás Elemérnek hozott egy rózsafüzért, amelyik önmagától imádkozik.

Kristóf György egyetemi tanár magyar nyelvet tanított. Mondták a fiúk, hogy micsoda tanítást visz ez véghez. Hát csuda, miket mond. Például azt mondta utolsó órán: Petőfi középtermetű volt, dióbarna, egy foga hibás.

Én írtam erre: a Kristóf Györgynek hozott egy csodálatos gondolatot, hogy kell írókat jellemezni, Petőfiről az mondta: … majd folytattam a cikkben, kitűnő módszer írókat jellemezni így, rá is lehetne vonatkoztatni olyan értelemben, hogy egy feje hibás. A tanár megharagudott, a gyerekek nevettek. Suttogták: Nézd, egy feje hibás.

Nem tudták, ilyenkor mit kezdjenek velem, rettentő szókimondó voltam, féltek is tőlem.

Paál Árpád székely ember volt. 18-ban alispán. Lúdtalpas, mikor járt, lappogott. Paál Árpádnak mennyből az angyal hozott egy betétet, azt üzenve, legközelebb vegyen részt a futóversenyen.

A Magyar Párt elnöke gróf Bethlen György. Bethlen Györgynek hozott egy jóindulatú barátságos üzenetet: Ne gondolkozzál és ne cselekedjél, mert akkor boldog lehetsz.

Ezeknek Magyarország felé megvolt a kapcsolatuk. Fel-fel jártak, jelentést tettek. De az iskolák javára pénzsegélyt is szereztek, Erdéllyel kapcsolatban megvolt az együttérzésük, bármilyenek is voltak.

Meg kell jegyeznem, még nőnek, de férfinak sem ennyit és ilyen dolgokat nem beszéltem soha.

1966. március 27.

Zsók Ambrus

Mikor 18-ban hazamentem a háború után, Gyulafehérváron ültem kicsit, majd Farkaslakára mentem, hogy szüleimet is meglátogassam. Onnan visszajöttem, nem egészen egy év múlva Gyulafehérvárra. Téli hideg volt.

Hallottuk a hírt, hogy Barabás Pál meghalt 19 telén, január után – a kántortanító Farkaslakán.

Zsók Ambrussal együtt voltunk Gyulafehérvárott. Zsók Ambrus bánkódott, hogy nincs állása. Akkor jött az ötletem, hogy Zs. A. jöjjön velem, és próbáljon szerencsét. Katholikus egyházban általában úgy választanak kántort, hogy a pap is beleszól, és az egyházi tanács választja. Tíz-tizenkét ember a tanács tagjai, világi vezetők. Hát akkor azt mondtam: „Te eljönnél velem Farkaslakára, és ott téged megválasztanának kántornak?!" Az jó állás, csupa katholikus van a faluban, kepét adnak neki.

– Nem volna rossz, csak úgy hiába állítunk oda.

– Mondasz valamit, majd szólok Áron bácsinak,[2] hátha adna kétsoros ajánlólevelet Kis Jánosnak. – Esperes plébános volt, hivatalnok, jámbor pap. Nem volt néppel való kapcsolata. Kövérkés, finom bőrű, nem volt rossz, csak akkurátus volt a farkaslaki pap.

Áron bácsinak az emeleten volt a lakosztálya. Kanyargós cserefa lépcső vezetett hozzá. Összeszedtük mind a bátorságunkat, és fölmentünk hozzá. Ketten. Kisebb fajta íróasztala előtt ült. Köszöntünk. Felállt, kérdezte: „Na, mi járatban vagytok?"

– Hallottuk azt a szomorú hírt, meghalt a kántortanító Farkaslakán, és gondoltuk, Ambrus, aki kántortanító oklevelet szerzett, talán elnyerhetné az állást, és hogy biztosabban járjunk, kérnénk néhány sort a farkaslakai paphoz, amiben pártfogolná Zsók Ambrust.

Adott is.

– Mikor akartok utazni? – kérdezte Áron bácsi.

– Ma vagy holnap – mondtuk.

A levéllel elmentünk Ambrusékhoz, elhatároztuk az utazás idejét. Édesanyja csomagolt neki. Elindultunk. Elmentünk Tövisre. Tövisen felszálltunk, Segesvárig mentünk. Ott leszálltunk, onnan még 12 km. Segesváron vártunk a vonatra. A híd mellett volt egy vendégfogadó. Nagy hideg volt. Sok pénzünk nem volt, de kértünk kicsi fát. Tizenöt darab lehetett talán. Ketten voltunk a szobában, az a fa mikor elégett, mintha nem is lett volna, hisz meg se kottyant. Reggel mentünk Segesvártól Udvarhelyig. Mikor a vendégfogadóban felkeltünk, a mosdóvíz be volt fagyva, öklünkkel törtük be, úgy mosakodtunk.

2 A család patriárkája, gyulafehérvári nagyprépost.

Udvarhelyről valahogyan kerültünk Farkaslakára. Bementünk, hogy a csomagokat letegyük a kántortanítói házba. Nekem zöld, neki sárga ládája volt, azt letettük a nagyszobába. Volt még egy kisebb szoba is, lent is volt egy kisebb. Most az orvos lakik ott. Letettük a mellé a csomagokat, bútor nem volt a lakásban, csak maradék újságpapírok. A szél is befújt, és táncoltatta a papírokat. Összeszedtük magunkat, és mentünk a paphoz jelentkezni. Szépen köszöntünk. Én ismertem őt. Bemutattam Zsók Ambrust. Hát erre azt mondta: „Nohát!"

– Azt szeretnők, hogy ha itt versenyre tudna állni, hogy elnyerhesse az állást.

– Á, pályázni akar?

– Igen – mondom.

– Hát az attól függ, mit tud.

– Ezt én is mondom, azt akarná bizonyítani, de hát különben egy levelet is hoztunk.

Odaadtam a levelet, azt elolvasta, erre megenyhült. Hozott két széket: „Üljenek le."

– Köszönjük.

Körülményekről kérdezte. Megmondta, akkor vasárnap a nagymisén végig kell segítkezni. Orgonán játszani, az alkalomnak megfelelő éneket mondani, imádkozni.

Azt mondja Ambrus, ő sokat felejtett.

Kapott könyvet, amiből nézegethetett. Szorgalmasan tanulgatott, csak petróleumlámpa égett. Aztán amikor tanultunk, a lámpa mellett kellett állni, vagy a kicsi sárga ládára tette. Tanakodtunk, mit csináljunk. Hideg volt. Egyhelyben sokáig nem lehetett állni. Vettem a lámpát – mondtam: Várjál csak, indulj!

Ő olvasott hangosan, én vittem utána a lámpát. Így eljött a vasárnap, amikor szolgálatba kellett állni. Meg kellett csinálni a próbát.

Hogy történt, azt megírtam a Hopposi legényekben.

Később odaházasodott. Egyszer hallottam, elment onnan. Talán mondták is, hogy menjen el, mert botrányt csinált. Volt egy fiatalasszony, annak a Háry Pistának [Nagy István] (Bukarestben halt meg) a húga, szénacsűrben találták meg őket, pedig Ambrusnak már volt felesége.

Most már évek óta Udvarhelyen lakik, nyugdíjban. Az a felesége van, akit először vett el. Üzent, ha Udvarhelyen járok, keressem meg.

1953-ban voltunk Udvarhelyen, megkaptuk a címét.[3] Kerestük, de nem volt otthon, csak a felesége. Bementünk egy régifajta házba, külvárosi forma, udvarról nyílnak különböző ajtók, mindenütt más lakik, néha emelet is van. Itt is volt. Ahogy bementünk, jobbra felmentünk az emeletre. Az ajtó nyitva volt. Nagy szegénység volt, mintha ócskapiacról lett volna a szoba berendezve. Mocskos is volt. Rozoga fatornác volt az emeleten. A szennyvizet is az udvarra öntötték. Az asszony zavarban volt, elhanyagolt. Mondta, van egy fia. Juliska Ame-

3 1944. októberi távozását követően Tamási 1955-ben járt először szülőföldjén.

rikában van, nagymama, és két gyereke van. Nem ír soha. Ambrus öccsétől tudja ezt is.

– Hogy lehet, hogy nem ír? – kérdeztem.

– Úgy lehet, mikor még lány volt, Ambrus valamivel megbántotta, azóta sem ír neki.

A proletár szegénység vette körül a kántortanítót. Otthon mondták, a felesége kicsit zavarodott, kétszer is fel akarta magát akasztani.

A gyulafehérvári püspöki házból ide jutott. Az apja, Zsók Ambrus, parádés kocsis volt a palotában. Rendes, kitűnő ember volt.

Tamási Áron az otthoni kaszálón, szénaboglyán (fotó a családi archívumból)

Sütő András

Fontos levelek

A Sütő-levelek elé

1985. június 3-án a nagybeteg Harag György hatvanadik születésnapjára igyekeztem Marosvásárhelyre, ám az ártándi átkelőnél a román vámos útlevelemet böngészve titkos könyvecskéjébe tekintett, majd kiszállított a baráti kocsiból, s nem kívánatos elemnek minősítve útlevelembe pecsételte: kitiltva Romániából! Így nem búcsúzhattam el drága rendező-barátomtól, aki néhány nap múltán a vásárhelyi zsidó temetőbe, az örök élők házába költözött. A sorompózár megszüntette a találkozást az akkor már csaknem házi őrizetben élő Sütő Andrással, vélhető, hogy anatémás sorsom is ellene irányult, merthogy a vám-szeku listáján jó évtizede névsor szerint az első helyen szerepeltem, mely ismeretségünk kitüntetett igazolásaként nekem büszkeséget jelentett. Közös ügyeink pedig szaporodtak, így András levelei sokasodtak, mert ha kapcsolták is vásárhelyi számát, dolgaink jó részét nem bízhattuk a fülesekre. Így az évek során András kötetre való levelet küldött a külügyi futárposta közvetítésével. Leveleinek gyűjteménye még csak készülődik a nyilvánosság elé. De a postacsomagokban számos másnak címzett levél, írás is érkezett, kérvén: juttassam el a címzettnek, de azt is gyakran kérte, hogy biztonság kedvéért másolatot őrizzek meg róla.

1990 után, a Nemzeti Színház-i esztendőkben sem változott együttműködésünk. Immár a telefont kapcsolták, de az idő változásában a gondok, a segítségkérelmek nem változtak, s olykor baráti futárok vagy a Duna Tévé munkatársai hozták küldeményét, máskor a levél telefaxon érkezett. Továbbítási postáskodásom változatlan maradt. A kései esztendőkben, párizsi éveimben ritkán váltottunk levelet, mert gyakran hívtam telefonon. Nem számoltam a perceket; sokszor és hosszan tusakodásait vitattuk; védtelennek érezte magát az alávaló támadások pergőtüzében. Egykori beszélgetésünk címeként jelöltük: *Sárkány alszik veled*. Ó idők népe az Új időkben, megszabadulván szájzárától, elmeháborodottan okádta a tüzet Sütő András ellen. Tehetségfogyatékosok parádéja: művek helyett a gyűlölködő fújtatás – a szellemi belterjesek mutatványos menete. Platójuk immár a világháló. Sütő András, szülőföldjének kivételes szolgá-

latosa pedig dermedt ámulattal érzékelte: a hazugság és a szenny pokoltüzelését az igazság sem oltja el. Védtelenné vált. Feljegyzésem őrzi, minő megrendüléssel beszélte el 2002 őszén, amikor Bayer Zsolt szokott stílusában a *Magyar Nemzet*ben piszkolta. Merthogy a szatmári RMDSZ gyűlésen az új magyar miniszterelnök mellett ült. Sütő András levelet írt a szerkesztőségnek, mondván Medgyessy Péter ült mellé, s nem fordítva történt, mint ahogy a választási vereségbe rokkant, agytolulásos tollnok konstruálta. Ugyan talán ült volna el, jelezvén: nem tetszik az új kormány… – képtelenség kisebbségi létben. Miközben a magyarországi politikának sincs joga a kisebbségi lét politikai osztályozására. Sütő András sorait sem helyesbítés, sem bocsánatkérés nem követte, igazolván: elvakultságban és becsület dolgában olykor az újkori polgári újságírás sem különb a túloldalinál.

Egyébiránt Sütő András gondjaival a változások forgatagában mindenkor a magyarországi vezetéshez folyamadott. A kisebbségi lét örök igénye: ugyan ki mástól remélhetne segítséget, mint az anyaország felelős vezetőitől? Sohasem önös ügyei nyugtalanították, hanem közössége, az erdélyi magyarság sorsa. Ebben a jelben címezte memorandumát a kondukátornak, s a nemzetiség vezetőinek, s írt levelet két alkalommal Kádár Jánosnak s más magyarországi hivatalos személyeknek. Horn Gyula megszólította a kormányprogram kérdésében, mire elmondta véleményét s kritikáját is. Számos petíciót írt a Duna Tévé védelmében, mert azt a madarasok tábora állhatatos szívóssággal fel akarta számolni. S ha más ügyekben gépéhez ült, az igazsághoz, az események pontos voltához ragaszkodott. Ha egyszer kötetbe gyűjtik leveleit, kitűnik majd: az emberi együttérzés, a szolgálatosság több kötetes igazolási anyagát olvashatjuk. Mert barátoknak, ismerősöknek s azok rokonainak ha hivatalos, orvosi vagy egyéb ügyekben segítséget kértek, azonmód asztalához ült, s máris az újkori jobbágykérelem remekírójaként két ujjal írógépének billentyűire csapott.

Tanúskodom: hogy egészségi állapota rohamosan rosszabbodott, ezt *A Hét* gyűlölet-hadjárata erősen befolyásolta (főszerkesztő: Parászka Boróka). S hiába győzködtem, győzködték barátai, hagyja a hadakozást a hitványokkal! Telefonon át is érezhettem: fogyóban az ereje, s különösen bántotta, hogy a tanúk, a „barátoknak" hitt alakok sunnyogtak, hallgattak, vagy csak épp vakkantottak a vitában. Azok, akik sok évtizeden át nyüzsögtek körötte, estéit rabolták, mert mindig volt ürügy, hír, felháborodni való, kérelem, hogy „Andrist" mozgósítsák. És Andris mozdult, telefonált, írt és küzdelmet indított kis és nagy ügyek képviseletében.

Amikor már a nagy útra készülődött, kérésére vásárhelyi otthonában anyagait rendeztük. Azokat a napokat megírni aligha tudom valaha is. Mert a fenséges távolnéző gyanútlanságának csöndjét is kárálók háborgatták. Pestről visszhangzott a varjak telefonrémhíre, miszerint családja őt „szeretetotthonba" dugta, és András ott várja a véget. Erről ugyan nem értesült, de már túlnanra tekintő szemében úgy láttam: megbékélt e földi alvilággal, magával viszi emlékeit. Keserves volt kézbe venni Bethlen Gábor-feliratú dossziéját, jegyzeteit,

mutatta, nagy drámára készülődött. Amelyben Erdély fejedelme Pázmánnyal vitázik, de a nagy veszedelemben Bethlen felismeri az összefogás parancsát is – ő, a nagyságos fejedelem, aki feladta Lippa várát, s korábban a katolikus püspök ellen is elfogató parancsot jegyzett. A nemzet megmaradásának távlatát felismerni a percpártok politikusai kevesek. Államférfi szükséges, aki nehéz időkben emeli s nem züllesztí holnapi létünk esélyét.

Búcsúzáskor, 2006. augusztus 19-én András átadott egy zöld dossziét, mely Tamási Áron temetése dokumentációjának forgatagos eseményeit összegezte. Mert jó évtizede kutakodott, gyűjtötte az igazoló iratokat, olykor engem is kért valamely adat megszerzésére. Azzal kísérte gesztusát, rám bízza, hogy mikor adom közre. Most még nincs itt az ideje, mert háborog az, aki Áron koporsójánál félt tisztelegni, de az idő múltával egyre vitézebbül emlékezik. És egy nagy alakú fehér borítékot is átnyújtott András: kissé gyűröttnek tűnt, rajta nyomtatott címke: Sinkovits Imre. Valamikor a Nemzeti Színház lapját, a *Szín Világ* tiszteletpéldányát kaphatta benne Imre, s majd ő valami képekkel, dokumentumokkal író barátjának továbbadhatta. András pedig ebbe gyűjtötte elküldött postájának másolatát, és ráírta a borítékra: „Fontos levelek!" Bár *Létvégi hajrá* címmel poszthumusszá szomorúlt kötetét azokban a késő nyári napokban rakosgattuk össze, de a nagy borítékból nem választottunk levelet. „Majd később, Lacikám!" – mondta, meglátod: az Idő meghozza az alkalmat. Pál apostoltól tudjuk: mindennek rendelt ideje van.

Most elkövetkezett. Bizalmával élve, hozzá való örök ragaszkodással mintát közlünk három évtized Sütő András levelezéséből.

A. L.

***

Lengyel Andrásnak,
a Tiszatáj főszerkesztő-helyettesének
Szeged

Kedves Barátom!

Köszönöm levelét, drámám iránti érdeklődésüket. A közlés óhaja: egyetértés a szerző törekvéseivel. Ennek örülök, megtisztelő számomra. Mindezek ellenére semmiképpen sem írhatom azt, hogy Az Álomkommandó közlési joga a Tiszatájat illeti. S nem ilyen vagy amolyan meggondolásból; pusztán azért, mert az Alföld két szerkesztője – még mielőtt bárki is kérte volna a közlés jóváhagyását részemről – Debrecenből ideutazott Marosvásárhelyre, egyetértésemet vinni. Nekik ígértem tehát a drámát. Ígéretemet nem módosíthatom. Igen-igen csodálkozom azon, hogy nevemben és megkérdezésem nélkül erre nézve – állítólag – olyan üzenet jutott el a Tiszatáj szerkesztőségéhez, hogy a darabot ott szeretném közölni. Ilyen üzenetet nem küldtem, mivel a Tiszatáj tőlem a darabot nem kérte. De – mint jeleztem – kérte az Alföld, s miután – számomra érthetetlen

okokból a Kortárs a közléséről lemondott – az első közlés jogát a debrecenieknek ígértem.

Nem kell talán magyarázkodnom az egyszer adott szó megtartásának dolgában. Ígéretemen nem módosíthatok. A tőlem függetlenül támadt félreértésekért elnézésüket kérem, bár semmi szerepem azokban nem volt.

Még egyszer köszönöm dolgaim iránti érdeklődésüket.

Baráti köszöntéssel
Sütő András

1987. V. 1.

1. Az *Álomkommandó* című darab kalandos sorsa azzal kezdődött, hogy Sütő András is csatlakozott ahhoz a bojkotthoz, amit a rendszeres munkatársak elhatároztunk a *Tiszatáj* szerkesztőnek leváltásának nyomán 1986 augusztusában. Előzményként annyit, hogy Sütő András az *Advent a Hargitán* című darabját még a Vörös László és Annus József nevével jegyzett folyóirat, Sík Ferenc és Sinkovits Imre írásával gazdagítva, a bemutatóhoz kötődve, közölte 1985 decemberében. Minthogy román tiltakozásra a Knopp-féle párt és a Köpeczi-féle állami vezetés betiltotta az előadást, de a darab a bemutató időpontját is hirdetve a *Tiszatáj*ban megjelent, még a botrány lobbanása előtt Rátki András minisztériumi főosztályvezető, elővágás szándékával, december elején Szegedre utazott a lapértékelőre. Az összejövetelen közölte: súlyos hiba volt az *Advent* közlése, mert rossz darab, és Sütőt nem lett volna szabad kompromittálni. A kikényszerített, megkésett, 1986. január 2-ai tüntetés erejű bemutató sikere után a Knopp Anrás–Rátki András féle társulat már azon spekulált: hogyan lehetne az 1986 szeptemberétől indított új *Tiszatáj*at hitelesíteni. Amint a fönti levélből kitűnik: az író Száraz György korábbi kéziratkérelme nyomán úgy döntött, hogy az *Álomkommandó*t a külügyi futárszolgálattal a *Kortárs*nak küldi – ez 1987 telén történt. A terv úgy szólt, hogy a darabot Sík Ferenc rendezésében a Gyulai Várszínház a nyáron bemutatja, majd az előadás élete a Vígszínházban folytatódik. Valamikor áprilisban, a húsvét előtti napokban a *Film Színház Muzsika* szerkesztőségében szólt a telefon, Havasi István, a Várszínház igazgatója hívott, mert megtudta: a szegedi nyomda már szedi a szöveget, mert Sütő darabját a *Tiszatáj* közli. Azonmód hívtam telefonon Sütő Andrást, aki hüledezett a hírre, s megkért: sürgősen tisztázzam a helyzetet; drámája miként került Szegedre, de a *Tiszatáj*-beli közlést semmiképp nem engedélyezi. Hívtam Száraz Györgyöt, a *Kortárs* főszerkesztőjét, aki zavartan voltaképp annyit mondott, hogy a minisztérium kérte: engedje át a darabot a *Tiszatáj*nak. A szerző engedélye nélkül? Vélhető, talán a miniszteriálisak Sütőre hivatkozva is hazudtak Száraznak, csak ezt a főszerkesztő már röstellte volna elmondani. S minthogy nyilvánvaló volt, hogy az író a *Tiszatáj*nak semmiképp nem engedi a darabot, azonmód a Juhász Béla és Márkus Béla által szerkesztett, a szerzőnek kedves folyóirat, az *Alföld* otthoniassága mellett határozott. Természetesen, s örömmel vállalták a darab közlését, s elkezdték az akciót a kézirat megszerzésére. Sütő András levele az *Álomkommandó* forgószelében íródott, még Agárdi Péter látogatása előtt. Mert a hír hökkenetet váltott ki a kulturális vezetésben. Amelynek jele volt, hogy Agárdi Péter, akkor ugyan már a Magyar Rádió elnökhelyettese, de a párt futáraként Marosvásárhelyre utazott, hogy meg-

győzze Sütő Andrást: járuljon hozzá a *Tiszatáj*-közléshez. Az író nem engedett, Agárdi kudarcos útját követően az *Alföld* nyomdába adta a kéziratot. De hogy a Tájékoztatási Hivatalból, bizonyos Virág elv-társaság miként fenyegette meg a debreceni szerkesztőket, az már potomság; fontos volt az alföldesek vitézsége.

2. Azokban a napokban Pozsgay Imrével találkozván elmondtam Sütő András történetét, aki csak annyit mondott: „Rabló banda!" Voltaképp észlelete azóta már globális méretekben igazolódott, mert mint hírlik, sötét üzelmei okán Knopp Andrást kitiltották az USA-ból. Kései vigasz.

***

Catharine Lalumiére
főtitkár asszonynak

Kedves Főtitkár Asszony!

Levelét, amelyben Önhöz eljuttatott tájékoztató szövegem átvételét és további segítő szándékát jelzi a romániai demokrácia létrejöttének ügyében, melegen köszönöm.

Újabb jele volt e levél is annak, hogy az Európa Tanács valóban egyik olyan fóruma a nemzetközi politikai életnek, ahonnan a romániai magyar kisebbség is joggal remél reális támogatást demokratikus jogainak kivívásához. Ezért rendkívül fontosnak tartom, hogy Ön, tisztelt Lalumiere asszony a mindenkori konkrét, ellenőrizhető tények alapján ismerhesse meg a transsylvaniai–romániai magyar lakosság helyzetét. Hiszen nem újdonság, hogy a jelenlegi román vezetés totalitárius–nacionalista körei minden módon megpróbálják félrevezet-

Conseil de l'Europe
Le Secrétaire Général

Strasbourg, le 27 mai 1992

Référence :

Monsieur le Président,

Madame Magda Szabo m'a transmis votre lettre du 14 février 1992 concernant la situation en Roumanie et en particulier la question du suivi des événements du mois de mars 1990.

S'agissant de l'organisation judiciaire dans le Département de Murs, vous mettez en évidence non seulement les difficultés rencontrées par la population d'origine hongroise, mais également les très graves lacunes de la réforme législative, judiciaire et administrative que les autorités roumaines doivent combler pour permettre à votre pays de rejoindre les standards européens en matière de droits de l'homme et d'Etat de droit.

Részlet Catherine Lalumière leveléből (1992)

ni, becsapni a nemzetközi politikai közvéleményt. Példájuk ma is Ceaușescu átmeneti, de kétségtelen sikere a dezinformáció terén.

Ezért becsülöm én is az Ön erőfeszítéseit, kedves Főtitkár asszony, a kelet-európai társadalmi valóság megismerése végett.

Az Ön objektív szemlélete és mélyen demokratikus politikai szemléletéből fakadó támogatása megerősít bennünket jogos küzdelmeinkben.

Igaz szeretettel és őszinte nagyrabecsüléssel:

Sütő András

1992. aug. 18.

Strasbourgi tartózkodása idején, 1990. november 23-án Sütő Andrást fogadta Catherine Lalumiére, az Európa Tanács főtitkára. Az író részletesen beszámolt a marosvásárhelyi pogromról, a román felső vezetés által vezényelt magyarság ellenes hadműveletekről. Arra a kérdésre, hogy mi legyen a román tagsággal, Sütő András azt válaszolta: fel kell venni a Tanácsba! Mert Európa csak úgy ellenőrizheti és fékezheti meg a további merényleteket a magyarság ellen. S mint a föntebbi levélből kitűnik: Cseresnyés Pál meghurcolása és az újabb politikai, jogi támadások leltárát egy levélben összegezte az író, s juttatta el a főtitkár asszonynak. A memorandumot nyugtázó levélre válaszolt az író; melyet, franciára fordítva, A. Szabó Magda továbbította a főtitkárságra.

***

Horn Gyula 1994. VII. 12.
miniszterelnök-jelölt úrnak,
a Magyar Szocialista Párt elnökének

Tisztelt Elnök úr!

Július 11-én kelt levelét és a kormányprogram szövegét megkaptam. Köszönöm, hogy személyes véleményem, észrevételeim megfogalmazására Elnök úr számomra lehetőséget nyújtott. Sajnálom, hogy az Országgyűlésben 14–15-én sorra kerülő vita előtt az idő rövidsége miatt mondandóimat csak az olvasott szöveggel kapcsolatos margójegyzetként vethetem papírra. Remélem, hogy ilyenformán is sikerül jeleznem az egyes kérdésekkel kapcsolatos véleményem lényegét, gondolataim tömör összegzését. Jól tudom, hogy ilyenformán a tárgyszerű érvelés megkerülésének vádja érhet, de biztosíthatom Önt arról, hogy ezt utólag és személyes eszmecsere keretében bármikor megtehetem.

A határon túli magyarok és a magyarországi etnikai kisebbségek kérdésével kapcsolatos észrevételeim tehát a következők:

1. Örömmel olvasom e programban, miszerint: „A kormány nagy figyelmet kíván fordítani a határon túli magyarság támogatására, azt az alkotmányban is rögzített politikai-erkölcsi kötelességének tekinti. Támogatja a határon túli magyarság kisebbségi jogai érvényesülése feltételeinek megteremtését, az európai gyakorlattal összhangban álló autonómiatörekvéseik meg-

valósítását. Hasonlóképpen fontosnak tekinti a határon túli magyarság gazdasági felemelkedését, azt megfelelő szakmai és gazdasági együttműködési formákkal segíteni kívánja."

2. Rendkívül fontosnak tartom annak leszögezését, hogy: „A magyar külpolitika fontos feladata, hogy elérje egy hatékony nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer létrehozását. Alapvető követelmény, hogy a kisebbségeket érintő kérdésekről csak az ő szervezeteik, képviselőik véleményének figyelembevételével szülessen meg a hivatalos magyar álláspont." Logikusan következik ebből, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzeti közösségek – kisebbségek – legitim képviseletének véleményét a kétoldalú alapszerződések megkötésében sem lehet figyelmen kívül hagyni.
3. Az utóbbi időben a Duna Televízió további működtetésével kapcsolatos aggasztó hírek – és rémhírek – után megnyugtatólag fog hatni Erdélyben, Románia-szerte, hogy: „A kormány fontosnak tartja a Duna Televízió feladatának ellátását…" Arról pedig, hogy a tervezett szervezeti átalakítás és törvényi feltételekhez illesztés gyakorlatilag mit jelenthet: csak később, tapasztalatok alapján szólhatok. Bizonyos, hogy az egyetemes magyarság szellemi égboltozatának kiépítésében az elmúlt évtizedek legjelentősebb eredménye: a Duna Televízió.
4. Nem érthetek egyet azzal a törekvéssel, mely szerint a kormány racionalizálás címén szükségesnek tartja: „A hazai és határos túli kisebbségek ügyeinek kezelését egységes felügyelettel megoldani. […] Ennek végrehajtása, valamint a kormányzati munka jobb összehangolása érdekében erősíteni kell a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal mint országos hatáskorú önálló államigazgatási szerv szerepét." Igaz ugyan, hogy másutt a Határon túli Magyar Hivatalának további működtetéséről és „önálló szervezetként" értelmezett kisebbségvédelmi jellegéről esik szó, ez viszont a hazai és határon túli kisebbségek egységes felügyeleti kezelésének koncepciójával kerül ellentmondásba. Véleményem szerint az adminisztratív racionalizálás szándéka politikai törekvésként is értelmezhető: a Trianonnal katasztrofális kisebbségi sorsra jutott, erőszakos asszimilációra ítélt, határon túli magyar nemzeti közösségek iránti nemzeti felelősségvállalás kinyilvánításának szelídítéseként. A határon túli magyarság drámai helyzete, küzdelmében való támogatásának jellege, súlya, komplexitása, külpolitikai vonatkozásainak kényes mivolta távolról sem azonos Magyarország mai etnikai kisebbségeinek ugyancsak fontos kérdéseivel. E két terület egységes értelmezése csak azok számára lehet természetes követelmény, akik Illyés Gyula följegyzése szerint még 1947-ben is úgy tudták, hogy a párizsi békeszerződések alapján Románia újból megkapta Transjordániát. Elnök úr bizonyosan megbocsátja nekem ezt a megjegyzést, jól tudván, hogy kikre gondolok. Számosan akadnak ma is anyaországi magyarok, akik nem tudják, hogy Transsylvaniát eszik-e vagy isszák, vagy ha tudják: ingerülten határolják el magukat tőlünk.

5. Elismeréssel szólok arról a kijelentésről, miszerint: „A kormány elutasítja azt a reciprocitási szemléletet is, amely a határon túli magyarok kisebbségi jogait a magyarországi kisebbségek sajátos helyzetére vetítve kívánja kezelni." Kell-e mondanom, hogy a reciprocitásnak olyasféle abszurd és demagóg hangoztatása, midőn egy 10–12 000 főt számláló magyarországi román kisebbség helyzete, igénye, kulturális intézményrendszere vettetik össze a közel kétmilliós romániai magyarság követelményeivel: valójában ügyünknek fölháborítóan cinikus kezelését bizonyítja. Elnöki szinten is, kormányfői szinten is, amikor az RMDSZ autonómiai követelményeiről beszélünk.
6. „A kormány a hazai kisebbségeket a magyar állam polgáraiként a politikai értelemben vett nemzet tagjainak tartja…" Véleményem szerint a „politikai nemzet" fogalmát végleg el kell vetni. Ez ellen tiltakoztak a románok az Osztrák–Magyar Monarchiában, ez ellen tiltakoztunk mi, erdélyi magyarok, amikor Ceauşescu az ország kisebbségeit is „a szocialista nemzet" fogalmába erőszakolta. A kettő között ui. nincs lényegi különbség.
7. „A nemzeti és etnikai kisebbségek fennmaradása… <u>közösségeket</u> is megillető sajátos jogokat igényel." Ezt úgy értem, hogy a <u>kollektív jogokat</u> helyettesítő <u>közösség</u> fogalomhasználata nem a jobb magyarság, hanem az eufemizmus kedvéért történik. Románia elnöke 1990-ben elismerte, majd azután több ízben is megtagadta kollektív jogainkat. Ebben sajnos Nyugatra is hivatkozhat, ámbár ellenpélda onnan is mutatkozik már.
8. Kisebbségi jogaink ügyében a „nemzetközi normákra" való hivatkozás mostanság a legjobb kibúvója, demagóg hivatkozási lehetősége mindazoknak, akik a nemzeti kérdés romániai – Ceauşescu felfogása szerinti – megoldását az egész világ számára modellértékűnek tartják. a kisebbségjogi „európai normák" másként jelentkeznek Franciaországban, mint pl. Finnországban; megint másként Svájcban, avagy Spanyolországban, Dél-Tirolban stb. Véleményem, hogy ilyen általános és képlékeny fogalmak helyett konkrét megoldási módozatokat kellene használnunk. Azokat a jogokat kell minden esetben pontosan meghatároznunk, amelyek nem a népek sok ezer éves exodusának következményeként jelentkeznek, hanem egy saját, ezeréves honában, ősi szülőföldjén feldarabolt nemzet új államhatárok közé kényszerített milliós tömbjeinek történelmi kontinuitását, helybenmaradását biztosítják. Meggyőződésem, hogy ilyen értelemben a finn modell és bizonyos értelemben a svájci modell a követhető, követlehető megoldás. Ismétlem tehát: az európai vagy univerzális normákra való hivatkozás a legbiztosabb módja a helybentopogásnak, a demagóg hivatkozások véget nem értő és tisztázhatatlan zsinatolásának. Nem véletlen, hogy a román fél folyton-folyvást ezt ismétli.
9. Végül, de nem utolsósorban a legfontosabbnak vélt alapszerződés ügyében az én véleményem egyáltalán nem egyezik a program szövegezésé-

vel, mely többek közt így hangzik: „A szomszédainkhoz fűződő viszony normalizálása, javítása nélkül nincs esély az ott élő magyar kisebbség helyzetének javulására." Megítélésem szerint, amelynek oka-foka, indokoltsága, ellenőrizhetősége közvetlen módon 50 év, közvetetten 70 év tapasztalatából fakad, a fenti megállapítás helyesen így hangzana: „A szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetének javulása nélkül nincs esély a hozzájuk fűződő viszony normalizálására." Egy pusztán ígéretekre alapozott alapszerződés még abban az esetben is katasztrofális kompromisszum lenne, ha ilyen-amolyan garanciák – gyakorlatilag soha számon nem kérhető vállalások – egészítenék ki. A mai román vezetés minden tekintetben szegénynek mondható, de annyira szegény sose volt, hogy ígérni ne tudott volna. Ígéretbeli tartalékai kifogyhatatlanok. A mai román vezetésnek nincs szüksége „bizalomerősítő gesztusokra". Erőfölényben van minden tekintetben. Annál inkább várja viszont, hogy a magyar fél azt az utolsó aduját is kijátssza, amely még valamelyes aggodalmat okoz a tiszta nemzetállam megteremtésének folyamatos gyakorlatában. Tragikus tévedés azt remélni, hogy a „történelmi kibékülés" objektív feltételei adottak, csak épp élni kell velük. A kibékülésnek egyetlen és legfőbb feltétele: a lemondás. A román, a szlovák, a szerb vezetésnek le kell mondani arról a történelmileg igazolt szándékáról, hogy belátható időn belül békésen vagy erőszakkal megteremti színtiszta nemzeti államát. A magyar külpolitika csak ennek tudatában alakíthatja ki stratégiai törekvéseit.

Íme, néhány gondolat, tisztelt Elnök úr, a kormányprogram margójára. Megtisztelő levelére válaszolva ezekkel szeretném jelezni az együttműködés szándékát s reményemet is, hogy mondandóm nem haszontalanság.

Munkájához sikert kívánva tisztelettel üdvözli:

Sütő András

***

Horn Gyula
miniszterelnök úrnak

Budapest

Kedves Gyula!

Megtisztelő fölkérésedre első levelemet a kormányprogram kapcsán írtam Neked. Remélem, észrevételeim egyike-másika hasznodra lehet nehéz munkádban. E második levelemet azért írom, mert minden oldalról hallom s olvasom immár, hogy a Duna Televíziót be akarják olvasztani a Magyar Televízióba.

Meg szeretnélek győzni arról, hogy ez visszalépés lenne abban a bel- és külpolitikai folyamatban, amely a határon kívül élő és halódó magyar nemzeti

közösségek ügyének fölvállalásával elindult a rendszerváltás óta, de már annak előtte is. Ezzel kapcsolatos személyes tapasztalataim alapján említhetem rajtad kívül Németh Miklóst, Szűrös Mátyást, Tabadji Csabát, Szokai Imrét.

A Duna TV szerintem a mindenkori magyar kormány kisebbségvédelmi stratégiai programjának egyik leghatásosabb eszköze lehet a Trianon-szindróma enyhítésében, a feldarabolt magyarság kulturális újraegyesítésének folyamatában.

A Duna TV történelmi különóra mindannyiunk számára, akik immár hetvenöt éve igazoltan hiányzunk a nemzet iskolájából. De nem csupán ennyi. A Duna TV-nek sokoldalúan és folyamatosan, műsorainak legalább 50 százalékával az erdélyi, magamegőrző küzdelmét kellene tükröznie. Ezt pedig csakis önálló intézményként teheti.

Ha beolvasztják a Magyar Televízióba: nem kerülheti el a mindenkori egyesített intézmények sorsát. Önálló cselekvési lehetőségeit óhatatlanul lebénítják az alá-fölé-mellérendeltségek, egyeztetések, nézetkülönbségek, bürokratikus kötöttségek.

Nem következik ebből, kedves Gyula, hogy a Duna TV mai állapotán nem kell változtatni. Bizonyos, hogy a Magyar Televízió műsorának jelentős részét, amely az össznemzet figyelmébe illő, hozzánk is el kell juttatni műholdon. Azonos jellegű, párhuzamos munkákat végezni: fölösleges költekezés. Ezzel szemben igen fontos kiépíteni a Duna TV határon kívüli műhelyeinek hálózatát Csíkszeredától Stockholmig, Londontól Bukarestig és Jeruzsálemig. Európa legtragikusabb sorsú, végleg földarabolt, több mint egyharmadában erőszakolt asszimilációra szánt nemzetének önvédelmi kötelessége olyan szellemi főhadiszállást szerveznie, amely a nemzeti és egyetemes kultúra békés eszközeivel, valamint az elszakított nemzetrészek kisebbségjogi küzdelmének eszmei megsegítésével próbál enyhíteni a Trianon-szindrómán, amely nem ilyen-amolyan, mesterségesen szított érzelmi betegség, hanem objektív és törvényszerű következménye az első világháború győztes mészárosai által elkövetett trancsírozásnak.

Nem folytatom. Bízom abban, hogy a Duna TV mostani formáját magad is csak egy holnapi, nagyhatású nemzeti intézmény csírázó magjának tekinted. Más, elnyomott nemzetiségek fegyverrel harcolnak kitűzött céljaikért. Ezért a kollektív öngyilkosságot is vállalják. Mi, magyarok, a békés eszközök híveiként, a nemzetállamok kígyótorkába szánt közösségeink védelmére indítsuk el egy Duna TV által is az emberjogi eszmék, a szellem hadosztályait.

Nem túlzok azt állítván, hogy a romániai magyarság létérzésének pozitív alakításában az elmúlt hetven esztendő alatt a Duna TV bizonyult a leghatásosabb intézménynek. Ezt tehát fejleszteni kell, nem „beolvasztani". Nemzetpolitikai szerepét nem szabad anyagi, költségvetésbeli követelményeknek alávetni. De hozzáteszem: olyan értesüléseim vannak, hogy miként a Magyar Televíziónál, akként a Dunánál is szigorú pénzügyi revízióra van szükség. Mind az erdélyi, mind a magyarországi közvélemény naponta hüledezik-háborog olyan

fizetések és honoráriumok hallatán, amelyek épp oly elképesztőek, amennyire fölháborítóak is egy szegény országban. Amennyiben a Dunánál az átlagbér 63, a Magyar TV-nél pedig 104 ezer forint, akkor ez föltételezésem szerint olyan átlag, mint ama szalámié, amelynek összetevője: egy ló meg egy liba. Egyebekről nem beszélve.

Azt hiszem, kedves Gyula, hogy ilyenformán a Duna TV ügyében kifejtett álláspontom világos számodra. Tisztelettel és reménnyel kérlek: vedd fontolóra érveimet, amelyek mögött véres napok tapasztalatai sorakoznak és – nem metaforikusan. Azt talán mondanom sem kell, hogy a Duna TV jövőbeni felügyeleti és erkölcsi-politikai-anyagi felelősséget viselő testületéből nem hiányozhatnak a határon túli magyarok aktív, a munkában áldozatkész, nem díszpinty és nem pecsenyéjüket sütögető képviselői. Az intézmény mindenkori gazdája pedig a Határon Túli Magyarok Hivatala lehetne.

Marosvásárhely, 1994. augusztus 20.

Baráti köszöntéssel
Sütő András

***

Fejtő Ferencnek Párizsba Mv., 1994. aug. 28.

Kedves Ferenc bátyám!

Régebbi kedves, velünk szolidáris levelére újabb könyvemmel válaszolok, ám először hadd köszönjem meg értünk való aggódását, mindig jókor jövő, bölcs észrevételeit. Jómagam folyvást, mindenütt idézem bátyámat, mondván: ha egy Fejtő Ferenc üzeni az erdélyi-romániai magyarságnak, hogy vigyázzon az egységére, ha van, és teremtse meg azt, ha nincs – ha ezt Ő üzeni, gondolhatjátok feleim, hogy mennyire fontos ez nekünk az eszeveszett platformosodásban, százfelé-húzásban.

Könyvemet, amely kisebbségi állapotunk lényegi kérdéseit összegezi s egyúttal személyes drámámnak is krónikája, azzal a reménnyel küldöm, hogy értünk való megnyilatkozásaiban hasznára lehet.

Küldöm azzal a megjegyzéssel is, hogy minden fordulatok ellenére: a politikai nagynemzeti koncepció jottányit sem változott. Mai államelnökünk[1] a kivégzett Diktátor eszméinek hűséges végrehajtója, betetőzője akar lenni: a román nemzetállam megteremtője, magyar eredetű románok megtörésével stb.

Ezért fontos, hogy az új magyar kormány fölfogja-e: egy olyan alapszerződés, amely jogaink abszolút garantálása, ellenőrzési lehetősége nélkül köttetnék: ügyünket végveszélybe sodorhatja, újból oda jutunk, ahonnan Ceauşescu idején küldtük segélykiáltásainkat a nagyvilágnak.

1 Ion Iliescu

Ami tehát ebben az én könyvemben arról szól, hogy miként fosztottak ki mindenünkből, most azzal bővül, ami minden eddiginél nagyobb tragédiánk: az államosítással elveszített anyagi javaink, föld, erdő, ingatlan a privatizálás folyamán végleg román nemzeti tulajdonba kerül. Ezzel többet veszítünk, mint Trianonnal s a párizsi szerződéssel. Valójában most radíroznak le minket a térképről.

A folyamat pedig titkos és megállíthatatlan, mivel még csak egy nyavalyás bankunk sincs, amely úgy segítene minket, miként a gigantikus Dacia Felix a román földvásárlókat, vállalkozókat, tőkéseket.

Nem folytatom, hiszen ezek nyilván nem újdonságok Ferenc bátyám előtt. Sok szeretettel, öleléssel köszönti:

Sütő András

***

Ablonczy Lászlónak
Nemzeti Színház

Marosvásárhely, 1997. XI. 1.

Kedves Laci!

RMDSz útján meghívót kaptam bizonyos Sütő András hetvenedik évét töltött polgár életútját bemutató könyvnek a bemutatójára. Elkészültél hát a munkával, és tudom: nagy munka volt, évekig lobogó, tetemes fáradozás mindenek számbavétele, bebarangolás annak az időnek, amelyet trianoni büntetésnek hívunk, hiszen az én … az én földi vándorlásom sem egyéb, mint letöltése a ránk szabott büntetésnek. Ezen idő alatt, miként az életfogytiglanra ítélt rabok, magam is megpróbáltam beépíteni a rabidőt rab-művészetbe; tiltott szerszámmal, tiltott papíroson rögzítettem egyet-mást a nyomorúságunkról, aztán faragtam szobrocskát, dohánytárcát, szipkát, furulyát, mikor mit lehetett.

Így jutottam életem végére, ama régióba, ahol már nemigen énekelnek a madarak, nem mozognak apróvadak, nem virágoznak a fák, hideg táj ez, az örök hó vidéke, nagyvadas terület, farkas, medve és a Halál régiója. Onnan gondolom, hogy hol tartózkodom, a gyakori látvány és kötelesség folytán: alig múlik el hét temetés nélkül, az én koromat megért sorstársak esnek áldozatul az említett nagyvad karmai közt. Már most, kedves Laci! Nagyon nehéz innen visszaköltözni a völgyekben, boldogabb helyeken eliramlott éveim régiójába. Jégvilágomból menni nemigen tudnék, bármennyire is szeretnék, bármennyire fáj is, hogy nem köszönhetem meg neked rá pazarolt erőidet, nem ölelhetem meg a könyvedről szóló Imrust, szószólómat adventi szomorúságokban. Köszöntelek hát titeket és üzenem: e borókás világban is rajtatok a szemem, tiétek igaz barátságom, szeretetem:

Sütő András

***

[Sinkovits Imrének]

Kedves Imre, Imrus! 2000. III. 11.

Ma, március 11-én kapkodjuk Évával egymás kezéből 4-én írt soraidat – Gabival közös üzenetedet arról, hogy hiánycikkek vagyunk, amire viszontag sóhajtom: bizony rátok is érvényes ez emitt, Vásárhelyen, ahol hajdan ugatni kezdett a madár, te meg azt üzented örömmel s elismerőleg: bizony, énekes az már! Istenem, szegény Sík Feri! Emlékszel-e, hogy ugyancsak általad röppentett lapon – mit az Advent kis csapata írt alá, az arany – Feri Stég Antal alakítójaként jegyezte nevét a sorban. Jut eszembe: Sík Ferenc emléknapot kéne rendezni! Méltó módon, mert alakja nőttön-nő az emlékezetben. Február 14-ei képeslapodat kiváltképp köszönjük! Jóleső szolidaritás, együttérzés bizonysága, de minek sorolnom? Egyazon szellemi vércsoportba tartozunk; szavaddal jobbik felem irányából jön a testvéri szó. Hozzáteszem: hajszál/ér választott el az elpatkolástól, eztán egy szemkovács kínozott el, így muszáj volt Bécsbe mennem. Ott egy igazi MESTER olyan protézist készített nekem, hogy „jaj, de szép, jaj, de szép!" – kacag rám kedves orvosnőnk idehaza, én pedig tűnődöm csöndesen: így szépül az ember, a magyar. Tény, hogy immár nyugodtabban állok fényképész elé, „jogsimat" megújítandó.

Február 16-ai csoportos aláírással csokrosított soraidat is köszönöm, köszönjük Évával együtt. „Zsúfolt a tribün!" – jelezted újból, s ez nekem többet jelent kritikus-had lelkesedésénél, ami nincs különben, de – hidd meg! – nem búsulok érte. Arisztophánésszel vallom, hogy magán- és közügy elválaszthatatlan, Kreónt, a zsarnokot a színpadról is szidni lehet, attól még nem esik le az esztétikum karikagyűrűje. Arról nem szólva, hogy üres házban Beckett-utánzatot produkálni enyhén szólva merénylet embertársaink egyetlen élete ellen. (Az idő, a színpadi pláne = élet!)

Kérlek, Imrus, a *Kedves szerzőnk* kezdetű, szívemet melengető képes üzenet minden aláírójának add át köszönetemet, kívánságomat: adja mindnyájunk Istene, hogy miattam soha szégyent ne valljanak a deszkákon, de kérem is őket: bocsássák meg nekem, ha valahol kárukra vétettem. Ha tudjátok, hogy színpadi szerzőként <u>általatok</u> vagyok s létezem még egy darabig: megbékélt szívvel nézek a Törvénynek elébe. Ehhez még csak annyit, kedves Imrus, hogy jubileumi forduló lévén, gyakorta kerül szóba a neved, a mi kettős, kánonban elhangzott kiáltványunk kapcsán. Hogy maradok, másként nem tehetek. Akkor sok virágcsokrot hajítottak az udvarunkra – névtelenül. Emlékcsokrok, ma is veled osztozom sok-sok magyar üdvözletében.

Ave!
András

Budapestről örömteli lapok röpködtek Vásárhelyre, hiszen Agárdi Gábor súlyos műtétből gyógyultan januárban újra játszhatott, s folytatódott a *Balkáni Gerle* sikersorozata. Sík Ferenc korábbi főrendező neve pedig sajgó emlék: öt esztendeje, 1995. január 18-án

Fodor Gábor Nemzeti ellen indította hajszájának áldozata lett. Ez időben betegségének erősödése folytán Sütő András számos meghívást lemondott, így nem utazhatott Orbán Viktor miniszterelnök meghívására Budapestre, a szétszóródott magyarság ügyében rendezett márciusi tanácskozásra sem.

***

Mádl Ferencnek,
a Magyar Köztársaság
Elnökének

Kedves Ferenc!

Lélekben én is ott voltam a nagy nemzeti ünnepségen, mikor téged magyarok roppant sokadalma köszöntött Magyarország új elnökeként.

A Duna Televízió révén e történelmi eseményt Erdély-szerte láthattuk, így Marosvásárhelyt, a Székelyföld hajdani fővárosában is. Hallhattuk fontos, szép beszédedet, amely – minden romániai magyar örömére – a határon túli nemzetrészek vágyát, akaratát is nemzetstratégiai kérdésként értékelte.

A magyar humánum hangját hallhattuk, kedves Ferenc, és jóleső érzés volt hallanom, hogy az én erdélyi krónikám kezdő sorainak gondolatisága helyet kapott – megtisztelő figyelmet – a Te szándékaidban.

Tudom, hogy a nyíltarcú és rezzenéstelen igazmondás meg a könnyű álom kapcsolatának metaforája részint örök vágyat tükröz, egy államelnök megbízatása pedig különösen terhes; nem éppen a gondtalanság Árkádiája. Viszont az is tudom, hogy Te, akinek emberségét, szellemiségét évtizedes kapcsolatunk révén megismerhettem: az ország első embereként is eddigi önmagad leszel.

Változatlan baráti szívvel köszönt
s küldi jókívánságait:
Sütő András

Marosvásárhely,
2000. augusztus 10.

***

Dr. Bölcskei Gusztáv püspök úrnak,
a Zsinat lelkészi elnökének
Budapest

Sütő András
Targu-Mures Marosvásárhely
Str. Marasti nr. 36 RO

Főtiszteletű Püspök úr!

Erdélyi magyar íróként, s a Reformátusok Lapjának régi munkatársaként fordulok Önhöz, midőn még forr a gond a transszilván körökben is népszerű újság főszerkesztőjének pályázata, váltása, megbízatása körül. Hiszem, hogy néhány

Önnel megosztott gondolatom nem minősíthető fogadatlan prókátorságnak. Az új magyar integráció jegyében szólok. Ha kedvenc lapunk felől változás híre jön: az itt is hullámot vet. Irodalmi berkekben is. Hisz amiként hajdan a kolozsvári Ifjú Erdély s az anyaországi Protestáns Szemle volt röptere az induló Németh Lászlónak: olyan módon toborzott protestáns szellemiségű világi munkatársakat a Reformátusok Lapja is. Csak néhányat említek közülük, mint pl.: Szabó Magda, volt püspökünk Csiha Kálmán, Csoóri Sándor, Nagy Pál (Mvh.), Márkus Béla, Nt. Vetési László (Kv.), Cs. Nagy Ibolya, Ablonczy László (Bp.–Párizs), Nagy Gáspár, csekélységem stb. Nem elfogultság mondatja velem, hogy több mint fél évtizede szellemi otthonra találtam a Reformátusok Lapjában. Nagy Lenke kitartó kéréseinek köszönhetőleg egész kötetre való ünnepi, karácsonyi-húsvéti-pünkösdi, Bethlen Gábor és Kálvin tárgyú esszét írtam az elmúlt években. Azokról pedig, akiket Nagy Lenke – egyházának főpapjai, lelkészei, írástudói mellett többé-kevésbé rendszeresen megszólaltatott, joggal mondhatjuk, hogy Illyés Gyula és Németh László szellemcsapatából valók. Velük vallják a reformáció egyik alapgondolatát: „Hiszed, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs Kálvin? – Nem hiszem." Ez a szellemiség hatja át Nagy Lenke szerkesztői munkásságát is. Nemzet és reformáció, egyházi élet és minőségi magyarság a megannyi veszéllyel küzdő biblikus erkölcsiségben – íme, múlt évek kristályossá tisztult elvei a szerkesztésnek Nagy Lenke gyakorlatában. Ilyen összegzésre képtelen volnék, ha a Reformátusok Lapjának nem lennék évek óta olvasója is.

Főtiszteletű püspök úr! Illetékességem körét nem lépem túl megállapítván, hogy az a szellemiség, amelynek jegyében Nagy Lenke a lapot eddig szerkesztette, valójában a Magyarországi Református egyház alapeszméiből fakad. Ami a jóra irányuló igyekezetben vitatható megnyilatkozásként okozna gondot a Zsinatnak: konstruktív eszmecsere, bírálat, szellemi segítség révén bizonyára tisztázható, félrevethető.

Köszönöm türelmét. Mondandóimat az a remény íratta, hogy a lap folyamatos fejlesztéséhez fűződő terveit, álmait Nagy Lenke kiteljesítheti.

Marosvásárhely, 2003. május 30.

Tisztelettel, nagyrabecsüléssel:
Sütő András

Püspök úr, mint annyi más levélre, Sütő Andrásnak sem válaszolt. Egyszer kérdezte is tőlem tréfálkozva: „Te, nálatok, kálvinistáknál a levél-válasz nem szokás?" Csiha Kálmánt persze kivételnek tekintette. „A Jóisten is hallgat – válaszoltam –, s a püspökök talán beszélgetnek vele." Ennyiben maradtunk, ami pedig a Reformátusok Lapja főszerkesztőjének, Nagy Lenkének a sorsát illeti, arról itt csak annyit: a püspökök, amikor hallgatnak – intézkednek…

***

Marosvásárhely, 2003. VII. 20.

Kedves Gazsi!

Köszönöm ezredváltó sűrű éveid kimosott aranyát!

Csodálom bőven áldott 5 esztendődet.

Szépen játszott el veled is az a Valaki – aki a porban gyanútlankodó kicsi Kormos Pistát megvadult marhacsorda patái közül kimentette volt – fémtokba verset tölteni.

Sokat szeretnék száz versedről írni, de nagyobb most a szándék, mint az erő, a képesség. Testi és lelki csapások sújtanak mostanság. Sorsomnak hargitai Tolvajos Tetején, sok az útonálló, de túl a Kanyaron biztonságosabb lesz a táj. Majdnem, mindenem, hogy ebben még hinni vagyok képes. Számomra te is fogódzó vagy, Gazsi. Végvári énekedet (kardot? mentőövet?) megint és lelkemből köszönöm.

Ölel

András

***

Sinkovits Imre utolsó levele Sütő Andráshoz

Drága Évánk és Andrásunk! 2001. január 5.

„Csongor és Tünde" – alatt!

Karácsonyi köszöntésteket, az Ünnep méltó ajándékaként tettük a Gyermek jászola mellé! Féltett kincsként is, mert legutóbbi szép – méltató – féltő leveledet is elvitték az autófeltörők! (Bihary Jóska bácsi szalonnázó, 30 éve kapott bicskájával együtt!!) Bár jól írod, hogy ez önző – érdek világban = az állandóság s önzetlenség lábunk talaja, tán túlértékeled szerénységünket! Mert küzdőterünk karámja: azonos! Mert Hitünk – küzdelmünk tárgya: azonos! Mert örökségünk, jussunk, kincsünk és érette vívott makacs viaskodásunk azonos! Mert reményünk: azonos! Mert „korszerűtlennek" minősített nemzeti hitünk = azonos!!! mert vágyott „jövő-látásunk" = azonos!

Mert utolsó lélegzetvételünk is = AZONOS LESZ!!! Mondja, magyarázza, (bocsánat: multi-liberál-globalizálja) bárhogy is, a (nemzetárulók janicsársajtó – politikus –: független (??) médiájának ciánt-arzént – ludvércet okádó, saját karrierjét érvényesíteni akaró galandféreg hada!

Bocsánat! Megszaladt a tollam. Pedig ma este Vörösmarty szavait fogalmazom a színpadon; s rágom a nézők szájába-agyába!

„Erő? vagy Isten?
melyik szó erősebb?!?"

(Tudós)

Úgy vélem: mindketten tudjuk a helyes választ! Talán: most a halál – A bűn zsoldja tanulhattuk Pál apostoltól – Az erény is, az áldozat a szívet szakasztó … gond is … életek …

Bocsássatok meg e szenvedélyes sorokért, de valahogy kijött belőlem. Most már gyakorlatiasabb leszek.

1., Itt mellékelek néhány fotót, legutóbbi találkozásunk emlékeként.

2., Idei kicsiny karácsonyfánkról is egy kép – így megyünk össze! (De nem pusztulunk! Csak szerényebbek leszünk és tartunk vissza: LÉNYEGHEZ!)

3., Ígéretemhez híven: febr. műsor!

4., Jan. 15-én, Duna TV: Nagy László műsor. Rólatok is beszéltem, a fotóról VELETEK!

(Belépés?!?) és egy szép gondolat N. L.-tól: „…Nálunk törvény a hűség és jóság!" S még valami (naplójából) erről az útról: „…Szép vidék, szép emberek… még a fájdalmuk és a szenvedésük is szép: (mert tettre ingerel)!!!"

***

Közelít a színpadra lépés ideje, befejezem soraimat, pedig de jó volt Veletek beszélgetni – mert itt vagytok velem!

„Az érdem! Mely magára hagyva teng, és az életen túl várja díjait…" (Tudós) Ő is, (Vörösmarty) de ismerte egy eljövendő század értelmiségi-nemzeti KÍNJAIT!

Hívtak a színpadra! Megyek! Ez a dolgom, ebben hiszek Bennetek, és így szép-jó a nap, az este! Boldog viszontlátás – halvány – egészséges új évezredet.

Imrétek

Már Nemzetije-fosztottan, a Pesti Magyar Színház tagja írta; Sinkovits Imre 2001. január 18-án délben elhunyt.

Bertha Zoltán

A közösség homlokráncai

Tamási és Sütő: a két erdélyi írófenomén rokonszellemisége

Az erdélyi és az egyetemes magyar irodalom emblematikus kortárs alakjának, Sütő Andrásnak a metaforikusan mélyértelmű megfogalmazása ez: a „közösség homlokráncai"; amelybe mintegy belesűrűsödik, egyszersmind koncentrikus köröket, táguló létezésszférákat kapcsol együvé a nemzetmegtartó parasztinépi társadalom, a kisebbségbe taszított erdélyi magyarság és az integer össznemzeti magyar közösség minden gondja, fájdalma és megőrizni kívánt reménysége. Életművében sugárzó szerves egységben lélegzik a klasszikusnak nevezhető sorsirodalom összes lényeges eleme: a történelmi küzdelem hitelvű és hitvallásos vállalásától az elidegeníthetetlen kollektív életérdek és életigény demonstratív kifejezésén, képviseletén keresztül a hagyományfolytonosság és a távlatos erkölcsi-esztétikai példaállítás örökérvényű törekvéséig. A „teljes emberi lét átélésére az egyén képtelen; a teljes lét csak a közösség számára adatott meg, amiként a zenekari muzsika is több hangszeren s több művészkéz révén szólal meg" – halljuk tőle számtalan változatban a felelős gondolkodás és a lenyűgöző nyelv- és írásművészeti esztézis prózaköltői magasrendűségében fogant aforisztikus bölcseleti elveit, téziseit. Etikum és esztétikum organikus kapcsolatát kikristályosító szentenciák ezek – a kultúrfilozófiai, morálpedagógiai, társadalomaxiológiai, sőt értékpolitikai tanítások atmoszferikus közegében, a végső értékeszmék együttes, szinkretikusan és egzisztenciális vagy metafizikai szintézisben összetartozó minőségét nyomatékosítva. Mintha a „kalokagathia" antik eszményének feleleventésével is. („A két szóból – kalosz – szépség és agathosz – jó összetett kalokagathia szó jelzi a kategória félig etikai, félig esztétikai tartalmát" – elemzi *Az esztétikai kategóriák története* című munkájában Loszev és Sesztakov.) A sütői szofizma szerint is: „a szép és az elkötelezettség, a szép és az üzenet, a szép és valaminek a szolgálata egybefonódik". Egyén és közösség, erény és szépség, valószerűség és eszményiség („reál" és „ideál") harmonikus ontológiai ta-

Bertha Zoltán (1955) Debrecenben élő irodalomtörténész, kritikus, a Károli Gáspár Református Egyetem docense. Számos tanulmánykötete és monográfiája (többek között Sütő Andrásról, Bálint Tiborról) a határon túli, erdélyi magyar irodalommal foglalkozik. Legutóbbi könyve: *Sorsmetszetek* (2012).

lálkozása zajlik az ilyen tűnődő és vallomásos, gyakran pedig fohászos és „jajkiáltásos" sorshelyzet-értelmezések nyelvi futamaiban. (Hiszen „köztudott dolgok kimondásához kell a mersz".) S a sorsos igazságbeszéd – az (autochton és autonóm) „sajátosság méltóságának" rendületlen hirdetésével például – a folyvást meg-megújuló „hungarocídium" terrorját elszenvedve („szemet szóért" áldozva) pedig valóságos és jelképes mártíriumként is hitelesítődhetett.

A nyelv tehát a lét háza; „ama kimondás megtörténése, melyben egy népnek történetileg kibomlik világa" (Martin Heidegger). Népének szóművészeként és szószólójaként Sütő András szavaink, az „Anyanyelv-Istenség" „Nagyfejedelemségének" őrzőjeként – és nyelvteremtő mestereként – a szociografikus útijegyzet, a lírai konfesszió és a meditatív kontempláció, az esszéműfaj (benne – Ablonczy László találó definíciója szerint – az „esszépanasz"), de az anekdotikus-humoros vagy mesés elbeszélés, a balladás látomás ezerszólamú hangján is híven idézte fel mezőségi családját, szülőföldjét, a népi szegénység és kiszolgáltatottság kálváriáját is: a „hétköznapokat a keresztfán". Hogy könnyebb legyen az édesanya ígérte álom, s hogy a torokban eggyel kevesebb legyen a csomó. Biblikus-szakrális emelkedettséggel és igei bensőségességgel kérve-követelve a „kiáltás jogát": hogy „engedjétek hozzám jönni a szavakat". És ugyancsak történelmi-mitológiai perspektívák és jelentésformák gondolatvilágával jelenítve meg egyén és hatalom, szellem és erőszak, kollektív önazonosság és fajüldöző népirtás engesztelhetetlen konfliktusait a katartikus erejű drámai példázatokban. Sütő András parabolikus tragédiái és groteszk tragikomédiái a veretesen klasszicizáló modern drámaírás világirodalmi jelentőségű darabjai. Bennük az értékpusztítással szembeszegülő morális magatartás univerzális antropológiai alapelvként bontakozik ki: „ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában"! Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, a *Csillag a máglyán*, a *Káin és Ábel*, *A szuzai menyegző*, az *Advent a Hargitán* és a többi: az egyszerre analizáló és stilizáló lélekábrázolás, a poétikus hitvitázó eszme-színművé vagy szimbolikus drámai emberiségkölteménnyé szélesedő létezésvízió megannyi műfajteremtő remeke.

A „Gondban" és „az Idő markában" született művek, nemzetféltő és értékmentő eszmefuttatások egyaránt „égtartó" éthoszt revelálnak „omló egek alatt", szörnyű „erdélyi változatlanságok", a valahai „Tündérkert" szakadatlan „nagy romlása" közepette, „Heródes napjai" idején, a „Betlehemből a Golgota hegyére" vezető kálváriás út folyamán: az etnikai üldöztetés, a nemzet- és kisebbségpusztító megfélemlítés, a menekülés- vagy beolvadáskényszer körülményeivel hadakozva is. Autentikus mondataikkal a humanitás, a szabadság-, igazság- és emberszeretet eszméltető értelmét és érzelmét hangsúlyozva: „a fű lehajlik a szélben, és megmarad"; „nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember"; „a szabadság nem külsőség, hanem a belső ember"; „ott kezdődik az ember, amikor összetéveszti magát mindazzal, amitől megfosztották"; „maradok, másként nem tehetek"; „vagyunk, akik voltunk, leszünk, akik vagyunk"; „maradunk, ahol voltunk és leszünk, ahol vagyunk".

Különleges hatású míves stílusművészet, komplex leíró, elbeszélő és értelmező, gondolattömörítő nyelvezet ez. „Tamási óta olyan szépen nemigen szóltak magyarul ezen a tájon", mint Sütő (állította Fodor Sándor). Az előadásmód érzékletes gazdagságához az asszociatív fogalom- és képzetsűrítő szófűzések, a bensőséges szemléletességet és a filozofikus perspektívákat összehangoló mondatszövések, a köznapi, a népi, a természetes, a nemzettörténelmi, a kultúrhistóriai, a mitologikus, a vallási tudattartalmakat dúsan társító fordulatok éppúgy hozzákötődnek, mint az emelkedett és a játékos, a retorikus és az adomás, a tragikus-fenséges és a bizarr-ironikus, abszurd-keserű hangnemek, hangulatok – és így zamatosulnak időtlenné. A szóképi, metaforikus, jelentéstani sokféleség és sokrétűség, a plasztikus konkrétság és a szivárványos elvonatkoztatás, az elokvencia és az eufónia változatos összefüggésrendje, az életbölcsesség és a létderű emberiességét árasztó tónus és hanghordozás: a mélységesen személyes és közösségi sorsproblémákra rávilágító igazmondások artisztikus varázsának titkait a nyelvi matériában és a nyelvfölötti szférákban egyszerre sejteti. És ekképpen szövetkeznek a nyelv önkijelentő létigéi és a létezés rejtelmes nyelvjelei: a mondathajlatok sorsigazságai. „Hát semmivé lesz itten, ami mindenünk volt?" – horgad föl például a pusztulás rémével viaskodó aggodalmas-ráébresztő kérdés, amelyben a népies-archaikus helyhatározószó-változat (az „itten") vagy a „mindenünk" névszóalakban megjelenő többes számú személyrag – tehát a meghitt-familiáris ragaszkodás leheletfinom toldalékai – által az elsorvadás megrázón test- és lélekközeli tényveszedelme sötétlik elő; miközben az architektonikus arányossággal tagolt vonatkozói mondatösszetétel a megsemmisülés borzongató folyamatát és apokaliptikus végállapotát is megindító méltóságőrzéssel, nyelvi és spirituális önbecsüléssel képes jelezni. „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk" – ez a Bethlen Gábor-i tételmondat a látszólagos egyszerűségben szintén meghúzódó transzcendentális szuggesztióval telítődik: a banálisan hangzó „meg kell maradnunk"-jellegű felszólítás helyett az egy utalószavas főmondattá és egy kötőszavas módhatározói mellékmondattá alakulással valamifajta igei parancsolatszerű ritmust, mondattempót vesz föl ez az intelem; valami kimért, szelíd, nyugodt, de annál határozottabb ütemhangsúlyt. A tisztán hullámzó, egyenletes dallammenetben nincs kapkodó, zaklatott sietség, a mondatrészek nem rövidülnek, nem esnek ki, s a megmaradás imperatívuszának kétféle erős igével való nyomatékosítása, mintegy szimmetrikus kétfelé bontása-húzása: nemcsak magát a helytállás célzott létkövetelményét, hanem az ennek a szolgálatába állított cselekvéséthosz nemességét is sugallja. „Itt maradni kell akkor is, hogyha nem lehet" – jegecesedik ki „Erdély tizenegyedik parancsolata"-ként a Makkai Sándor-i „nem lehet" és a Reményik Sándor-i „ahogy lehet" visszhangzó létparadoxonaival is megbirkózó erkölcsi alaptörvény. A jelentésutalások egész hálózatos szövedékét átfogó és új felismerésekkel bővítő súlyosszavúság mintapéldái az ilyenféle kijelentések: a kollektív sorstudat mélyeit fölfakasztó, embervoltunk egészét megrezdítő, kortalan ősigazságok biztonságával igazító jelmondatok: Ady Endre-i,

móriczi, Németh László-i, illyési, Tamási Áron-i szózatok és maximák mellett fölfénylő szállóigék.

Az életérdekű Sütő-mondat tehát: egyenként is esztétikai fenomén. Jelentéstartományait a hangtani és szerkezeti jegyek, a logikai és érzelmi horizontok, a lírai és intellektuális vonatkozások együtt szélesítik. Az akár az egyszavas párbeszédektől a szubtilis okfejtésekig, a valóságízű helyzetrajztól a szenvedélyes általánosításig és lényegkövetkeztetésig változatosan terjedő esszészövegtípusokban is mindig kényes egyensúlyt tart a közlendő szilárd értelmi váza, eszmei építménye és poétikus telítettsége: tapasztalást és erudíciót egyeztető gazdagsága. „Bűbáj, varázslat, s mi minden még: Sütő nyelvi szempontból teremt újjá bennünket: senkinek sincs nálunk olyan öntörvényű nyelve, mint neki" – állapította meg Bretter György. Vagy Deák Tamás: „igazi műfaja a legősibb és a legkényesebb: a mondat"; „irodalmunk legartisztikusabb alakja, Tamásinál is kényesebb fülű, választékosabb"; és Bajor Andor: „Sütő a legszebben fogalmazó jelenkori magyar írónk"; „közel jut a szólásmondáshoz, az egy mondatba lepárolt értelmezéshez vagy tapasztalathoz"; „ezt az ősi és eddig ismeretlen nyelvi anyagot át- és átszövi a zsoltáros fogalmazás, Szenczi Molnár Albert és Károli Gáspár fordulatai adják a szó emelkedettségét és patináját"; „Sütő mondatai szigorú, fehérre meszelt falak közül szállanak a magasba. Mesévé színesedett igék." S az erőteljes közvetlen hatással bíró szövegforma tovagyűrűző jelentéskörökkel vezet át azokhoz a dimenziókhoz, amelyek az írói világkép egészének lényegi karakteréről árulkodnak, amelyek szemlélet és magatartás alapjegyeit láttatják. Az „ahogyan mondja" elválaszthatatlan a sütői műben attól, „amit mond", s annak is legalább két hatalmas övezete rétegződik egymásra. Az egyik egy szuverén és teljességigényű látásmód erkölcs- és létbölcseleti felfedéséhez járul hozzá, a másik a megszólaltatott szellemi értékbirodalom továbbélését segíti elő.

A nyelv – az „erdőzúgásos" anyanyelv – egyrészt terepe, másrészt kitüntetett, reflektált tárgya is az elmélkedéseknek – mint a „nyelvében bujdosó", megszégyenített kisebbségi közösség önértékű létfeltétele. Így lehet már maga a szókép is a megmaradás záloga: a racionális ténymeglátás és a képi jelentéskitágítás egyidejűségében. Metafora és metafizika ricoeuri értelemben vett transzcendáló, „túlemelő" képessége szerint. Az író ekként idézi Jean Pierre-t: „A Szó, amely Isten, redőiben őrzi az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt." S mert minden szó eredetileg metafora (borgesi megállapítás ez), azaz transzcendens vétetésű: képzettartalmával egyúttal „a legcáfolhatatlanabb beszéd" (ahogyan azt Illyés Gyula Sütő Andráshoz írott versében kinyilvánítja) – s a „leszállhatatlanul", „kecsegtető ígéretek" nélkül is énekelő madár üzenetének, a „csak azért is"-morálnak, a „fejtartás" mintaadásának a megfogalmazódásáig ível (*A lőtt lábú madár nyomában*). „Mindenekfelett nagy dolog metaforázónak lenni: mert egyedül ez az, amit mástól átvenni nem lehet; a tehetség legbiztosabb jele;

találóan metaforázni annyi, mint a hasonlót meglátni" – citálja Sütő Arisztotelészt is, hogy aztán minden nyelvi-szellemi kulturális közösség eltulajdoníthatatlan létjogát bizonyítsa sajátosságai megvédéséhez. Mert egy nyelvközösségi nemzeti kultúra az eszmélet legmagasabb rendű öntanúsításával jelzi a szellemi életlehetőségek maximumát. Az egyes nyelvekben megtestesülő egyenrangú kultúraváltozatok pedig nem működhetnek egymás sérelmére; „az emberek épp emberi különbségeikben lehetnek egyenlők. És csakis az egyenlőségben jut szóhoz a természetes különbözőségük" („minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll"). Egy nyelv kifosztása vagy elnémítása, egy speciális értékszféra hozzájárulásának megszűnése hiányt kelt az értékek összességében és egyetemességében. (Ha a „kézhasználat" vagy a „lábhasználat" mint kifejezés is természetellenes, abszurd, ha szabályozási szándékot akar jelölni, akkor hogyan lehetséges egyáltalán engedélyezett vagy nem engedélyezett „nyelvhasználatról" beszélni?) Az identitásválság és a kulturális degradáció (a betegségmetaforákkal illethető „nyelvkárosultság", „nyelvínség") létrendi elveket támad: univerzális, oszthatatlan létjogokat von kétségbe. A sajátosság tehát elidegeníthetetlen tulajdonság, létvonatkozás; hitelesen csak ezen keresztül közelíthetők meg elvontabban egyetemes értékek is. Többször idézi Sütő Thomas Mann-nal Turgenyevet: „nemzeten kívül nincs művészet"; „saját arc nélkül ideális arc sincs; a magunk arculata nélkül csak kifejezéstelen, üres arc lehetséges". A „hely, idő és körülmény", a „provincia" értelmetlen megtagadása a provincializmus, s nem a helyi arculat – a „genius loci" – vállalása.

A nyelvet létesítő és a nyelvben létesülő kulturális közösség történelmi kontinuitásához a kollektív emlékezet religiozitása ugyancsak feltétlenül szükséges. (A „szokatlanul tartós fennmaradás […] esetei – a szamaritánusoktól a baszkokig – egytől-egyig ugyanazt a képet mutatják: az etnikai identitás egy sajátos vallási beállítottsággal fonódik össze" – Jan Assmann.) Az *Anyám könnyű álmot ígér*ben a valóságos tények hullámverését a történelemviselt parasztsors archaikus („nagypénteki" levegőjű, ugyanakkor „újfajta zsoltároskönyv lapjaira" jellemző) misztériuma lengi körül. A temetői – halottak napi – „világítás", a gyertyagyújtás az összefogás s az eredet- és hovatartozás-tudat nélkülözhetetlenségére int: „Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágtad őket"; „Rongy ember, aki nem tiszteli az elődeit és a halottait"; „aki menet közben, mint fölösleges terhet, eldobálja a halottait"; „A kárpitos az apjára emlékezik, aki azt mondotta neki: Jertek majd ki a síromhoz világítani, nem azért, hogy engem lássatok, vagy én lássak valamit, mivel a föld betömi a szemem, hanem hogy a saját arcotokra hulljon a gyertya világa." (Hasonlóképpen szembesülnek a szegény székely falu halottai és elevenjei Bözödi György *Halottvilágítás* című novellájában is.) A temető, mint a vallási és kultikus tradíció kitüntetett színhelye, egyben rituális emlékezethely is; olyan „lieu de mémoire", amely közvetlenül érintkezik az eternitás végtelen téridejével, miközben az emlékezés retrospekciója (a halottak közelségében is) az egymást számon tartó élet prospektív és kötelességszerű továbbvitelének az abszolút alapját teremti

meg. Rávilágítva egyúttal az individuum kollektív megelőzöttségének (kierkegaard-i aspektusból is, miszerint az életünket előrefelé éljük, de visszafelé értjük meg), egyszersmind folytatólagos kollektív szubszisztenciájának az áthághatatlan törvényszerűségére – minden, a történelemben megálló nép sorsában. Érzékiség és érzékfölöttiség (immanencia és transzcendencia) feszültségében, komplementer kettős egységében. A temetőföld kiváltképpen ráébreszt: „A világ alapja a föld, a föld meg áthatja a világot. […] A világ a földön való nyugvásában arra törekszik, hogy felülemelkedjék a földön"; a „világban otthonának alapját a földre és a földbe helyezi a történelmi ember" (Heidegger). (Ha „netalán az űrig nem sikerül szállnunk, / s e rögös földre mégis visszatérnénk, / csak lábujjhegyen, halkan!: / apáink hűlő, drága arcán járunk" – Farkas Árpád.) S aki „hű marad a földhöz, az megmarad, annak tartama van"; aki viszont elidegenedik tőle, az elveszíti önazonosságát, az összefüggést föld és lélek között, s „lényének sötét, anyai, földszerű ősokával" (Carl Gustav Jung). (Aki „nem vesztette el a földdel való szerves kapcsolat érzését, sohasem lehet annyira lelke aljáig romlott, mint az ellentétes embertípus" – ahogy Tamási Áron leszögezi.) Hűség, kötődés, ragaszkodás az otthonlét, az otthonosság metafizikai lényegéhez („azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne" [Tamási]); „addig élünk, amíg módunkban áll visszafelé tekinteni"; „benne van minden lehetőség" – rögzíti Sütő András is. „Gondoljunk arra a visszavonhatatlan veszteségre, melyet a parasztság – e par excellence emlékezetközösség – vége jelent" (Pierre Nora). Akár külső erőszakos felszámolás, megsemmisítés, akár belső önfeladás, önelveszejtés (vagy mindkettő) által. A gondolkodó Sütő András ezzel szemben viaskodik (sokezer éves univerzális őstudás jegyében: „Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ád tenéked" – 2Móz. 20: 12.; „Ha valakinek fia elfogadja azt, amit az apja mond, annak egyetlen szándéka sem vall kudarcot; gyermekeihez éppen úgy fog beszélni, mint ahogy a tudást apjától hallotta" – az óegyiptomi Ptah Hotep; lásd Hamvas Béla *Anthologia humana* című bölcsességgyűjteményében). Sütő András regényében ódon prédikátori zengéssel, protestáns-puritán gyökerű szolgálatéthosz szellemében, tántoríthatatlan meggyőződéssel hangzik föl a közösségszilárdító erkölcsiség szózata: „az embernek, ha kivonul az árnyékvilágból, embert kell maga helyett állítania. Az életnek, mint kenyéradó gazdának, így kellene szólnia: Elmész hát, szolgám? Akkor szolgát állíts a helyedbe!"

Ez a személyiség-, szociál- és nemzetpszichológiai (komplex ön- és létismereti) alapvetés a maga szigorú intonációjában éppoly revelatív, mint a nagy író-előd, Tamási Áron éteri derűben és lélekemelő sorstudatban fogant létösszegzése (*Szülőföldem* című szociografikus regényvallomásában) a népi világképről, amely a közösségi létezés mitikus és örök törvényét, a transzcendens szubjektivitás mindenhatóságát az élet objektív ontikus körforgásában látja betelni: „nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az

Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást". A szerves univerzalizmus, az archaikus (a mágikus és keresztény szinkretizmust involváló) mitologizmus és organicizmus mély bölcseleti axiómái ezek, amelyek Tamási írói világszemléletét döntően meghatározták. (Hiszen a létmisztérium evidenciája szerint, a szakralitás igézetében működő tradicionális és szerves kultúrákban – Mircea Eliade pontos megfogalmazása szerint is [*A szent és a profán*] című munkájából –: „az emberi életet nem szokás két semmi közötti rövid időbeli tüneménynek érezni".) Szemben viszont a „szabadversenyes" önző materializmussal, amely Tamási szerint „az anyagi javak mohó megszerzésében és az anyagi hatalom féktelen vágyában mellőzte az igazság és az erkölcs szabályait", s a huszadik századra „olyan világot teremtett Európában, amelyet sem erkölcsös emberek, sem öntudatos nemzetek nem tudtak s nem is tudhattak tartósan elviselni". A globális anyagelvűség nemzetfölöttisége így tehát morális kudarcot vallott: „az emberiség, mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet"; az „emberiség eszme csupán, mely él és mindig élni fog az emberi lélekben, de ezt az eszmét igazán szolgálni csak az tudja, aki maradandó formában fejezi ki nemzetének építő erőit." Gyógyírt tehát az jelent, „ha Istennel való kapcsolatunkat megtartjuk és gondozzuk; ha benne élünk a teremtett világban, a fákkal, a virágokkal, az éggel és a földdel együtt; s ha olyan társadalmat alkotunk, amelynek tagjai rendezték már a viszonyukat az Istennel és a természettel". „Az egészséges és termékeny világnézetnek ugyanis három örök tényezője van az emberi lélek számára: az Isten, a természet és a társadalom. Emberhez méltó élet csak akkor képzelhető el, ha a lélek e három tényezőhöz való kapcsolatát megnyugtató módon rendezni tudja." Az ősiségben gyökerező népi világkép alapozza meg tehát az autentikus nemzeti eszmét és conatust, amely „derűs és egészséges magyart akar; ilyen magyarokból igazságos társadalmat; és a társadalom fölé nemzetet, melyet minden magyar a magáénak érezhet, mint a csillagos eget." Gond és reménység ez együtt: lélek és test, kultúra és anyagi rend között a megfelelő egyensúly és harmónia helyrehozatalát, kívánatos és sürgető restitúcióját tekintve is. („Lélek és test: együtt a földi élet. Ha a kettő közül válságban van a lélek, mert szabad és természetes életformáját elvesztette, akkor a test világában is bizonyára zavarok vannak". – Test és lélek szoros duális egységének ezt a genuin kívánalmát egyébként számtalan formában, s az esszén kívül minden más műfajban is hangoztatja az író; regényben: „ne éljen többé külön a test és külön a szellem" [*Ragyog egy csillag*]; drámai színjátékban: „az ég nincs külön a földtől, mert egyik a másikra borul, és egybeköltöznek, mint a test és a lélek! Isten műve ez!" [*Vitéz lélek*]; „a test és a lélek együtt teszik az embert. Nő és férfiú együtt alkotja az emberiséget; s az ég és a föld a világot" [*Hegyi patak*]; novellában: „egy kereszt fénylik a föld felett, a két szára egyenlő: olyan, mint egy pluszjel, amellyel össze akarja valaki adni az eget és a földet" [*Okkersárga Ábrahám*]. De test és lélek együttes védelmi szem-

pontja analogikusan és metaforikusan ugyanakkor a nemzetegészre, a nemzeti létezésre vetítve „a kard és a könyv" szerepének az egyenrangúságát, a „könyv fegyverének" a felértékelődését is jelenti" [*Magyar könyv*].) – A modernitás identitástépázó (sőt identitáskolonializáló – ld. erről legújabban Dani Erzsébet: *Identitásgyarmatosítás Erdélyben – Identitásdrámák és interkulturális stratégiák a Trianon utáni székelymagyar irodalomban*. Csíkszereda, 2016, Pro-Print Könyvkiadó), önazonosság-sorvasztó folyamatai által a „színes és erkölcsös egyéniség helyébe a tömegember lépett, az értelmes és sokszor művelt szolga, ki felülről veszi azokat a véleményeket, amelyekre dühös meggyőződését alapítja". Az összhang megbomlott, a vagyongyűjtő „kapzsi vágy" igázta le az életet, a „lehetőleg egyforma és célszerű" házak, városok építésével, az „embert és szerszámokat" tömegben gyártó erőszakkal – s közben „olcsó mutatványokkal" elvakítva a népet, hogy „a kalmárok gazdagodni jobban tudjanak". Ez a korszak „kultúra helyett társadalmi műveltséget adott nekünk, csillagok helyett géppel kápráztatott, nyugalom helyett rohanást ajándékozott, bölcsesség helyett tudományt, természet helyett parkot és állatkertet, Isten helyett aranyat." („Szórd szét kincseid – a gazdagság legyél te magad"; „A teljes tudás: adat-nélküli" – halljuk ugyanekkoriból *A teljesség felé*t komponáló Weöres Sándortól is.) Azaz „egyedül a lélek tesz emberré minket, tartalmánál fogva", amelynek „színe és jellege van: egyéni színe és magyar jellege".

Éles történelemfilozófiai és társadalomkritikai fejtegetései Tamásit a kor nagy válságelemző, krizeológiai (értelmiségi-közérzeti) kontextusába helyezik, Hamvas, Várkonyi, Kodolányi, Németh László és a többiek mellett a fősodratú európai gondolkodástörténet közegébe is. Ahogyan például *A mesebeli szellem fenomenológiájához* című 1945-ös értekezésében Carl Gustav Jung értelmezi a mítosz és az archetípusok természetes összjátékában megnyilatkozó emberi lélek minőségtartalmait, s a vallási képzetek archaikumát is jelentő szellem őseredeti jellegét: szinte ugyanazokat a szavakat is használja a személyiségredukáló eltömegesedés jelenségének a bírálatára, mint Tamási Áron. Figyelmeztetve a „felfuvalkodás" veszélyére, ami „annál nagyobb, minél jobban lebilincseli a külső tárgy az érdeklődést, s minél jobban feledésbe merül, hogy a természethez fűződő kapcsolataink differenciálódásával kéz a kézben kellene járnia a szellemhez kapcsolódó viszonyunknak a nélkülözhetetlen egyensúly megteremtése végett. Ha a külső tárgyat nem ellensúlyozza belső ellentéte, akkor gátlástalan materializmus üti fel a fejét, őrült önteltséggel vagy az autonóm személyiség kihalásával társulva, mely utóbbi amúgy is ideálja a totális tömegállamnak".

A legtágabb horizontú, emberiségtávlatú metafizikai elmélkedések igazolhatják tehát a szűkebb vonatkozású közösségféltő gondolatokat is. Hogy például a „nép élete gazdag és széles, Isten és a csillagok éppen úgy élnek benne, mint a valóságos lények. A népi író éppen ezért csak egyetemes arcú műveket bír alkotni"; „itt egy új világképről van szó. Ennek szerves elemei: az ember, a föld, melyen az ember él, és az Isten". Hogy „minden nép elvész, amely magát elveszti". Hogy „az országhatárok felett van egy lelki és szellemi egység, egy erkölcsi

közösség, amely a világon szétszórtan élő magyarokat egybekapcsolja és lelki impériumban egyesíti." Hogy az író „lelkiismerete és nemzete előtt nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött népével cselekednek". S hogy ha például Erdélyben „a román pártok és uralkodó osztály világnézeti különbség nélkül egyaránt részt vesz a mi népünk sanyargatásában, akkor nekünk is egyetemlegesen s világnézeti különbség nélkül kell védekeznünk". Annak az írástudónak a megnyilatkozásai ezek, aki az őshagyományba ágyazott egyetemesség jegyében vallotta: mindez az univerzalitás „misztikus és metafizikai vonásokat ad írói műveimnek, melyet mindig ki is akarok fejezni." Magas- és mélykultúra kodályi, bartóki szintézisével rokonságban, a „nemcsak zeneművészeti, hanem társadalmi, sőt világnézeti" jelentőségűnek tekintett bartóki modell szerinti művészetszemlélet manifesztációjaképpen. Czine Mihály szerint is hőseivel Tamási Áron azt példázza, hogy miként „kell élni minden időben, még a setétségben is sugarasan, csillagosan". Azonban éppen ez az a „remény a bajban", amely egyre kétségesebbé válik az idők során: eluralkodik a fenyegetettségtudat meg a romló körülmények zord levegője – s fokozódik a veszély mértéke. Ugyancsak Czine Mihály tapint rá: „Tamási még úgy tudta, nem tűnhet el nép, az ábeli lélek, a lelkében igaz ember győz a setétség erőin is, Sütő Andrást múlti máglyákra is figyelmeztette a történelem: elveszhetnek sajnos a tiszták is. Olyan problémákat görget fel a mélységből, amelyekkel Tamási Áron ifjabb éveiben még nem is nagyon találkozhatott." A poétikai szempontból (a folklorisztikus, fabulisztikus, balladisztikus színjáték minőségjegyeire tekintettel) a leginkább Tamási-párhuzamokat vagy legbőségesebb összehasonlítási lehetőségeket felvonultató *Advent a Hargitán* is fájdalmasan láttatja ezt. Tamási ezerarcú lírai varázslata, figuráinak bája és szépsége, fénylő és pazar nyelvisége alakul itt újjá, a mágikus-bűvöletes ősiséghez, a hely szelleméhez való ragaszkodás igéző-tragikus fenségétől (*Ősvigasztalás*) a falakat-hegyeket mozdító tündökletes szerelem örök és tiszta hűségén és transzcendenciáján (*Énekes madár*) keresztül az egzisztenciális súlyú szerepcsere tudathasító gyötrelméig és kataklizmájáig (*Csalóka szivárvány*). De bármennyi is a Tamásira villantó szikrázó kedv és derű, a mitologikus ősbizalom, a határtalan lelki összetettséget tükröző humor és mókázás, sőt olykor himnikus öröm: a dráma egész légkörét döntően a „planctus"-os, gyászos siratóénekszerűség, a „nekünk a legszebbik estét feketeszínre festették" (csángó-kesergős, székely-keserves) közérzete hatja át; a boldogtalanságra, elátkozottságra, az örökös bujdosásra, otthontalanságra, szétszórattatásra kényszerültség, kárhoztatottság borús illúziótlansága határozza meg. Ezért is lehet talán, hogy elődjéről szólva Sütő András maga a nyersebb és konkrétabb valóságanyagra, földközelibb realitásra támaszkodó író vonásait emeli ki – ezekre a jellegzetességekre élénkebben rezonálva. A plasztikus valóságvonatkozást, az otthonteremtés primer valóságvonzalmait és megkötő empíriáját hangsúlyozza; a varázsos báj és játék könnyedebb zenéjét, kedélyét áthangoló, aláfestő keserű drámaiság komorabb tónusait, a „karmos kacagás" megbújó riadalmait.

S felpanaszolva, hogy mennyiszer kellett megküzdeni „az egész helikoni gárdát" denunciáló rágalmakkal, harcolni a „miszticizmus", a „nacionalizmus" vádjával támadott Tamási Áron „rendes feltámadásáért" is, és kifejtve, hogy a nagy székely klasszikus („akár a legendabeli honalapítók") hogyan kereste mindig „az *OTTHON* felé vezető utakat", „ár ellen úszva" „a mindennapok tiszta vizeit, s mindig a forrás közelében" – s vigaszt „jégcsapos évszakban az otthoniasság káprázatával". Rámutatva ugyanakkor e „szomorúságos"-„kacagásos" világszemlélet tágasságára, az egyszerre „minden ízében székely és általánosan emberi" tulajdonságaira, regionális, nemzeti és egyetemes látásformák harmóniájára. És kipellengérezve a Tamási negyven évvel ezelőtti farkaslakai temetését kísérő rosszindulatú és ostoba gáncsoskodás körülményeit (de közben, mintegy ellenpontjaként mindennek, közreadva a szertartáson elhangzott lélekemelő népi halottsirató ének Tamási Gáspár lejegyezte szövegét is), s a kilencvenes évek végén szintén és még mindig (most megint, ugyan részben másféle közönyösséggel, „nemzeti nihilizmussal", „gyökértelenséggel", széthúzással és külső-belső ellenségességgel szemben) magyarázni kényszerülve a száz éve született Tamási Áron bátor, egy „kollektív árvaságra ítélt emberi közösség" önrendelkezését követelő, „jégtörő gondolatainak" aktuális érvényét; hogy „Emberek! Mind magyarok vagyunk!" Olyan helyzetben, amikor – az idézett Tamási szellemes szavai szerint – „a háború előtt […] az a magyar ember volt a nacionalista, aki egy más nemzetiségűnek a fejére ütött; negyvenöt óta pedig az a magyar ember a nacionalista, aki feljajdul, amikor egy más nemzetiségű neki üt a fejére".

Számunkra csak e két szellemóriásunk életműve is példa és tanítás lehet: hogy mindennek ellenére eltéphetetlen szálakkal érdemes összefonódnunk mindazzal, ami köt és emel: köt a bennünk és emel a fölöttünk lakozó örök értékekhez.

A Magyar Művészeti Akadémia elméleti tagozata
tudományos ülést rendez
TAMÁSI ÁRON és SÜTŐ ANDRÁS írói munkássága témakörben

JÉGTÖRŐ ÍRÓK

címmel.

Időpontja: 2016. szeptember 30., de. 10 óra
Helye: a Pesti Vigadó Makovecz-terme

Előadók: Bertha Zoltán, Cs. Nagy Ibolya, Falusi Márton,
Jánosi Zoltán, Kubik Anna, Márkus Béla, Medgyesy S. Norbert,
Nagy Gábor, Papp Endre, Solymosi-Tari Emőke

Ablonczy László

A játék veszély-tétje Tamási Áron és Sütő András darabjaiban

„A két nyitott ablakban, az egyikben Lukács s a másikban Máté erősen kísértetpofát vágva egy-egy mordállyal megjelenik. A mordályokat az ablak talpán lövésre befelé csúsztatják" – ezzel a szerzői eligazítással indul Tamási Áron *Énekes madár* című darabja a *Három játék*, majd a *Tamási Áron színjátékai* című kötetben. Azaz: a szerző eredeti változatában, mert 1956-ban a Jókai Színház igényére és a színpadra jutás igen vágyott igyekezetében Tamási lefokozta és dalosította művét. S ilyenképpen az öreg legények kísértet volta felolvadt; a Dobos rikkantása is gyöngült, mert az eredetiben a kártevő varjak elszaporodását híreli, s felszólítja a közönséget a lövöldözésre, de legalábbis a riogatás „mindenki számára kötelezővé tétetik". Az átdolgozásban szó sincs a varjúveszedelemről, így a kislegény csak a „szomorkodás" veszélyét hirdeti. Ekként a mordály- és kísértetjáték értelme és akár jelenre utaló társadalmi veszélynek a metaforája is megsemmisül. Tegyük hozzá: az új írói instrukció már narrációba fordul, mert közli és jelzősíti azt, amit a színpadon úgyis látunk: „Lukács és Máté, ez a két bajkeverő vénlegény! Nagy puskáikkal rájöttek a ház ablakára. Hogy napáldozat idején megijesszék az öreg lányokat, akik a mezei munkából éppen hazaérkezendők" – s a Dobos mondókája közben Lukács és Máté „egy-egy mordályt benyújtanak a szobába" – ilyenképp épp a játék eredeti, vibráló színpadi elevensége megsemmisül. Nem soroljuk a további csonkolásokat, melyek olvashatók a Szépirodalmi Kiadó *Akaratos népség* címmel kétszer is kiadott munkában (1962, 1975). S persze ebben a gyűjteményváltozatban (felelős szerkesztő Juhász Ferenc), a minisztérium cenzurális gondoskodása folytán, az *Énekes madár* mellett Tamási más darabjai is poézis-, nyelv-, szöveg- és játékkárosult formában jelentek meg. „Székely népi játék" – jelöli az eredeti darab, s a kései átfazonírozott mű elején ez áll: „Falusi történet három felvonásban" – ilyenképpen is igazolódik, utóbb a darab rangja lefokozódott.

Tamási-hivatkozásainkat természetesen a *Három játék* (1944) és a *Tamási Áron színjátékai című* (1988), az eredeti változatokat tartalmazó játékok szerint idézzük a továbbiakban.

Ablonczy László (1945) a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999); legutóbbi kötete: *„Templom, parlament, kínpad: megannyi színpad" – ÁVH-s (be)súgókkal* (2014).

VARJÚ ÉS MORDÁLY – Tamási jelképes dimenzióban a légi magasból mutatkozó társadalmi veszedelem és az ellene való harc égi és földi küzdelmének jelképét teremti meg játékának kezdő képében. S a mordály, amely a Dobos felszólítására a kártevő varjak irtására használatos, felbukkan a két öreg legény kezében, de nem a kártevő madarak pusztítására, hanem az örökké nászra váró vénlányok ijesztésére szolgál. Lám egy kellék jelentése is mint változhat a színpadi varázslatban. A fenyegetés pedig a külső, a makro dimenzióból a darab belső, mikrovilágába kerül. Ilyenképpen az előadás jókedvű indítását is segíti ez a harci alakoskodás, melyet Eszter sikító ijedelemmel észlel, de miután Lukács, betérve a házba, bevallja: komájával játszották a kísértetet, a hangulat békésebbre vált. Tamási Áron nyáréji tündérjátéka az alakoskodó-fenyegető módozatokkal a továbbiakban is sziporkázik: a varjúveszedelem felvillantása után, a második felvonásban a Boszorkány rontó varázslatával kezdődik. Előbb a ház oldalát füstöli, mondván: „hervaszd el füstöddel a jóság rügyeit, és gerjeszd fel szagoddal a fiatal vér!", majd a kút „jó étvágyát" bájolja, hogy elnyelje azt, aki a közelében feltűnik. Az öreg legények fenyegetése immár mordály nélkül komolyabbra fordul, mert Mókát, a szerelmes legényt akarják elveszíteni. A háború tehát nemzedékek között dúl; a fiatal szerelmesek s öregecske, a szerelemből kiesett párok között izzik a kalamitás. S ahogy az első felvonás végén a Magdó által elmozduló fal avatja győztessé a fiatalokat, úgy a második felvonás végén, hiába a Boszorkány ártó szelleme, a leányka varázsereje kimenti a kútból Mókát. S a harmadik felvonás végén pedig a végső bekerítettségben a fiatalok madárrá változva kiröppennek a házból, az ágy pedig kiveti az üldözőket. „Megnyílt a mennyország" a szerelmes párnak, ami azt is jelenti a darab jelrendszerében, hogy a magasban varjak helyett énekes madár dalol a székely falu felett. Ilyenképpen a mordályharc kudarcra ítéltetett, mert a fiatalok a közös és boldog jövő mesés tartományába jutottak a színpad tündérvilág példázatában.

FENYEGETETTSÉG ÉS SZABADSÁG tehát központi feszítő erő, azaz drámai tét Tamási színpadi játékában. Amelyben jelképek pillangóznak nézői, olvasói képzeletünkben, hiszen a varjak elszaporodását csak említi a Dobos legényke, a két öreg legény és leány irigység folytán, maguk varjúként, kezd háborúba, amúgy poézissel áthatott székelyek tusakodása a nyáréjszakában. Mondhatjuk: az *Énekes madár* kamarajáték, a szobában és az udvaron játszódik, bonyolódik az érzéki küzdelem, a nagyobb közösség csak egy villanásra tűnik elő. Bár inkább csak az írói képzeletben, mert az előadások rendezői okkal elhagyják a tömegesítést az előadás végén. Amikor Magdó és Móka madárként eltűnik, s a „feláradó fény" betölti a színpadot, az író szerint: „Az összesereglett emberek is kezdenek az ablakon beözönleni a szobába." A közösségi győzelem a színpad sokasításával igazában nincs megoldva, mert statisztaként mutatkoznak, még ha a derék székelyek az ablakon át is érkeznek a darab záró pillanatában.

A *Tündöklő Jeromos* című népi játékában (1936) döntő fordulat következik Tamási színpadi gondolkodásában: mese helyett társadalmasítás. A Rontás már nem a falu feletti varjak formán rajzik, hanem betoppan Sáska Mihály korcsmá-

jába. Vele a civilizáció népboldogító prófétája érkezik, aki pénzzel akarja kifordítani a falu népének lelkét. Hiteget, egyezkedik, zsarol, üzletel a becsülettel, hogy pártjába szervezze a székelyeket. Ebben már az emberi arcok, jellemek változatossága tűnik fel, s úgy mutatván valamennyit, hogy Jeromos mágneses erőterében mint gondolkoznak és cselekszenek. Az *Énekes madár* jeleneteit a mese csodaelemei hatják át, a *Tündöklő Jeromos* színpadán folyamatosan a falu élete mutatkozik meg, az emberi esendőségek, a hiszékenység változatában. A RONTÁS kortese mégis elbukik, mert Bajna Gábor erkölcsi tekintélyével megfordítja a falu hangulatát, az emberek visszaadják a pénzt, lemondanak az anyagiak csáberejéről, így a nagy lakoma elmarad, vagyis a pénz diadalos ünnepe. A játékban a hagyományos dramaturgia szerint kevés a vita, a küzdelem, voltaképp egy modern misztérium játszódik Tamási színpadán, amely a pénz bűvöletéből megváltja a falu közösségét. S persze ebben a viaskodásban a közösség szabadulása a démontól csodás pillanat, mert a lázadás nagy bolydulásában Jeromos eltűnik. Hová? Biblikus fordulatra vált Tamási: „Ez az úr ördög vót" – mondja Gáspár, a kislegény, s mint Tamási novellájából ismerjük az emberré vált ördögöt (*Ördögváltozás Csíkban*), a népámító Jeromos nyomában kámforos bűz terjeng. S a székely falu közössége pedig visszanyeri régi életét. Jeromos csodás fordulatát lássuk közelebbről. Loszev azt mondja: „a csoda természete szimbolikus" (*A mítosz dialektikája*). S abban is igaza van: „Bárhogyan dühöngjön is a nihilista és korcs felvilágosultság, az ördög azért teljesen reális erő marad; és az ördögöt a maga végtelen gonoszságának erejével együtt csak az nem veszi észre, aki maga is szolgálatában áll, és a hipnózis elvakítja." Tamási darabján Bajna ereje, tekintélye az, amely a hipnózisból, vagyis a szolgálatból először Gáspárt, a szolgálatos kislegényt szakítja ki, majd a pénzzel, ígéretekkel megbűvölt falubelieket. Loszev elemzésében azt is írja, hogy a hagyományban a démoni erőknek, például a boszorkánynak önmagából eredően alakváltó képessége van, s több formációban is előtűnhetnek. Tamásitól tudjuk, hogy Farkaslakán egykor női boszorkányok létezését képzelték, utóbb már férfiakról is beszéltek. Loszev a démoni erő önnön változását, mozgását hangsúlyozza, Tamásinál ez a falu közössége, és Jeromos viszonyában alakul és módosul, vagyis a nép közös tagadásának ereje űzi el az ördögöt. Voltaképp a győzelem példázata moralitásjátéknak is tekinthető. Mert a kisebbségi elnyomottságban Tamási poétikus-biblikus színpada a romlatlan megmaradást hirdeti. Bertha Zoltán Páskándi Gézát idézi „Tamási racionális kereszténysége »azzal, hogy rámutat a csodára – az ésszerűn belüli útra mutat«" (*Székely Homérosz*), Jeromos próbatételét kiállta a falu, az ördöggel a veszély elillant. A játék nyugtalanít s felold, de a *Szülőföldem* című poétikus látleletéből (1939) is tudjuk: az író már ismeri a székelység omlásának tüneteit, az emberi, szellemi, politikai tusakodás ártó jeleit. De színpada a patás rontó hadműveletek bukását és a közösségi megmaradást hirdeti.

S ha Jeromost a Rontás prófétájának, a pokol küldöttének tekintjük, akkor a *Vitéz lélek* (1940) Balla Pétere égi apostol, a lélek megváltásának, megújulásának küldötte. Üszkösödött, összeomlott világból hirdeti a feltámadást. Tamási 1940

őszén írta példázatát, s oka volt remélni, hogy ha rokkant voltában is, de Észak-Erdély visszatérte a megújulást ígéri a magyar életnek. Annyiban a *Vitéz lélek* ellentéte a Jeromos-játéknak, hogy hőse itt nem a pokol felé, hanem az újrakezdés, az építkezés igéjével az égre nyit kaput. Úgy szerzi vissza szabadságát nép a *Tündöklő Jeromos*ban, hogy a hamis próféta eltűnik, a *Vitéz lélek* hitetlenkedőit pedig Péter példaerejével állítja maga és ügye mellé. Állhatatosság, alkotó igyekezete megszentelődik azzal, hogy felépült a ház, s falu népe ármányait, ellenkezését feladva, a Teremtés zsoltárát zengi azzal, hogy belátja az Igaz út erejét. Amelynek jelképi állata a szamár, a diadalos virágvasárnapi, amikor a pálmaágas ujjongó nép örömétől kísérve Jézus vonult Jeruzsálembe.

KESERVES TANULSÁG: Tamási Áron álomjátékának hétköznapi szereplői mégse üdvözülhettek. A *Csalóka szivárvány* (1942) a meghasonlás tragédiája. Kivételes Tamási életművében, mert Észak-Erdély visszatérésének öröme immár elfogyott; s felismerés: a szellem őrállóira nincs szükség. A magunkra maradtságnak döbbenete, újabb változata – immár kudarc a politikai lét nemzeti élményében. Czintos Bálint sorsában a szerző keserve sűrűsödik. A Rontás, az újabb omlás sejtelme is átkomorlik az égbolton: az önámítás emberi és közösségi példázata tragikusba fordul, amikor a tudóskodó székely gazda a civilizáció káprázatában új életet remél. Rá kell döbbenni: a lelki átváltozás önáltatás, melynek akarásában az ember hazugságba zuhan, és megsemmisül. Személyes dráma – s benne a kollektív vereség, hogy a család és a székely falu változatos emberi természetek gyülekezetében ugyan, de a Jóisten néma felügyelete alatt a megmaradás egyedüli esélyét hirdeti. Súlyos példázat, melyben Czintost egy önvesztő, lélektani szembesülésre kényszerítő játék sodorja az örvénybe. A Hamlet egérfogó-jelenetét is idézi Czintos önszembesítő játéka. Homály Szilveszter, a vándorszínész toppan a bölcselő otthonába. Czintos, aki már Kundi néven bölcselővé lett, megkéri Homályt: játssza az ő kiábrándult Kundi szerepét. S a szerepek viaskodásában Czintos a maga sorsára döbben: a hamis szerep rágégett – már a falubeliek is Kundi Kundnak látják –, így a régi gazda voltát nem szerezheti vissza. Kundiként pedig nem élhet tovább, s a vízbe szökik a gát alatt – a csoda pedig elmarad…

Oda a szülőföld, oda a kolozsvári otthon, és a háború poklában bolyongva Budapestre érkezik, ahová lakni és élni korábban nem kívánkozott. Örvénylő politikai világ, Már a háború zaklatottságában formálódott a *Hullámzó vőlegény*, amit majd 1946 őszén fejezett be, alighanem a Szőke Éva iránti szerelem poézisével hevítve voltaképp ő, Tamási Áron a fazekas Bodrogi Antal, aki a megélhetés dilemmájában a jómódot ígérő szériaiparos és a művészi lét lemondása között viaskodik. Az író dilemmája, az önjavító misztérium itt egy játékban sűrűsödik, a második felvonás dugójátékában. Szilveszteri igazmondó szokás közösségi körben, itt Bodrogi leánykérésének ürügyén. S az oka már kiszól a színpadról: „Attól kezdve egész esztendőben bédugva élünk, s csak szilveszter este engedtetik meg, hogy ebben a »dugójátékban« dugatlan szólhassunk” – így teremti a kedvet, s érvel Bodroginak Piroska, a vendéglátó fiatalasszony. Körbe-

járnak a kérdések a társaságban, és pukkan az igazság palackja – és szívből érkeznek a válaszok, Bodrogi is megvallja viaskodását: „…buta eszemmel először pénzt akartam, s a pénzzel tekintélyt". Igazmondás és alkotásvágy – és a csoda beteljesül. Test és Lélek, mely annyi írásában példázza a drámát és az együtemű ség óhaját, a játékban Tamási hőse lemond a vagyonos leány férjezéséről, s a szegénységgel a művészi sorsot vállalja. Ahogyan majd az író is az elkövetkezendő, bolseviki években. A dugójáték fordítja meg Bodrogi sorsát, oldja fel a veszélytétet, hogy a fazekas mester alkotói becsületét védje és művészi álmát beteljesítse. Sejtelemtől áthatott mű, mert 1946 őszén nem gondolhatta, hogy a Rákosi–Révai-diktátumos idő érkezik olyan elvakultsággal, hogy a művészi igénye és állhatatossága honában is emigrációba kényszeríti. Nem menekült az országból, mint Márai, Cs. Szabó László vagy Szabó Zoltán, Tamási Áron belső szabadságát őrizve, itthon választotta az elnémulást. Mert a párt-megrendelők tetszésére a Háy Gyula–Aczél Tamás-féle, a tömegtermelő szocialista íróiparosok kora érkezett el. Bolseviki tematizáló kedvvel iparosok darabjának is jelölhetnénk Tamási játékát, de hogy Bodrogi önjavító igénye és lelki fordulata mégse illett a szovjet minta hajszolóinak észjárásába, annak oka érthető. A darabot követő második rádiós vitában Bóka László se beszél arról, hogy a keresztényi misztérumjáték fordulatát írta Tamási, s nem valami osztályos öntudatból talált vissza a művészet útjára. Amely a marxi éberek észjárása szerint értelmiségi felsőbbségtudatot hirdet. Ezért üzeni Tamási Major Tamásnak a bemutatót követő színházi vitában 1947 tavaszán: a Nemzeti igazgatója a „munkás gyermekét ülteti" a középpontba, ám ő ennél többet, „az Igazság gyermekét" szeretné látni. Ilyenképpen a Révai–Major-féle diktátumos színi életben maga a *Hullámzó vőlegény* vált riogató darabbá, s az 1947. január 30-ai Nemzeti-beli bemutatót követően új Tamási-darab tizenhat év múltán Kecskeméten a *Boldog nyárfalevél* bemutatójával 1963-ban kerülhetett színre. Tamási színpadára ráengedték a vasfüggönyt.

Keserves tény, mert időközben születtek darabok, Tamási dugójátékához híven, mert az igazság harmatos voltából nem engedett. 1940-es röpiratában (*Színházat óhajtunk*) a színi élet romlásának egyik okát a külföld utánzásában látta. Mondván: „Ebben a felszínes és mutatós káprázatban sikeres darabokat főleg csak azok írhattak, akiknek a magyarsághoz való tartozás nem jelentett egyetlen és sorsszerű életet." Bolsevikké lett birodalmi életünkben sem volt másképp. Németh Antal az új magyar drámairodalom megteremtésére szervezett műhely szellemét 1945 után Major Tamás Nemzetije és a Révai vezérelte színházi élet összeroppantotta. A szovjet minta, a szocialista realista emberszabászat politikai diktátum volt, üldözötté lett még gondolatként is a magyar élet sorsábrázolása. A tartós anatéma csak megerősítette Tamásiban: a színház hatalmas lélekébresztő és tartósító hatalom s egyben a nemzetnevelés helye. Szabadság fosztotta időkben különösen az.

A JÁTÉK: MAGA A DUGÓ. Nem eléggé írták meg, hogy az ötvenes évek első felében a mese az írók emigrációs műfajaként valóságos üzemággá erősödött. Opera, bábszínpad, rádiójáték – másokkal együtt Tamási is írta ajánlatait, jele-

neteit. Az *Eltüsszentett birodalom* színpadi műként indult, engedékeny pillanatban filmváltozatát 1956 nyarán forgatták, s a forradalom után már nem kerülhetett közönség elé. Tamási apróbb jelenetek, balett- és operett-, mesetörténetek, szinopszisok sose-megvalósított árjában az Úttörő Színház felkérésére 1951 decemberében mesejátékra kötött szerződést, melynek bátorításaként 1952 őszén megírta az *Ördögölő Magyari* című darabját, címe aztán *Ördögölő Józsiás*ra változott. Az eredeti cím is veszélyesen visszhangos erejűnek mutatkozott. Kálváriáját nem beszéljük el; itt csak annyit: 1957 januárjában a Nemzeti Színház szerződését nem teljesítette, idővel ebből jogi viszály lobbant, s majd negyedszázad telt el, hogy 1983-ban Gali László rendezésében az első teljesnek tekinthető előadás megszületett Debrecenben.

Semmi ámulat a múló évtizedek fölött: Tamási Áron Tündérországában a pokol királya, Mamuk és ördögei garázdálkodnak. A legsüketebb cenzor és kerületi aktivista, nemhogy Major Tamás, értette: a szerelmi vetélkedésbe virtuózan beégetett nép szenvedése, a Mamuknak hódoló udvartartás s a patás alvilág bürokráciával szervezetten miként némítja az öreg Matuzsát… – de nem folytatjuk a darab motívumait, jeleneteit. Mert az Egész, a mesejáték virtuóz leképezése a bolseviki világnak, persze a költő csodája itt a mese dramaturgiája szerint az Igazság győzelmét hirdeti. Ebben a játékban az a rendkívüli, hogy nem nézőre kacsintó fordulatok, mondatok ébresztik a jelen idejűséget, hanem maga a mesejáték szerkezeti-gondolati összhangja sűríti és éleszti a tündéri és az ördögi világ küzdelmét, s vele hökkenetes sugallattal jelenét szembesíti a nézővel.

TEREMTETT SZÍNPADI VILÁGÁBAN különös mű íródott 1957 őszén: a *Hegyi patak*. A forradalom idején visszanevezett Vígből újfent Néphadsereggé lett színház direktora, Magyar Bálint szerződése bátorította munkára, s *Világi zsoltár* címmel jelölte darabját. Helyszíneként a fakitermelők világát említette, de annyi a valóság ebből, hogy erdőségben, távol a falvaktól játszódik a darab, melynek szereplői megnevezés szerint erdei munkások, de aligha van közük a hétköznapi foglalatossághoz, mert Ciprián „rendjéből kiszakadt szerzetes", Vikáros „vándor doktor", Lázár „vadász-madarász", Tiri Dorót „enyhe jehovista", Linka „gyógyásznő", Terge többvallású „kóbor katona" – egy fogadóra való szürrealista társaság. Bár ernyedtebb kedéllyel replikáznak, mint a korábbi Tamási játékok székelyei, a *Hegyi patak*ot mint előadást kacaghatjuk három felvonáson át, de eszmei, hitbeli küzdelmek s Tamási Áron példázata komoly figyelmet parancsol.

Előbb a mű fogantatásáról néhány sejtelem. A forradalom bukását követően Tamási magánéletének némely eseményét érdemes felvillantani: 1957 nyarától rendőrségi kihallgatásokra idézik, a *Gond és hitvallás* című irat szerzőjét faggatták cselekvő napjairól, majd a bíróságra írótársai ügyében szólították vallomásra. Bizonytalan a sorsa, még ő is ülhet a vádlottak padján. S mint Márkus Béla is utalt rá: merőben hamis Standeisky Éva állítása, mely az urbánusokat és a népieket szembe állítván, előbbiek szenvedését, büntetését emeli erkölcsi mártíri-

ummá. Csakhogy a bolsevik logika a kádári gépezetben is működött: a *Szabad Nép*ben elvakult cikkeit író Vásárhelyi Miklós vagy az elvtársnak tekintett Déry Tibor s a velejéig hamis darabokat, a Rákosi-rendszert éltető Háy Gyula elárulta a kommunista eszmét, ők többszörösen vétkesek. Tamási maradt, aki volt, s ezért az elnémítás éveit is szenvednie kellett. Háy volt a példa rossz darabjaival, amikor az *Ördögölő Józsiás* színpadot nem kapott. Egyik kasztot ünnepelték, a másikat pedig anatémába kényszerítették. Börtönt eszeltek ki az elvtársaknak, mert elárulták az igaz ügyet, Tamási pedig a bolseviki diadalt sosem zengedezte.

1957 őszéről még néhány élettény álljon itt. A férfiasságát éveivel is rangosító Tamási szeptemberben betöltötte hatvanadik esztendejét. Hivatalosan semmiképp, de neki is kevésbé ünnep ez a Kis Royalban, sokkal inkább számvetés az Alkotás utcai magányban. Merthogy 1949-től Alizkájával, a szerelem véd- és dacszövetségében nyomorúságok közepette megélt évek után a szakadás jelei tűnnek elő. A szívszorulásos tünetek is sokasodtak, ami nem szervi indíttatású, inkább a politika, a bosszú örvényében elő-előtörő szorító érzés. Amely a halál sejtelmes közeliségének érzésével is rátelepedett olykor. A mindennapok pedig követelően ébresztik az emberi és írói lelkiismeretet: élni kell – és dolgozni! Miként tűnődhetett Tamási midőn a *Világi zsoltár* írásához készülődött?

Egy bizonyos: a színpadra jutásért való engedményre nem gondolt. 1956 tavaszán szenvedhette is, hogy kilenc év elnémulás után a nótásított, csodafosztottá lett *Énekes madár*ral juthatott színpadra. Szerződéssel bátorítja a Néphadsereg Színház, de hát komolyan vehette volna, hogy olyan darab, melynek címében a „zsoltár" szerepel, s nem gúnyolódik az egyházon és a hitéleten, hanem éppen mély és megrendítő kérdésekkel szólítja meg a nézőt, az színpadra kerülhet a Lipótvárosban? Mert ez a színház klasszikusok (Cyrano, Szent Johanna) virtuóz előadása mellett hazai és rendszerbeli tájakról jobbára szovjet és korditátumos magyar művek bakatöltelék-nézőknek szolgálta a színi életet. Németh László *Villámfénynél*je is soknak mutatkozott (vélhetően azért is, mert a körorvost Nagy Imrének nevezik. Kodolányi *Földindulás*a csak azért mehet, mert a hazatért Págert régi sikerében igazolja. Tamási bizonyosan nem feledte, hogy húsz évvel korábban éppen a Vígszínházban a erdélyi ciklus Kós Károly *Budai Nagy Antaljá*nak előadása után megszakadt, így az ő *Tündöklő Jeromos*ának bemutatója elmaradt, s került a Nemzeti Színházba (1939. IV. 22.). Aligha háboroghatott Tamási, hogy darabját a Néphadsereg Színház nem óhajtja bemutatni, de ne okoljuk Magyar Bálint színházát; az aczéli minisztérium alkalmatlannak láttamozta Tamásit, így darabját is. Értesülhetett róla a Both Béla vezette Madách Színház is. Mert Tamási majd oda is postázta darabját, amit felső hivatali sugallattal elvi és dramaturgiai viszolygással fogadott a *Hullámzó vőlegény* egykori rendezője. Mert Both Béla minden posztján hűséges bolseviki bürokratának bizonyult. Eszmei alapon elutasították a *Hegyi patak*ot, de a valóság az, hogy se rendező és színész se mutatkozott alkalmasnak arra, hogy a Tamási életművében is kivételes művet színpadra segítse. Mert olyan jelképi és gondolati síkon pillangózik alakjaival, hogy alig-alig fejthető fel s szervezhető előadássá. „Drámai színjá-

téknak mondja a szerző, de voltaképp zakkanást észlelünk, hiszen a drámai és a színjáték azonos – a színpadi előadás műneme. A „drámai" jelentéssel Tamási feltehetően a tragédia sugallatát árnyalatossá óhajtotta finomítani. Ám ha a darab szerkezetét, Ciprián és Vikáros küzdelmét mint a dráma sodrását elemezzük, kitűnik: hitvita bonyolódik közöttük. Más Tamási-játékokkal kapcsolatban korábban is elmondtuk: újkori misztériumdarabokat írt, s ezek sorában legerősebb mirákulum, ahogy Salló László is utal rá, de ebben a színi keretben lélektanilag kimunkált alakokat ne keressünk. A misztérium: tételes mű, egy-egy alakja egyféle szólót játszik – változó helyzetekben is. A *Hegyi patak*ban Ciprián a hit megszállottja, Vikáros pedig az anyag híve – s az ő vitájuk kérdése: mi szerint működik a világ? Tamási egy három évtizeddel korábbi novellájának tétje s majd más írásaiban is felmerült gondolat itt küzdelemmé sűrűsödik: a Test és Lélek viaskodása hatja át a drámát. A jelképiség Tamási dimenziójában új szintre emelkedik: a Test, a Férfi, az égi jelentés, a Nő a Földet jelképezi. A világ széthasadt volta tehát itt Tamási drámai gondolatának mélye, aminek előadásformáját, lehántva a szerző által naturalisztikus képeket, kellékeket, képzelhetjük oratórikus megvalósításban is. Valódi drámát az ibseni értelemben ne keressünk tehát. Mert középkori műfaj újkori változatát teremtette meg Tamási színháza. Feltűnő, hogy Tamási korábbi darabjai mesés tájakon vagy a székely faluban játszódik, de itt kies vidék, a hegyi magaslaton akár egy világ fölötti gyülekezet bolyong és viaskodik. Itt minden megtörténhet. Ebben a térben a darab kísért a moralitásra, az oratórikus előadásra. Ami itt a disputa mögött cselekmény, az Anka és Fülöp szerelme, házassága, mely nem azonos Tamási más darabjainak szerelmeseivel. Azért sem, mert a páros összetartozás nem a darab végén, hanem közben s titokban már megköttetett, így ami szárnyaltatja a játék végét, az örömös hír, a Gyermek, azaz Gyermekek születése. A leányka ugyanis ikreknek ad életet, s a fiú és leány földre érkezése zsoltáros magasságba emeli a viszálykodókat. Vikáros el is hal, Ciprián pedig zokogásában omlik össze, Gidró gazda pedig a gyermekben megszületett és megtisztult Jövendőt hirdeti: „…és bétöltjük reménységgel a világot, amely minden percében a kezdet és a vég" – ez Tamási Áron testámentumának is tekinthető. Amely Kántor Lajos észrevétele szerint *Az ember tragédiájá*nak gondolatait és kérdéseit is érinti. S hogy mintaként gondolhatott Madách drámaköltményére, életfilológiai ténnyel is igazolhatjuk. 1955 januárjában az országot mozgósító, hatalmas eseményt jelentett Madách művének bemutatója a Nemzeti Színházban. Néhány hónap múltán Lukács György támadása, majd az előadás betiltása következett, s ősszel az értelmiség tiltakozó levelével a KV-nak, egyebek mellett a *Tragédia* sorsa politikai üggyé, a forradalom hangulatát is előkészítő Üggyé emelkedett. Alighanem első alkalom, hogy Madách drámaköltményét Tamási Áron színpadon látta, s hogy a hegyek közé álmodta a *Hegyi patak*ot, azt a közeli emlékek, a szülőföld, Farkaslaka is ihlette, hiszen 1955 őszén, majd 1956-ban kétszer is hazalátogathatott. Akkori feleségétől, Basilides Aliztól, továbbá jegyzeteiből és farkaslakai emberektől tudjuk: családja körében töltött boldog órák mellett járta a határt,

az erdőket, s a Nyikó mentén fölfelé haladva az esztenára kirándulván a hegyi embereket, ifjúságának pajtásait látogatta. A hatvanéves Tamási 1957 őszén vissza, színpadra álmodta a *Hegyi patak*ot, mert „…ahol tajtékozva tovahömpölyög, ott mégis inni ad a füveknek és a szarvasoknak. S végül befut a tengerbe, ahol megnyugszik, és így szól: emberek élnek a hegyen, akik hisznek abban, hogy a hegyi patak eléri a tengert, és az igaz szándék a győzelmet" (Gidró gazda szavai). Másutt már elemeztük, Tamási darabjaiban központi tétel a család. Jobbára három nemzedék körében bonyolítja a játékot, s egy-egy kislegény korú is szerepet kap. Novelláinak változatos eseménye a születés is. A *Hegyi patak,* akár a *Tragédia* végén Éva az anyaságában oldódik fel, s vált új dimenzióba Ádám–Éva–Lucifer világtörténelmi kalandja. Itt a Rend úgy áll helyre, hogy gyermekek, ikrek születésében Ég és Föld összetalálkozik, mert: „Temérdek baj van úgyis ebben a fortyogó világban! Kell hát a gyermek, aki a bajból és a szenvedésből kivezesse majd az embereket!" – mondja Fülöp a kerek világ örvendésében. És egy kórus erejével felzeng az oratórium zárófejezete, a feltámadás öröme, amely már nem a Tamási-játék, hanem a Biblia textusa: „Élek pedig többé nem én, hanem él bennem a Krisztus; a mely életet most testben élek, az Isten fiában való hitben élem, a ki szeretett engem és önmagát adta érettem" (*Pál levele a Galátzia-beliekhez,* 2/20).

Tamási darabja maga is dugójáték a magyar színházi életben: megírását követően húsz évvel a sepsiszentgyörgyi színház Tompa Miklós rendezésében bemutatta, de aztán soha többé nem került színpadra. Jelezvén: az ihlet, akarat- és képességfogyatékos színi életünk már a képzés és nevelés terén alkalmas személyek, alkotók termésében erősen akadálya annak, hogy művészi teljességben működő teátrumi virágzást konstatáljunk.

SZÍNPADI GONDOLKODÁSÁNAK még egy rétegét érintsük: Ciprián és Vikáros vitája a meghasadottság drámája. Amit Tamási a forradalom elbukását követően a testi és lelki ideológiai üldöztetésben riadtan és félelemben észlelt s át is élt. A megosztottság nemzeti kínja, az osztályharcosság mániája még az ellenforradalmár- és a kádári rendszer hűségének politikai stigmája is tragikus kettősségben határozta meg a mindennapokat. Ám az ő igéje műfajok változatosságában a „Mind magyarok vagyunk!" jegyében az összetartozást hirdette. Ami az ideológiai, származásbeli megosztottság fölött nemzeti és emberi értelemben a kollektivitásának vágyát és parancsát képviselte. A Test és Lélek harmóniája ilyenképpen az ő sorsában s mindenkori gondolkodásában Erdély és Magyarország együtt jelentette a hazát, a Testet. Ebben a ragaszkodásban, amit hűségnek is mondhatunk, embernek és írónak folyamatos próbatétel, hogy írói lélekkel is igazolja az összetartozás igazát. Utolsó színpadi játékát, a *Boldog nyárfaleve*let (1960) így is értelmezzük. Mert jobbára boccacciói történetként méltatják, miszerint a háborúból visszatérő Vaska Gellért csuhás barátnak öltözve kísérti meg asszonyát, Klárist. Test és Lélek küzdelme, ahogy az asszony megvallja, a bujaság nyugtalansága. „…éjjelenként visszajöttek azok a férfiak. Elő-

ször csak az álmaim alatt, aztán félálmom idején, majd pedig ábrándozásaimban." Ám a hűség győzedelme: test és lélek együteműsége, Gellért szerepjátékát bevégezvén úgy érkezik kedvese elé, ahogyan a frontról hazatért. Úgy, ahogy párja s a falu népe is várta. „…a község népinek az a kívánsága, hogy a jövendőben ne a mi firtatónk legyen, hanem olyan vezérlő emberünk, aki szeret minket, és megbízik bennünk". Talányos jelképek, történetek áramában talányos nevek gyakran sorsot is rejtenek. Vaska Gellért neve például. Felső-Nyikómente közösségi, történeti életének kutatója, kitűnő író, Zsidó Ferenc munkájában olvassuk, hogy a Farkaslaka közeli Pálfalvához tartozik bizonyos Vaska tanya. Tudatja a név kialakulását is, mely a faekés időből ered, midőn feltűnik, hogy az ökrök nem bírják a szántást. Oka is hamarost tisztázódik: „…a kicsi élös vasdarab leesött az eke elejéről". Keresték, és „közbe mérgölödtek, hogy a »vaska« nélkül nem tudnak tovább dolgozni". Tamási játékában ilyenképpen érezték a havadi emberek is, Gellértet ők vaskának, a termő föld, a lelkek és a kollektivitás testi és lelki mívelésében erős, nélkülözhetetlen „vezérlő" embernek tekintették. Élembernek, aki a szeretet és a bizalom jegyében kormányozza a közösséget. A hűség mellett tehát Gellért hazatérése példajáték is. Minthogy színi gondolkodását, színpadi törekvéseit valamennyire megismerhettük, a házastársi alakoskodásnál bátrabban mozdítsuk képzeletünket: Tamási költői és személyes vallomása is átüt búcsúmoralitásán. Mert ismerjük szándékát, a végleges hazatérésen tűnődött, testvéreinél eladó házhely iránt érdeklődött. Kláris hűségében ő a szülötte földjét, Erdélyt is képzelte, s ő pedig Vaska Gellértként készült megtérni a távoli bolyongásból. Hetvenedik születésnapjára is gondolt már, tudván, „Ez valószínűleg olyan korhatár, amikor integetni kell a földi világnak." Végső intéssel és (s)óhajtással és örök nyugvásra Tamási Áron óhajtása szerint hazatért, s azóta fénye betölti a farkaslakai temetőt, ahogyan a *Szülőföldem*ben írta „Miénk a fény, amit lelkünkbe fogadunk, s a föld, amelyen élünk és meghalunk."

II.

A KÉPES BESZÉDET a zsarnokság nem viselheti, jobb esetben nem érti, vagy nem akarja érteni, de mindenképp gyanakszik. Mert nem mérheti fel a színpadi jelenet hatását; jelképiség, mese, parabola – valamennyi fenyegető értelmezést ígér. A szocialista realizmus ezért is az egyetlen, a követelt út, mert az ideológia napi szintű elvtársi párlata ellenőrizhető. Vita persze kerekedhet, de az csak bizonyság a szocialista demokrácia szabad üzemelésére. Sütő András az időnek tetsző s vele ellobbanó színművek (*Mezitlábas menyasszony*, 1951, a *Fecskeszárnyú szemöldök* és a *Szerelem ne siess*! című egyfelvonásosaiból összeforrasztott *Tékozló szerelem*, 1962) után *Pompás Gedeon* címmel 1967-ben szatírával jelentkezett a marosvásárhelyi színpadon. Néhány előadás után a darabot, az író kifejezésével, „eltüntették, mint valami pisztolyt". Igen, a szatírát se tűrheti

a zsarnokság, amint nálunk is Csurka több műve évtizedet várt színpadra. Marosvásárhelyen már az is soknak mutatkozott, hogy Sütő egy mezőségi mániás királykodóra húzta a vizeslepedőt. Vélhetjük, Gedeon színpadi sorsa is ébresztette a szerzőt a színpad erejére, hatalmára. Amely a kollektivitás erejével a parlamenti felszólalást is pótolhatja. Tamási Áron életművét, képviseletét, halálát és temetését követően Sütő a küzdés erejével vállalta, melynek első jeleként előszavával 1969-ben *Rendes feltámadás* címmel, az 1944-es fordulat után először, újra Tamási-könyv, novelláinak gyűjteménye, megjelenhetett Romániában. Ezidőtt már fejezetenként íródott az *Anyám könnyű álmot ígér*, amely az erdélyi, a romániai magyar sorstörténet kivételes remeke. S benne egy fejezet: *Hétköznapok a keresztfán* – a szenvedés utalván a krisztusi megfeszítettség kínjára. A feltolult szenvedéses idő biblikus képe: érzékelhetjük, készülődik a drámaíró is. Tamási dramaturgiáját tanulmányozva, Sütő már a csoda és a feltámadás módozatain tűnődik. *Fügedes a paradicsomban* című egyfelvonásosa és Gedeon-játékának mennyországi jelenete is kísérlet, változat erre. Ám hitbéli indíttatás folytán eltérő dramaturgiai gondolkodásra is utal. Másutt elemeztük Tamási Áron gyermekkori hitbéli élményeit, húsvéti, határbeli vezérkedését, szülőföldjének mesés képzeletét s a hétköznapi élet biblikus szemléletét. És a feledhetetlen színházi élmény, a New Yorkban látott *Mirákulum* Max Reinhardt rendezésében miként hatott és alakította Tamási feltámadás-dramaturgiáját (Feltámadás játékai, Sors és rítus in *Bartók Béla kertjében*). Sütő András Kamaráson és Nagyenyeden Kálvin János uram otthoniasságában zengte a zsoltárokat, ebben az élményben a reformáció, az anyanyelvre fordított *Biblia* alapozta azt a drámai gondolkodást, amely sistergő kényszerrel bátorította és ihlette, hogy Kleist *Kolhaas Mihály* című kisregényét darabbá formálja.

S hogy színpad, történelem, kisebbségi sors a hatvanas évek második felében milyen drámai sűrítettséggel feszült Sütő András emberi és írói létében, azt a kolozsvári színház 175. évfordulójára írott *Mondd!* című, köszöntőnek szánt jegyzete igazolja. 1967-ben írta, publicisztikának is jelölhetnénk, de egy nagy történelmi tragédia víziójának jelenete körvonalazódik: trianoni szétdaraboltatásunk jajdulása csap ki belőle. Mert a Janovics-féle kolozsvári Magyar Színház utolsó előadását, a *Hamlet*et idézi fel, persze a bestialitás részleteit az újabb cenzurális kor szenvedésében nem mondhatta el. Hogy nem Shakespeare tragédiájának cenzúrája volt a legsúlyosabb esemény 1920 szeptemberében. Sokkal inkább a végzetes bestialitás: a román csendőrség puskatussal saját színházából véglegesen kiverte a magyar közönséget. Teatrológiai pontosság helyett fontos a művészi-drámai igazság. Amiben a véres kínzás és vallatás formán szerkesztett írásban a világnak kiáltja: „Azért is mondom!" – ez Sütő András művészi-emberi ars poétikája a kisebbségi létben, melynek az első mondatát holtig szóló drámaírói programjának is tekinthetjük: „A színpadon beszélni annyit jelent, mint cselekedni." S a *Nagyenyedi fügevirág* (1972) című írása esszének neveztetik, valójában ősi skólájának udvarán a múltba stilizált, de a kisebbségi nyomorúságban élő magyarság jelen idejű tiborci panaszáradása. *Egy lócsiszár virágvasár-*

napja – már címében is biblikus ihletés (1973). Sütő protestáló alkata így talál az ős időmintára, a reformáció korához. Önnön drámáját emeli darabbá: a szelídség és a kiáltás-cselekvés viaskodását Kolhaas és Nagelschmidt vitájában, küzdelmében. Vélhetnénk, hogy merőben más színpadi gondolkodás a Sütőé, mint Tamási Ároné. Ám ahogy idéztük, a *Hegyi patak*ban Ciprián és Vikáros viaskodása – áthatva a hitbéli hivatkozásokkal, Sütő alakjai is a Bibliából citálnak érveket. S nem csak abban. A *Hegyi patak*ban például Fülöp, a szerelmes ifjú hivatkozik az *Énekek énekére*, s majd Sütő András darabjában hatalmas képpé magasztosul a salamoni textus. Voltaképp az *Egy lócsiszár virágvasárnapjá*val nyílik meg Sütő András színpadi gondolkodásának biblikus rétege, ami cselekvéssé erősödik a színpadi történésekben. Különösképp a Nagelschmidt–Lisbeth-jelenetben a szerelmespár dialógusa az *Énekek éneke* szövegszerű pontosságával idézi fel Károly Gáspár nyelvét.

HASONLÓSÁG ÉS KÜLÖNBÖZÉS: Tamási a Szentírás nyelvét és a liturgia modern stilizációját avatja írói-dramaturgiai gyakorlattá, Sütő András a protestáns történetiségből építkezik. Tamási a mese birodalmában és a hegyek közé álmodott történetekben példázza erkölcsi, szellemi hitvallását. Sütő András pedig a történetiséget s a mítoszt idézi, formálja s értelmezi jelen idejűvé. Zsarnoki időben külön feladvány, hogy a cenzori éberségen átküzdje a történet és a gondolat igazságát. Olykor engedékenység szükséges, hogy az írott mű szólássá, színpadi cselekvéssé emelkedjen. Nem csak a cenzor húzási diktátumának engedve. A *Lócsiszár*hoz például, az *Igaz Szó*ban közölt változat esetében, a kolozsvári előadásban (1975, r.: Harag György) ballada íródott, hogy múlttá nyomatékosítsa Kolhaas történetét. Indításként és a befejezésben távolítsa az előadást (Nagelschmidt balladája: „Volt egyszer hol nem volt a baj / Fekete lován szállt a baj…"). Mert a fizikai veszélyeztetettség változatos elemei a mindenkori, tehát a román politikai erőszak szívütéseként dobbannak a nézőtéren. Üldözés, becsapatás, gyilkosság, a családi otthon feldúlása, a jog cinizmusában védtelen ember, a hatalmi hazudozás, akasztófa-ítélet, akár a hétköznapokban. A Keresztfa folytonosan áll a kisebbségi létben. Sütő András színpadán a reformáció mítoszi értelmezését folytatva a *Csillag a máglyán* következett, amelyet hitvitának is tekinthetünk. A kérdés pedig: az intézményesült hit védelme miféle módszereket, cselekedeteket, jogtiprást igazolhat? – Kálvin és Szervét Mihály küzdelme voltaképp a kolhaasi történet folytatása. Hamis a szerzőt és művét kicsinyítő, piszkító vélekedők állítása, miszerint a művet s más darabjait a román diktatúra légköre avatta sikerré. Vajon a XX. század uralomra jutott valamenynyi eszmeisége nem hasonló kórságot mutat? Demokrácia Romániában? Ugyan már; a legkisebb tény is kifejezi a legnagyobbat: amikor a rendőrség a magyar utcatáblát betiltja Marosvásárhelyen, mert „reklámnak" nincs helye. De túl magasztos Kálvin és Szervét küzdelmét korjelzővé avatni, amikor a román hatalom Pompás Gedeonjainak hadműveletei fojtják meg az emberi létet Erdélyben. Brüsszelben sem különben Európa nevében tehetségtelen, korrupt és akarnok bürokrata diktálja, züllesztí életünk rendjét. Most szenvedjük éppen a libera-

lizmus összeroppanását: a történelem vége – így szólt a diadalmas fukuyamai ige. S most ránk szakadt a valóság: a liberálmánia három-négy évtizedes diktatúrája agonizál. Csak az Úristen a megmondhatója, hogy nem végzetesen roppan-e bele a világ abba, hogy a Pénz és a szabadpiac Jeromosai glóbuszunk végjátékát parancsolják. Kálvin ugyan a pénzügyekről írt és gondolkodott, de a hitélet megújításának igényében. Genf és a protestáns hit megmaradt, a champeli máglya mementó, de Kálvin János gyülekezetei ma is zsoltározzák az Úr dicséretét. Fontos drámai üzenet, hogy Farel, a hátsó hatalom meggátolja, hogy Szervét vitázzon Kálvinnal. Ám Európa megtagadta keresztényi kötődését. Ilyenképpen semmi ámulat; a történelem szeizmográfja tanúságként azt is jelzi, hogy Schumann és Monnet Európája alatt reng a föld Brüsszelben,

Kisebbségi, nemzeti, emberi létünk, szenvedéseink passiófejezeteinek is érzékeljük Sütő András mítoszi darabjait, s a *Csillag a máglyán* és a *Káin és Ábel* között intermédiumnak tekinthetjük a *Vidám sirató egy bolyongó porszemért* című népi játékát, mely a szerző szusszanásnyi alkotói pihenését is szolgálta. S a trilógiát követően az egyéni, családi viaskodások teréből a kollektivitás tragédiájának rémlátása *A szuzai menyegző* (1980), amely a *Perzsák* című esszéjéből fogant. Mondhatjuk úgy is, hogy Aiszkhülosz nyomán a mítoszi idő és a történések újvilági értelmezése az egyetemes dimenzióban az emberi és közösségi lét pusztulását vizionálhatja. Igazolván: a tragédia nem halt meg, a népirtás egyes kis és nagyhatalmak politikai kedvteléseként változatos elvetemültséggel újabb századok és az új évezred műfaja is. Lám: a provinciákon világméretű traumák lobbannak, s mint a Balkánon történt, és utóbb a *Perzsák* ihlető térségében, Kis-Ázsiában is.

A SZUZAI MENYEGZŐ kolozsvári, majd sepsiszentgyörgyi előadásával voltaképp Sütő András írósága és színpadi szerzősége bevégződött Románia zsarnoki korszakában. Csaknem egy időben, a nyolcvanas évek elején két dráma született. Immár a hazai történelmi idő látomásában, az 1848/49-es szabadság elbukását követő székely szervezkedés, *Az ugató madár* átdolgozva majd csak egy évtized múlva, 1993 novemberében került színpadra a budapesti Nemzeti Színházban. Kétségbeesésben fogant, közösségi s jelen idejű tanulsága: vereségeinkben ne hivatkozzunk külső okokra, mindenekelőtt magunkban keressük a Rontást. Széthúzások, érdekek, pártosodások viszályában mi magunk áruljuk el a szabadság ügyét. Vörösmarty, Arany, Petőfi sorait építette be a dialógusokba, jelezve, hogy a vásárhelyi tragédia fölött súlyosabb kérdések nyugtalanítják: Sütő Németh László-i rémlátással szemléli erkölcsi omlottságunkat, s vele nemzeti létünk holnapját. A darab alcíme nyomatékosítja szándékát: *Magyarok három felvonásban*. Merthogy bitóra is húzzák a legbátrabbakat. Az *Advent a Hargitán* (1984) Tamási Áront követi: Bódi Vencel boronaháza a hegyen már-már mesebeli tájon áll, miként a *Hegyi patak* kalyibája. Árvai Réka és Zetelaki Gábor szerelmi története a Romlások örökös szorongatottságában bonyolódik. Évtizedek a hűség próbatételében – ahogy Tamásinak, úgy Sütő Andrásnak is fontos, vizsgálandó drámai kérdése. Amint Tamási Vaska Gellértjének öt év múltán, úgy az *Advent* szerelmespárjának húsz év (a trianoni kifosztottság és a bécsi dön-

tés közötti évek száma) múltán a feltámadás csodájában megőrizhető-e a romlatlan kapcsolat?

Különbség mutatkozik Tamási és Sütő András csodadramaturgiája között. Tamási teremtett világában ég és föld, ember és természet isteni alkotás, és moccanatlan állandóság érzékelhető. XX. századi mirákulum, születés és feltámadás a katolikus liturgia karácsonyi vagy húsvéti gondolatában – állandóság a próbatételek közepette, és a spektákulum játékosai megújulnak. Miként Jeromos ellen fellázad a falu, s ő eltűnik az életükből; Balla Péter példája megváltja a falu közösségét; Bodrogi fazekas odahagyja mesterségének hitványságát; avagy a *Hegyi patak*ban Anka és Fülöp szerelme legyőzi a viaskodókat, s az ikerpár születése már a megújuló világ diadalmas hirdetése. Sütő András játéka keservesebbre hangolt már jelképeiben is, noha Tamási játékaira is aszszociál. S nem csak úgy, hogy az énekes madár ugatóra változott a Bodor Pétertörténetben. Az *Advent* eredeti változatában Árvai Réka gyermekének apja meg se jelenik a színen – titokzatos rontás, melyre a balladai játék tragikuma alapozódik. A *Balkáni gerlé*ben (első változat: 1994) pedig Zsófika fogantatása hazugság, mert Amarilla nem testvére, hanem az anyja. A feltámadás megtörténhet, de a páros röpülés vágya immár összeomlik. Tamási ámult az Operában, midőn Kodály ötvenedik születésnapjának ünnepén a *Székely fonó*ban a legény feltámadt a ravatalon, s voltaképp az ő színpadi varázslata is erre alapoz. Sütő András Bódi Vencele a Megtörtént végzetest panaszolja: a fekete estét, ezért balladai végzet járja át a történetet. Tamási játékaiban a viszályok nyomán is kiderül az ég, süt a Nap. Tamásinál az Úr és a szerző egyetértően nézi a színpadi történéseket. Ahogy a *Szülőföldem*ben vallja, úgy él a játék színpadán is: „…az én keresztény hitem szerint csak az olyan élet szent, amely lelket hordoz". Sütő hősei először a *Káin és Ábel*ben tekintenek az égre, és szólítják meg az Urat lázadón, pörlekedően, de ez a darabbeli Úr is megszólal, mint a *Tragédiá*ban, de kitűnik: az ő mennyei birodalma földi jelekkel áthatott, amikor Ábellel tudatja: „álomfegyőreimnek a számát megsokasítom". Az *Advent a Hargitán*ban a Jóisten néma, s hallgat, mint Tamásinál a *Csalóka szivárvány*ban („szépen hallgat"), amikor az alázatosan megszólítják: Réka az öröm elviselésének képességét kéri a Fennvalótól, az öreg Bódi pedig a szétszóratás fájdalmát panaszolja.

„Isten csöndjét az angyalok őrzik" – írja Makovecz Imre, s az emberi nemzetség szólást hiába vár, mert az a krisztusi sorssal a Bibliában megíratott. Imádságokat hallunk a színpadról, Sütő egyik erős dramaturgiai hatása, hogy a színpad és a közönség szívét és elméjét gyülekezetté emeli. Erősítve a betlehemezők visszatérő játékosságát, amely látszólag hangulatilag, voltaképp sorsukban kötődnek a Kis és a Nagy Romlás drámájához. Egykor a Sík Ferenc rendezte előadás nagy jelenete volt a leánykérés, Kubik Anna és Funtek Frigyes, illetve az őt váltó Bubik István játéka. S ebben az egyre komoruló évődésben a játék és valóság, az álomi és a hétköznapi rettenet kettősségét Réka így éli meg: „Mert ha kidugom a fejem a játékból: szemembe vág a zimankós idő." Igen, a játék

menedék Tamási Áron színházában, de Sütő András kisebbségi és emberi létében már a jajkiáltás műfajának is tekinti a színpadot.

A zimankós időt, mi több, a rettenetidőt élik Sütő hősei, s maga a játék, a színpadi előadás tétjét is egyre közelíti a nézőhöz. *Az álomkommandó* játékrétegeit nem elemezzük, itt most a becsapottságra figyeljünk. Hogy a darab színészei úgy vélik-remélik, hogy az auschwitzi dráma előadásán az Elnök elvtárs is megjelenik, de az elmarad a bemutatóról. Talán majd holnap… Mint Godot – kelet-európai változatban. De majd eljő, mert azt ígérte… S az is már ennek a történelmi tájnak a rettegett, abszurd tapasztalata, hogy „az Elnök és az Isten akkor is jelen van, ha történetesen nincs jelen" – mondja Manó. A szabadság-zsarnokság végső kérdéséhez jutottunk. Illyés monumentális versében sorolja: a zsarnokság létünk minden momentumába berágta magát. Ott van, ha nincs is ott – ez már az öntudat csonkult működése. Egy színházi előadás tudja-e legalább az esti két-három órára a szabadság állapotába visszahelyezni nézőjét? Tudja, ha színpadra engedik; tudja, ha engedik, de játsszák is, s ha játsszák, úgy éltetik, hogy az előadás az író szándékát és színpadi álmait avatják jelenné. És nem divathajszás műveletlen akarnokok poézis fosztotta szutyokvilággá züllesztik a színpadot.

A TÁNC EREJE. Azt írja Falusi Márton az archaikus elemek rétegeit és minőségét elemezve Sinka István költészetében: „Sinka mitikus világának szinte valamennyi szereplője törvényen kívül él, büntetlenül sért normát, és bűnhődik, mintha beleszületne a bűnbe, vagy orvul tőrbe csalják, s azért nem állhat ellen. A történelmi időn kivüli világ ez a Bihar, a szintér kívül esik a valós földrajzon" (Idegen arcod, akit nem ismersz in *Műtücsök opál mezőkön*). Nem említettük, de Tamási Áron első drámája, a New Yorkban íródott *Ősvigasztalás* (1924) is a törvényen kívüli világban játszódik, a civilizáción kívüli világban, mely más törvények szerint él és működik, mint ahogy a paragrafusok rendje parancsolja. Tamási ugyan „a XIX. század utolsó esztendejé"-re helyezi a történéseket, ám pogány színpadi jajdulását trianoni keserűség robbantja az égbe. A darab megjelenésekor, hogy Tamási „narodnyik, provinciális, székelykedő" voltát „a marxilag képzett hazaáruló" (Illyés képe) E. Fehér Pál, hogy igazolja teóriáját, a címet őskeresőre hamisította. Valójában pedig Tamási dramaturgiai és liturgiai gondolkodását már a darab címe is igazolja: *Ősvigasztalás.* Ilyenképpen a gyilkossággal is áthatott keserves véget mégis közösségi reménnyé emeli, ezt a darab záró jelenete igazolja: „Egy hang: (*erős férfihang az erdőből*) Fújj egy vigasztalót, testvér! Ne búsuljunk örökké, verje meg a Krisztus! *(valaki keserű vadul gyors csárdásba kezd)* …Dénkó: *(könnyes szemmel)* Nem sírunk többet soha! Nekünk nem sírni kell, hanem megküzdeni a világgal! Botár Márton: *(összeöleli őket*). Éljetek! Éljetek! S küzdjetek meg a világgal! Ó, hogy segítsen meg az ősvigasz Isten. Gazsi: Igaz Isten! Igaz Isten! (*Így csokorban, könnyes szemmel, vadul csárdásba kezdenek).*" A Sinka-versekről írja Falusi Márton: „…gyakori szimbóluma a szertartásos tánc, mely hol rituális halottbúcsúztató, mint az *Anyám balladát táncol* címűben, hol az élő utolsó tánca, mint Mados Imre esetében…" Tamásinál

hasonlóképp: a tánc tehát a szabadság érzését felszakítva, s áthatottan a színpadi megváltás kollektív örömhírével, mely Tamási más darabjában is hirdeti a győzelmet. Midőn Tündöklő Jeromos eltűnik a teremből, így démoni bűvöletéből kiszakadva a darabzáró pillanat: „Sáska (*kurjantva):* Cigány, csárdást a nyomára! (*Az ifjúság felszabadulva mozdul, a klarinét felsikolt.*)" Voltaképp a tánc több jelentésben is sugároz a nézőtérre: egyfelől az öröm kifejeződése, másfelől jelzése annak, hogy legyőzve a külső világ kísértéseit, visszaáll a kollektivitás rendje, s az ősi harmónia, vagyis a civilizáció legyőzve (?) kiiktatva (?), s ezzel a színházi előadás maga világítja meg a közönségnek a veszélytétjét. Voltaképp beteljesítve a lélekerősítő hivatást, amelyben „…egyszerre felcsillant a lehetősége annak, hogy a civilizáció a kultúrában, a kultúra a civilizációban találjon fogódzót, s együtt rendeltetésszerűen működjenek: biztonságot nyújtsanak, stabil fogalmakat képezzenek az emberi természet és a kozmosz fenyegetettségei ellen" (Falusi i. m.). A játék veszélytétjében a tánc feloldódás: ébresztő sugallat az egyetemleges dimenzió észlelésére.

Sütő András színpadi életművének utolsó darabja: a *Balkáni gerle* – ezredvégi lakodalmi játék. Amely ugyan a kondukátori Románia végnapjaiban játszódik. Ám ahogy a *Lócsiszár*tól kezdődően darabjai bármennyire a történeti vagy bibliai mítosziban elevenülnek meg, jelen idejű erkölcsi, emberi, közösségi drámát is felizzítanak, hasonlóképp a *Balkáni gerle* hazugságfarsangja is. Egy család keserves-kacajos történetében beszéli el a kisebbségi lét nyomorúságát. Tamási Áron *Ősvigasztalás*a és Sütő András *Balkáni gerlé*je történésének ideje között évszázadnyi a távolság, de az időbeliség a közösség állapotának végzetes omlását és romlását is jelenti. Mert Tamásinál a vigasz dallamát klánétázzák, de Sütő András darabjában egy hamis ünnep, egy megvásárolt esküvő parádéjához muzsikálnak. Különös, de e késői civilizációs világban Sütő is azt mondja, mint egykor Tamási Áron: a megmaradás küzdelmében, a kisebbségi létben küszködő ember, hogy élni tudjon: kívül helyezi magát a törvényen. A Schuller család színpadi történetében egyre feslik a múlt; szerelem, gyermek, házasság… – voltaképp a hazugság tartotta össze hétköznapjaikat, de most, amikor az Ünnep érkezik: koszlik-foszlik minden visszamenőleg is. És ebben a mítoszfeslettségben a néptánc, a népi kultúra, az ősi rend már nem állítható vissza, mint Tamásinál, mert a táncosok díszes ruhája is a kölcsönzőből vétetett. Sütő András nem lokális darabot írt, rezignációja a vásárhelyi család fölött az 1989–1990-es történelmi változások emberi-lelki kondícióját láttatja nemzeti és egyetemleges tanulsággal. Kénytelen vagy eltervelt hazugságainkban mindannyian kisebbségi sorsot élünk ebben a világban – sugallja a drámaíró. A Játék tétje ugyanis: mint a farsang ünnepe a telet, a kozmikus veszély eszméletében, a nézői elmékből és lelkekből elűzze a Rontás démonát.

Fenyegetettségben örökös éberség – ez Tamási Áron és Sütő András színháza. Amelyben a poézissel áthatott nagypénteki előadás húsvéti játékká emelkedhet a néző lelkében. S ha megtörténik, átélhetjük a színház üdvözítő hatalmát. Amit már égi kegyelemnek is mondhatunk…

FORRÁSOK

Köszönöm, hogy Tamási Áron egykori felesége, Basilides Alíz emlékezett egykori közös életükre.

Ablonczy László: *Nehéz álom – Sütő András 75 éve* (Codex Print, 2002); Ablonczy László: *A szivárvány alatt – Utak Erdélybe* (Háromszék Lap- és Könyvkiadó, 1997); Ablonczy László: *Bartók Béla kertjében* (Püski K., 2003); Bertha Zoltán: *Székely Homérosz – tanulmányok Tamási Áronról* (Kairosz K., 2002); Druzsin Ferenc: *Hiedelmek költészete* (Korona K., 1998); Falusi Márton: *Műtücsök opál mezőkön* (Nap K., 2016); Loszev, Alexej: *A mítosz dialektikája*. Ford. Goretity József. (Európa K., 2000); Sütő András: *Az idő markában*. Szerk. Ablonczy László; Makovecz Imre: *Írások.* Szerk. Serdián Miklós György. (NKA támogatásával, a kiadó ismeretlen, 2016); Sütő András: *Advent a Hargitán*. Szerk., jegyz. Ablonczy László. (Szépirodalmi K., 1987); Sütő András: *Színművek*. Sajtó alá r. Ablonczy László. (Szépirodalmi K., 1992); Sütő András: *Balkáni gerle* (Helikon, 1999); Tamási Áron: *Ölelő szeretettel*. Szerk. Nagy Pál. (Palatinus, 2008); *Tamás Áron színjátékai,* I–II. Szerk., jegyz., függelék: Z. Szalai Sándor és Ablonczy László. (Szépirodalmi K., 1987); Salló László: *Tamási Áron színpadi játékai* (Kritérion K., 1991); Sipos Ferenc: *Itthon, Farkaslakán*. Szerk., előszó: Nagy Pál. (Mark House K., 2004); Tamási Áron: *Szülőföldem* (Erdélyi Szépmíves Céh, é. n.); Tamási Áron: *Jégtörő gondolatok,* I–II. Összegyűjt. és szerk. Tamási Ágota és Z. Szalai Sándor. (Szépirodalmi K., 1982); Zsidó Ferenc: *Történetiség, sorsok, hiedelmek a Felső-Nyikó mentén* (Erdélyi Gondolat K., 2001).

Sütő András: Balkáni Gerle. R.: Iglódi István. Agárdy Gábor és Sinkovits Imre (Nemzeti Színház, 1998. Fotó: Fábián József)

Írások Tamási Áron *Vitéz lélek* című példázatáról

Havas Gyöngyvér

Tamási Áron: *Vitéz lélek: példázat három felvonásban*, 1940.
(Az első bemutató: 1941. január 25.)
A darab színrevitele: Vidnyánszky Attila, Magyar Nemzeti Színház (2015)

„Várjad az Urat és őrizd meg az Ő útját" – gondolatok a *Vitéz lélek* című példázatról
(Zsoltárok Könyve 37,34)

Hosszan elnyúló árnyékok, ritmikusan rezdülő, koronájuktól megfosztott csonka fatörzsek ereszkednek a megfoghatatlan körvonalú térbe. Csend van, kimért szavak keringenek a ködös kihaltságban, csupán egy-egy erősebb konfliktus rázza meg az egybemosódó égi és földi világot. Az erdő titkokat eltemető zúgása és érzelmektől való kilengése, elhagyatott otthonokat, hazátlan lelkeket vesz körül. Ebben a misztikus térben pislákol a Megváltáshoz vezető csillag egy megvetett, majd felmagasztalt szamár homlokán. Innen kezdődik el Balla Péter és az újrakezdés példázata. Miért indítottam elemzésemet ezekkel a lírai, súlytalan hangulatképekkel? Az érzékszervek és érzelmek olvasata ez, melyek elsőként találkoznak a színpadon megteremtett világgal, a Vidnyánszky Attila rendezésében színre vitt Tamási Áron-darab többszörösen rétegzett szimbólumrendszerével. Az érzelmek világából a racionális elemzés felé közeledve szeretném jelezni, hogy a *Vitéz lélek* című darabról nem kritikai értekezést szeretnék közölni, hanem egy laikus elemzését – politikai aspektusok, a rendezői és színészi teljesítmények részletes kiértékelése nélkül –, melyben a színdarab hatását vizsgálom, és elemzem a szövegkönyvet Tamási Áron *Himnusz egy szamárral* című novellájának tükrében. Az érzelmek tengeréből kiúszva tehát egy ridegebb magaslatról folytatódik az elemzés.

A három felvonásos mű egészét vizsgálva elmondható, hogy – Krisztus evangéliumi példázataival párhuzamosan – a lelki nagyságra és az igaz életre

Havas Gyöngyvér egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar.

nevel. A színdarabban – ahogyan már a cím is utalt rá – végig kimutatható a Biblia szövegkorpuszának hagyománya, például a jellembeli metamorfózist megélő két legfontosabb szereplőnek (Balla Péter és Butyka Lázár) a Szentírásból átemelt neve van. A főszereplő a kőszikla szilárdságával áll ki az igaza mellett – Péter apostolhoz hasonlatosan –, minden csúfolódás és reménytelenség ellenére se hajlandó megválni a szamarától. Balla Pétert szinte az egész közösség kigúnyolta, úgy vélték az ilyen alantas négylábú nem székely embernek való. A dolog odáig ment el, hogy a község nevében Csorba – a falu bírája – a szamár elcsapására szólította fel Pétert. A szamár hátán kirajzolódó keresztet a gyerekek fedezik fel, bennük még megvan a jövőbe vetett hit. Jób példázatát kétszer is említik, például Péter az első felvonásban hasonlítja saját helyzetét Jób megpróbáltatásaihoz, és a következő megállapításra jut: „Jób csak testi sebekkel ült, én lelkemben a tövisekkel!" Meglátásom szerint a történet igazi fókuszában a másik kiemelt szereplő, Lázár egyéni sorstragédiája áll, az ő feltámasztása és feloldozása jelenti a két fiatal (Péter és Boróka) egymásra találásának kulcsát is. Lázár foglalkozása szintén evangéliumi eredetű, ugyanis Szűz Mária jegyeséhez, Józsefhez hasonlatosan ácsmester. A párhuzamot azért érdemes hangsúlyozni, mert Józsefnek is meg kellett őriznie Mária szeplőtelenségét, ahogyan Lázárnak is Boróka tisztaságát, azonban Lázár lelkét és gondolatait súlyos bűnök tartják bilincsben, ennélfogva Szent Józsefhez való hasonlítása csak jelképes, a teljes megfeleltetés nem lehetséges. A testi vágytól gyötrődő Lázár a második felvonásban az *Énekek éneké*t olvassa, vívódásai minden sornál érezhetők. Amíg Péter szemszögéből a szamár hátán látható kereszt a hit jele, addig Lázár esetében a szenvedés szimbóluma. A lelki megpróbáltatásoktól megtört ács a harmadik felvonásban kér feloldozást közvetve az Úrtól és közvetlenül Balla Pétertől, akinek minden bűnét megvallotta.

A darab a szeretteink emlékezetéről is tanít, akit nem felejtünk el, az nem szűnik meg létezni. Ambrus a szívében nevelte fel Idát, akiről úgy hitte, hogy négyéves korában elveszítette. A színdarab további egyetemes kérdésekkel is foglalkozik, például az „Égi és Földi szerelem" témájával, melynek egyik ismert képzőművészeti előképe Tiziano 1515 körül készült, azonos című munkája (Róma, Galleria Borghese). A velencei festő remekművén látható fehér ruhás hölgy az elmúló földi boldogságot, az őt meglátogató Vénusz pedig a mennyei örök boldogságot személyesíteti meg, tehát egy műalkotásban találkozik egymással az ég és a föld, ahogyan Balla Péter szerette volna „egymásra borítani" Ida mennyekben levő lelkét és Boróka földi valóságban látható alakját. Tamási Áron példázatában a Csillag az égi szerelem szimbóluma – ami fényességében megfeleltethető a Vénusz bolygóval, vagyis az Esthajnalcsillaggal, amely mindig tájékozódási pontot és reményt adott az úton levőknek –, míg a földié maga Boróka. A színdarab csillaga több jelentéstartalommal is rendelkezhet, utalhat a betlehemi csillagra – amely utat mutatott a Megváltóhoz –, de lehet a lélek jelképe is. Többször jelen van a darabban, elsőként a szamár homlokán látja Balla Péter, majd Ida lelkének kivetülése. A csillag kapcsolatot teremt a földi

szereplők között: mialatt Péter a „választott csillagát nézte az égen", Boróka álmatlanul forgolódott, mert „egy csillag besütött rá, mint a kés".

A ház felépítésének szintén többszörösen terhelt a szimbolikája, utal a háború utáni újjáépítésre, az újrakezdésre, Isten házára, ehhez – a szakrális vonatkozáshoz – kapcsolódik továbbá, hogy egyes településeken szokás keresztet állítani a ház tetejére. Ez a kulcsfontosságú mozzanat a színdarab utolsó jelenetében történik meg: Lázár, aki levette válláról bűneinek és elfojtott vágyainak keresztjét, Péter házára – a „lélek templomának" tetejére – helyezi fel azt. A zárójelenetben – az új ház megáldása után – eucharisztikus vonatkozású elemként Boróka megszegi a kenyeret, és szétosztja a jelenlevők között. Nem derül ki egyértelműen, hogy Lázár elmondta-e Ambrusnak az igazat, miszerint Boróka az ő lánya, de Ambrus tekintete sejteti, hogy a vallomás megtörtént.

Maga a térhasználat is szimbolikus, a természetes és a mesterséges terek egymásra vetülnek, összhangban vannak, és nem határolódnak el élesen egymástól. A színpadkép különleges elemei a fenyőerdőt idéző fatörzsek, melyek sejtelmesen inogtak és az erősebb érzelmi töltetű jeleneteknél egészen kilengtek, mintha beleborzongtak volna a feszültségbe. A fának – mint sokszorosan terhelt szimbólum – több vonatkozó aspektusa is lehet, például Krisztus keresztje, a Bűnbeesés almafája (ezt erősíti, hogy a csábító szerepét játszó, de alapvetően jó szándékú Panna gyakran almát fogott a kezében), a Székelyföldre jellemző táj meghatározó eleme, valamint fontos építőanyag. A kevés díszlet mellett a konfliktusok jól érzékelhetők voltak, erős hatást gyakoroltak ránk, akik az első sorokból figyelhettük a szereplők mozdulatait.

A darab színrevitele aktualitás az első világháború centenáriumán, Balla Péter az első világégés idején veszítette el mindenét, és az életet egy szamárral kezdené újra: „kicsiből, alázatosan és hittel" építene házat és jellemet. A darab negatívan értékeli a gépek, technikai vívmányok szerepét, mert a háború lelketlen eszközét látja bennük A szerző több elemet is felhasznált a *Himnusz egy szamárral* című novellájából (megjelent a *Szerelmes Csillag* című novelláskötetben, 1922–1929). A kezdő jelenet szinte teljesen megegyezik, a novella is az első világégésből hazatért, nincstelenné vált ember megpróbáltatásait mutatja be. Az első színtér a romba dőlt ház, majd a világi javak megsemmisülését követi a lelki kincsek kifosztása, ugyanis – mind a novellában, mind pedig a színdarabban – a kedves nem győzte kivárni az eltelt hét esztendőt (négy a háborúban és három fogságban), és máshoz ment férjhez. A hét misztikus szám a néphagyományban, talán nem véletlen a hangsúlyozása sem. A szamár – a hátán látható keresztel együtt – jelképes, fizikai valójában egyszer sem látható a színdarabban, a novellában Virágvasárnap jelenik meg Krisztus Jeruzsálembe való bevonulásának negatív analógiájaként.

A novellával azonos elemek mellett a darabban további népi és egyetemes kulturális örökség részét képező szövegrészletek is találhatók, például ilyen a szamár hátán látható kereszttel kapcsolatos mondat: „Mert ez nemcsak szamár, hanem jel, melyben nekem csak győzni szabad." A sorok emlékeztetnek a Nagy

Konstantin császár (ur. 306–337) látomásához kötött alábbi sorokra: „in hoc signo vinces", vagyis „e jelben győzni fogsz". A színdarabban az Itt jelen vagyon az Istennek Fia (*Éneklő Egyház* (ÉE) 163, *Érsekújvári Kódex*, 1530) kezdetű liturgikus ének dallama hallatszik a sorsfordulókat és a lélek metamorfózisát mutató jeleneteknél. Ezen ének megtalálható a székelyföldi, csíki Jancsó Benedek-kódexben is (Domokos Pál Péter: *Egyházzenénk múltja*, 2.), tehát nemcsak tematikájában, hanem székely vonatkozásában is jól illeszkedik a példázathoz.

Az *Itt jelen vagyon* dallamának felidézése visszavezeti az elemzés fonalát a szavakkal nehezen jellemezhető tudatalatti tartalmak és érzelmek világába. Ismételten megelevenednek a hosszan elnyújtott árnyékok és a koronátlan – talán egészen az égig érő – fák és köztük Balla Péter hitből és bizalomból épített háza. Valóban igaz, hogy a darab színrevitele nem hangsúlyozta túl élesen a konfliktusokat – ahogy ezt az egyes kritikák szóvá is tették –, a boldog befejezésre helyezte a hangsúlyt, és nem igazán hagyott elvarratlan szálakat a cselekményben, de jó érzés volt jelen lenni ebben a reményteljes világban, ahol az erőfeszítések, továbbá a hit nyomán megvalósulnak az elhatározások. Az *Itt jelen vagyon* dallama halkulni kezd, ismételten megjelenik a csend, melyben elveszve keringenek a ki nem mondott gondolatok…

Vida Mónika

Hol volt, hol nem volt – a „Bakszamár misztériuma"

Színikritika Tamási Áron: *Vitéz lélek* című komoly játékáról

„Ott kezdem legalól, ahol egy vesztett embernek s egy vesztes nemzetnek mindig kezdeni kell. Kicsiből, alázatosan és hittel."

2013-ban tűzte műsorára az új szelek szerint szárnyat bontogató Magyar Nemzeti Színház Tamási Áron darabját. Az adott tér és idő részleges kontextust nyújt a szimbólumokkal és mesebeli egyszerűséggel, tisztasággal átszőtt példázat értelmezési holdudvarának. Az 1941-ben Kolozsvárott és Budapesten párhuzamosan bemutatott darab az akkori politikai és történelmi mondanivalóján túlmutatva új konnotatív sugarakkal világítja meg a jelenkor megújulásra vágyó emberének" témáját. Vidnyászky Attila, a darab rendezője így írt erről: „Keresve sem találhatnék a világirodalomban még egy olyan szerzőt és darabot, amely most jobban illene hozzánk, az újrainduló Nemzetihez, mint Tamási Áron és a Vitéz lélek."

A színmű nyelvezeti rétegeinek felfejtésekor a szerzőre jellemző regisztereket vehetjük számba: a valószerűség álruhájába bújtatott népmeseiségét, a mély

VIDA MÓNIKA, egyetemi hallgató (ELTE BTK, Budapest).

hitben gyökerező egyszerű törvényszerűségeit a mindennapoknak, humorral fűszerezett optimista látásmódot és a tömör szavakban visszacsillanó székely világot. A szereplői karakterek megformáltsága – mind a darab, mind a színészek alakítása nyomán – letisztult, mondhatni „egyszerű vonalvezetésű". Az első felvonásban vázolt és díszlet révén is a néző tudtára adott szimbólumvilág már hamar kiismerhető, s nem sok fejlődést, gazdagodást vagy változást hoz a miseszerű, katartikus lezárásig. Ott valami olyan harmónia születik meg az előző két felvonásban lassú szemlélődésre ítélt néző és a darab, illetve színészek érzései közt, ami a 400 megfigyelői státusra ítélt embert belevonja a színpadon történekbe.

A díszletek majdhogynem tömörített fájlként sarkallják arra a nézőt, hogy a komótosan haladó cselekmény közben előhívja előzetes tudása és tapasztalatai alapján a fa, élőfa, természettel szemben kisebbségben levő ember, ácsmunka, élet melege, élet keresztje, sírkereszt, hangszerek királynője fogalmak egy halmazba történő értelmezését. Mindezeknek helyes dekódolásához az a felismerés is elengedhetetlen, hogy a példázat két központi momentuma a szamár és a szerelem csodája. Az egy dallamra épülő zenei aláfestés talán a Wagner által bevezetett vezérmotívum szerepét tölti be, dramaturgiailag fontos helyeken szólal meg, nyomatékosít, de állandó ismétlődésével túlzottan is. Az *Éneklő Egyház*ban 163-as számmal jegyzett, a szent jelenlét dicsőítésére szolgáló Itt jelen vagyon ének különlegessége, hogy liturgián kívül is létjogosultsága van, tehát nem avatja templommá a színházat. A középkorból fennmaradt *Kájoni Kancionale* alapján ma a közösségi imádságok megnyitásaként éneklik. Mégis, a darab kritikáinak nagy részében egyértelmű elhatárolódással éltek a szerzők, tekintve, hogy a „színház nem templom". Most, amikor az Alaptörvény is így kezdődik: „Isten, áldd meg a magyar…" nem hiszem, hogy efféle sarkítással kellene megítélni a látottakat.

A nyitó jelenetben, amikor Balla Péter visszatér régi életébe, s akár csak Jób az Ószövetségben, elpusztult/porba hullt élete romjai fölött belenyugvón kesereg, a lehántolt fenyőtörzs és új alapokra helyezett élete kerül párhuzamba. Tántoríthatatlanul halad azon a megtisztulási úton, amit a szamara homlokán levő csillag és a hátán „hordott kereszt" kijelölnek számára. A falu közösségében akkor találja meg újra helyét, amikor először Ambrus fogadja vissza, majd Boróka, s kettejük közt kialakult szeretetkapocs elismerésével már Lázár és Nikitáék is. A történet egyetlen fordulata, amikor fény derül Lázár és Boróka közti vérrokonság hiányára, de ez a megosztott titok könnyítő erejével oldódik csak meg, valódi feloldozás és tisztázás nem történik. A főszereplő fölépült háza és élete felavatása mind a szereplőknek, mind a nézőknek az „Ite missa est" mondatot idézi a fejébe, s mintegy kérdőjelet vagy inkább hiányjelet hagy bennük. A színdarab kidolgozatlanságával és jótékony homályával több napig is motoszkál a nézőkben, s a látottakon való gondolkodás beteljesíti a mondanivalót, saját életünkre és környezetünkre szóló üzenete így válik világossá.

Medgyesy S. Norbert

Tamási Áron: *Vitéz lélek*

Nemzeti Színház, Budapest
Rendező: Vidnyánszky Attila

A Nemzeti Színház színpadán a reménység és bizonyosság előadását láthatja, aki Tamási Áron *Vitéz lélek* példázatát tekinti meg. Nem szeretjük a kiüresedett vallásosság fecsegő külsőségeit. Ebben a darabban és a Vidnyánszky Attila által színpadra álmodott előadásban a belső, igazán megélt hit és vallásosság tükröződik. Az a bibliás hit, amely kimondatlanul, minden harsogás nélkül, csendben, a mai napig természetes módon benne van a székely mindennapokban, ahol Tamási novellája és a belőle készült példázat játszódik.

A színpadkép hiteles, hiszen erdő fogadja a látogatót, és benne középen egy családi fészek: nem véletlenül, mert Tamási Áron szülőföldje a székelyeké, a Hargita rengetege. Egy külön világ, egy kis elzárt mikrokozmosz a Magyar Királyság keleti végein. Ebből fakadt a székelyek történelmi feladatköre és öntudata: az Árpád-kortól kezdve határvédő katonanemzet, akik ezért az állandó hadi készenlétért cserébe kollektív nemességet kaptak. A székely ember, mint magyar nemes, mindig *lovon* jár. A legnemesebb és legtisztább jószágot üli meg. Ősi kiváltságaiból és tartásából természetes módon ez fakad.

S ekkor jött Balla Péter, aki egy *szamarat* vett és gondozott a saját udvarán. A mindenki által lenézett állatot. Balla Péter, mint a népmesékben, *hét* esztendeig volt távol: a szent számnak számító *három* évig küzdött az ellenséggel, négy esztendeig meg fogságban volt. Ezt követően hazatért, és az 1918–1920 közötti, nemzet-, ma már tudjuk, Közép-Európa-méretű tragédia után egy szamarat kezdett nevelni. Az első rettenetes világháború után Erdély régi kiváltságai jogi szempontból elvesztek. A még mindig „lovon ülő" emberek ennek ellenére gúnyolták Pétert, nem ismerték fel a jelet, lenézték őt. A jó öreg Sári asszony mondja ki az igazat: „Nem vétettél, fiam, mégis gyűlölködnek ellened, mert más vagy, fiam!" Nem ismerték fel, hogy Péter nem(csak) a középkori katonai értelemben, hanem a *lelké*ben volt *vitéz*. Péter azonban kitart. Tudja, hogy *kiválasztott* személy. Éppen azokért választotta ki az Isten, akik gúnyolják őt. Krisztusi sorsot hordozott magánszemélyként és egy nemzet tagjaként egyaránt: „Népek Krisztusa, Magyarország." Péter hűséges akkor is, amikor a saját falujának gyermekei kereplővel a kezükben rigmusokkal gúnyolják, akkor is, amikor a bíró és az albíró jön ellene hivatalos pecséttel, hogy megvegye a szamarat. De ennek a szamárnak nincsen ára! Végre egy jószág ebben a világban, amit nem lehet megfizetni. Péter tehát nem adhatja el szamarát, és emiatt a saját közössége kitagadja. Jézus

MEDGYESY S. NORBERT PhD művelődéstörténész, habil. egyetemi docens (PPKE BTK), az MTA BTK Régi Magyar Dráma Kutatócsoport tagja.

Krisztus kinyilatkoztatásából tudjuk: senki sem próféta a saját hazájában. Péternek viszont *prófétai* és *apostoli* tudata van. Hiszen ő látja a szamarat, aki a színpadon az egész darab során láthatatlan. *Péter* – neve is beszédes: *sziklát* jelent! – tudja, hogy nem egy hétköznapi állatot nevel, mert a szamár homlokán a csillagos ég látható, a hátán pedig egy kereszt. Jézus Krisztus szamáron vonult be szenvedni Jeruzsálembe. A szamár e darabban is az alázat, a hit és a keresztvállalás jelképe, és annál még több, hiszen a népi mitológiából származó, örök, égi jelképeket hordoz. Péter szamaráról archaikus párhuzamként, az ember lelkébe égett ősképként feltűnhet előttünk a nyugat-dunántúli regösénekek csodafiúszarvasa is:

Amott keletkezik
Egy sebes folyóvíz,
Azt körülfogja szép, zöld pázsit,
Abban legeltetik csodaféle szarvas,
Csodaféle szarvasnak ezer ága-boga,
Ezer ága-bogán ezer misegyertya.
Gyulladván gyulladjék, oltalván aludjék,
Haj, regö rejtem, regö rejtem!
Itt is mondanának egy szép leányt,
Kinek neve volna, Nagy Gizella volna,
Hej, regö rejtem, regö rejtem!
Itt is mondanának egy szép legényt,
Kinek neve volna, Bajki János volna,
Hej, regö rejtem, regö rejtem!

(Kerényi György: *Magyar énekes népszokások.* Bp., 1982, Gondolat, 57.)

Vagy a híres dozmati (Vas) regösének részleteként:

Ne siess, ne siess, uram, Szent István király, az én halálomra!
Én sem vagyok vadlövő vadad,
Hanem én is vagyok az Atyaistentől hozzád követ.
Haj, regö rejtem, regö rejtem!
Homlokomon vagyon fölkelő fényes nap,
Oldalamon vagyon árdeli szép hold,
Jobb vesémen vannak az égi csillagok,
Haj, regö rejtem, regö rejtem!
Szarvam vagyon, ezer vagyon,
Szarvam hegyin vannak százezer sövények, gyulaszlag gyulaszlag,
Holtatlan alusznak,
Haj, regö rejtem, regö rejtem!

(*Magyar Népzene Tára, II.* Jeles Napok. Szerk. Kerényi Gy. Bp., 1953, Akadémiai, 857.)

A székelyföldi és moldvai *Júlia szép leány*, más néven *Mennybe vitt leány* balladájának hatása is tükröződhet Tamási darabjában, hiszen az égből a szűz Júliáért leszálló bárány, Krisztus-jelkép is rokonítható Balla Péter szamarával:

Ni hol ereszkedik egy arany ösvenke,
S azon növelkedik egy aran báránka.
S e fejibe vala kilenc misegyortya,
S e homlokán vala cifra fényes csillag.
Jobb oldalán vala áldott napnak fénye,
Bal oldalán vala áldott holdnak fénye.
E mennyei gyortyák gyújtatlan gyúljanak,
E mennyei harangok huzatlan szóljanak!
E mennyei harangok huzatlan szóljanak,
E mennyei ajtók nyitatlan nyíljanak!

(Klézse, Moldva, Kallós Z. gyűjtése; kiadta Vargyas L.: *Balladáskönyv*. Bp., 1979, Zeneműkiadó, 27.)

S míg Péter sorsa felett vitatkoznak a falubeliek, ő kimegy a háza elé, és *búzát* vet. Búzát, mert az az élet jele, abból lehet a liturgiában Krisztus teste. Népünk úgy tudja, hogy minden egyes búzaszemen Jézus arca látható, és ezért ezt a legalapvetőbb, embert éltető gabonát *Életnek* nevezi. A prófétai magvető munkájának hatása pedig több nemzedéken keresztül megsokszorozódik.

Balla Péter rendületlenül kitart igaza és mitikussá emelkedett szamara mellett. Pedig a háború idején elvesztette kedvesét, aki Kristófhoz ment hozzá. Kristófhoz, aki az ősi székely mikrokozmoszba is betört új világ, a gépek szerelmese lett. Ő sem érti Pétert, aki a színpadon – kitűnő rendezői elgondolásként – fát gyalul és fát farag, mint a székely Jézus-faragók évszázadokon át. Péter marad annál, ami természetes, ami emberi, ami eredeti. A lelkében szilárdan hiszi: a jövő neki dolgozik.

Pétert csupán egyetlen ember, az öreg Pakot Ambrus érti meg, aki a Görgényi-havasokból, Varságról érkezik. Ambrus kéri, hogy Péter az ő tiszta, szűz lelkébe fogadja be az égben élő lélek-lányát, Idát, akit négyesztendős korában felfaltak a vadak. Ida után csak egy zöld kucsma maradt piros bojttal. A 2. és 3. felvonásból kiderül, hogy az önmarcangoló, szerelemtől égő erdei ácsmester, Lázár „lánya" Boróka valójában nem az ő lánya, mert rettenetes fájdalmában a saját elhunyt lánya helyett rabolta el akkor, amikor gyermekét halálra sebezték a vadak. Boróka volt Ambrus elveszettnek hitt gyermeke. A rendező zsenialitása, hogy amikor a szamárról és Borókáról, azaz a lelki értelemben szeretett és Péter által eljegyzett Idáról van szó az előadás során, akkor a *háttérből* az *Itt jelen vagyon az Istennek Fia…* kezdetű népének – egyébként késő középkori eredetű – himnuszdallama szól. Teológiai szempontból ez a melódia rejtetten újra a búzára, az élet jelképére utal, hiszen erre a dallamra éppen az Eucharisztia himnuszának szövege, az *Itt jelen vagyon…* énekelendő az (éppen) székelyföldi Kájoni János ferences által 1676-ban Csíksomlyón kiadott *Cantionale Catholicum* szerint.

A darab első részében csak Péter hordozza a rendíthetetlen reményt, és Nikita bácsi humora oldja a sok fájdalmat. A harmadik felvonásra az Ida–Borókával kapcsolatban kiderült igazság – ugyancsak szentírási példázat szerint – szabaddá tett mindenkit; szinte az összes szereplő *fehér* ruhába öltözött, és már nemcsak a háttérből szól az *Itt jelen vagyon* melódiája, hanem itt a földön, *valóságosan,* pont azoknak a gyermekeknek a harmonikáján, akik az első felvonásban a próféta-Pétert gúnyolták. A küldetésében és hitében hűséges Balla Péter elnyerte a jutalmát, mert a lélekben rajongott Idát immár Borókaként a maga létező, testi valóságában is eljegyezhette. Sőt, a gépimádó Kristóf kimondva *tékozló fiú*ként tért meg a Krisztus-jelképekkel teli szamár gazdájához, ugyanis az általa pogányul istenített gép eltörte a kezét. S Balla Péter neki, a már megtértnek adta át a szamarat, miközben a saját maga által felépített házra feltetette a keresztet alkotójával, a sebzett szívű és ugyancsak megtisztult Lázárral. A feszületre a *fehér* virágot a szépséges és fiatal Ida–Boróka hozta. Mellé a *zöld* sapka került, tetején a *piros* bojttal. S amikor az oltalmazó *kereszt* felkerül a jövőt jelentő új ház *tetej*ére, akkor a *tizenkét* szereplő egy *fehér* abrosszal leterített *asztal,* ha úgy tetszik, családi oltár köré gyűlik, ahol – ugyancsak ősi és keresztény jelképként – *kenyeret* és *bort* költ el az ifjú pár egészségére.

Tamási Áron *példázat*ként jelöli meg páratlan szépségű és örök tanulságokat mutató színdarabját. A példázat, a kereszt misztikája, a passió és a feltámadás átélése évszázadok óta a nép lelkületét formáló iskolai műveltségben is jelen volt Székelyföldön. Hiszen éppen Csíksomlyó jelenti a magyar nyelvű, tömegeket vonzó színjátszás bölcsőjét azáltal, hogy a XVIII. században összesen 104 iskoladrámát, közöttük 39 passiójátékot mutattak be az ősi ferences Mária-kegyhely gimnáziumában. E barokk népi előadások valóságosak és egyúttal allegorikusak voltak. A legtöbb csíksomlyói passiójáték prologusa vagy epilogusa is *példázat*ról beszél, amelyből a nézőnek okulnia kell. Középkori mintára többszintű színpadon, a mennyországban, a földön és pokolban zajlottak e misztériumjátékok. Tamási Áron darabja és Vidnyánszky Attila rendezői munkája egyesíti a mennyet Ida–Borókával, a szamárral és az *Itt jelen vagyon* dallamával, a földet Balla Péter, Kristóf és Nikita bácsiék sorsával és a purgatóriumot Lázár lelki gyötrődéseivel. Nem irodalom- és liturgiatörténeti szempontból *A vitéz lélek* esetében egy misztériumjátékkal van dolgunk. Az arisztotelészi drámaelmélet szempontjából pedig egy mélyen tanulságos komédia, hiszen pozitív végkicsengése és tanítása van.

A Nemzeti Színház előadása minden szempontból hiteles. A színpadon nem alkalmaznak műanyagot, csak fát, kerámiát, szövetet és más, természetes anyagokat. A fákkal teli színpadkép valóban a Keleti-Kárpátokat idézi. A szereplők viselete szintén korhű és beszédes, elég csak Péterre gondolni, aki az ártatlanság és kiválasztottság jeleként végig fehér ruhában jelenik meg a színpadon. Nem lehet eléggé megbecsülni Vidnyánszky Attila rendező és a szereplők azon munkáját, hogy a Tamási-darab eredeti, archaikus nyelvezetét és székely dialektusát, az egész előadás lelkét és egyik lényegét hitelesen és következetesen megőrizték.

Mindannyian tudjuk, hogy a *Ki tudja merre, merre visz a végzet…* kezdetű, 1923-ban Budapesten keletkezett, *Székely Himnusz*ként ismert énekért börtön járt az elmúlt évtizedekben, emiatt az alkotás tiszteletet érdemel. Benne végzetről, göröngyös útról és sötét éjjelről van szó. Megbecsülve a *Ki tudja merre…* történelmi érdemeit, véleményem szerint inkább Tamási Áron darabját kellene az egyik legfőbb székely, tágabban magyar jelképnek tekinteni, mert a hitet, a reményt, a kitartást, a prófétai sziklaszilárdságot és annak jutalmaként a mennyei, sőt, már itt, közöttünk a földi boldogságot, a biztató jövőt, beteljesedést sugározza. Tamási Áron példázata és annak előadása a pesti Nemzeti Színház színpadán művészi, misztériumos, mitikus-népmesei és mélyen bibliai elemekkel bizonyítja, hogy a lelkiekből kell elindulnia a megújulásnak. Népünk lelkében és mindennapjaiban – kimondva és kimondatlanul, felismerve és ismeretlenül az elmúlt évszázadok erőt adó és természetes örökségeként – ez a magától értetődő istenközelség él a maga szimbólumaival.

Csak fel kell ismernünk életünk és környezetünk mitikus szamarait és azok apostoli látnokait!

Tamási Áron: Vitéz lélek. R.: Vidnyánszky Attila. Horváth Lajos Ottó (Nemzeti Színház, 2015. Fotó: Eőri Szabó Zsolt)

Nagy Gábor

Ypszilonos isten

avagy Nyelv és hatalom Sütő András *Pompás Gedeon*jában

A *Pompás Gedeon* hatásszerkezete nem a karakterek és a köztük kibontakozó akciók egységén alapul. Sütő darabjának szereplői különböző társadalmi tereket kitöltő figurák; nem illusztrációi egy társadalmi helyzetnek, hanem megvalósulásai, lehetséges sorsai egy fölöttük álló – a személyiségüket korlátozó, torzító vagy megsemmisítő – társadalmi viszonyrendszernek. Ilyen értelemben nem gazdagon megrajzolt, pszichológiai következetességükben ábrázolt jellemek, hanem (teljesen nem lelkük vesztett) bábok: a társadalmi függési viszonyok és kényszerhelyzetek mozgatják őket, ha nem is minden esetben kényükre-kedvükre, de mindnyájuk esetében akaratuk ellenére.

A különböző függési viszonyok, ezek egymást is átható rendszere fejeződik ki a színmű nyelvében. Igazi cselekménye nem a különböző akciókból bontakozik ki; a nyugati abszurd drámákhoz hasonlóan – és nálunk Páskándi Géza abszurdoidjaival rokoníthatóan – Sütő a dráma nyelvére, nyelvi interakcióira bízza a darab működését. Ez a nyelv univerzális abban az értelemben, hogy nem (pontosabban nem elsősorban) a jellemrajzot, egyénítést szolgálja; a nyelv működése adja a dráma alapvető hatásszerkezetét. Vagy másképpen fogalmazva: miként a figurákat is, a nyelvet is ugyanaz a függési viszonyrendszer mozgatja. A hatalmi viszonyokból következő alá- és fölérendeltség, a hatalom általi korlátozottság, megalázottság.

A hatalmi viszonyok tektonikus változásait kirajzoló törésvonalak határolják a mű különböző egységeit.

Az első felvonásban az asszonyok beszélgetése a főhős, Pompás Gedeon jellemének változására utal. A tiszteletére énekelt dalt „Ez a mai Gedeon nem érdemli meg", mondja egyikük; az I. Asszony rákontráz: „A régi Gedeon megérdemelte volna. Csendes szavú, templomjáró, úrvacsorás ember volt." „És mi lett belőle!" – szól hozzá a II. Asszony. „Ilyen kicsi faluban ilyen nagyhangú embert!"

NAGY GÁBOR (1972) költő, irodalomtörténész. A *Hitel* kritikai rovatának szerkesztője.

A vallásos, kicsi falu értékhorizontjával kerül szembe Gedeon. A változás okát a III. Asszony fogalmazza meg: „…nagyhangú, mert kiabálók közé keveredett. A tartomány ordibál a rajonnak, a rajon Gedeonnak, Gedeon a népnek." Íme a hatalmi viszonyrendszer struktúrája alulnézetből. Gedeon egy kérlelhetetlen gépezet részeként kerül elénk. Személyiségének változása éppúgy a hatalmi átrendeződés hozta törés következménye, mint ahogy az új hatalmi viszonyrendszerben a nép fogalma is átértelmeződik, lecserélődik. Szójátékkal érzékelteti ezt Sütő az asszonyok párbeszédében: amikor egyikük fölteszi a kérdést, hogy hát „A nép kinek ordibáljon?", lecsendesítik: „Miféle nép? Mit beszélsz te itten?", akkor az I. Asszony a mindenhol ott fülelő hatalom számára egy nyelvi játékkal „elfogadhatóbbá" fogalmazza a kérdést: „Igen, hát a fehérnép? A fehérnép kinek ordibáljon?"

Nép már nincs (noha az új hatalom minduntalan a nép uralmára hivatkozik), fehérnép még van: a hatalom logikája mozgatja az asszonyok beszélgetését, a hatalom kénye-kedve szerint csűrik-csavarják a szót. A testetlen (hiszen Gedeonnak, e hatalom „földi helytartójának" még mernek olykor ellentmondani, ha másként nem, hát úgy, hogy kukoricát morzsolnak, paszulyt válogatnak a tanácselnöki irodában), megfoghatatlan hatalom sajtol ki belőlük ilyen nyelvi paradoxonokat: „Ha tudnám, se tudom."

Az asszonyok fejében szólhat ugyan az elrekvirált csikó csengője, de Gedeonnak „harangok szólnak a fejében". A betlehemi csengőcske nem kelhet versenyre a nagyharanggal, a születés a halállal, a hatalom súlyos felelősségével és következményével: „Maguk semmiségekkel szamárkodnak itten, miközben azt se tudom, hová legyek a nagy dolgok között" – dohog Gedeon; a Bakter pedig a nagyharangokra utalva jegyzi meg Gedeonnak: „Azok fogják eltemetni az elnök elvtárs minden ellenségét."

Tókos Gedeon presbiterből lett tanácselnökké, Pompás Gedeonná. Hogy miként változott, alakult át, az nem kerül színre; a szerzőt nem a jellemfejlődés, hanem a hatalmi átrendeződés okozta törés érdekli. Amikor Gedeon tudatja Vizeslepedőssel, hogy az hivatali orcát pofozott fel az ő személyében, akkor Vizeslepedősné megkérdezi: „Hát az emberi képeddel mi lett…"; az orca hivatalossá merevülése, a személyes, emberi vonások elvesztése a darab előtörténetéhez tartozik.

„A tudásnál csak egy fontosabb: a tudomás", fogalmazza meg a régit felülíró új rend egyik szentenciáját Gedeon. A régi világ „mindennapi kenyerére" is utalva pedig az új parancsolatot: „Mindennapi kötelességetek, hogy ne pofázzatok."

Minden persze nem alakulhatott át végérvényesen. A falu életét korábban átható szakralitás, transzcendencia ott bujkál búvópatakként mindennapi életükben – nyelvi valóságában eltörölhetetlenül. Az egyházellenes, vallásüldöző hatalom groteszk fintora, hogy maga is az egyház, a szakralitás nyelvéből kölcsönöz szavakat. Az új hatalmat áthatja a régi rend nyelvi világa, ám ebben a nyelvhasználatban minden kifordul, fintorrá, kiöltött nyelvvé válik. Ahogy Gedeon

az első felvonás végi telefonbeszélgetésben feljebbvalójának bizonykodik: „Jól megy! Halad! Lelkes! […] Vagy haladunk, vagy miazisten!”

„Hitben élünk, nem látásban, hiszünk a feltámadásban” – mondja a második felvonás első képében a tanácselnök felesége, Anna az „írásos falvédő előtt”. Amelyet az új idők rendje szerint el kell rejteni. S kéri Anna a Kántort: „Mondja meg a tiszteletes úrnak: imádkozzék az uramért.” Aggódik a férje lelki üdvéért. „Tudom, nem tehet mást, azért kap állami fizetést, hogy materialista legyen” – fogalmazza meg paraszti józansággal a megrészegült új hatalom erkölcsi rendjét. S ahogy az új hatalom a saját értelmére fordítja ki a szakralitás nyelvét, úgy tesz ő is az új hatalom materialista nyelvével: „Ezért kell nekem dupla normát teljesíteni, mert helyette is imádkozom.” Hatalmi mámor és nagyharang, ima és munkanorma egybejátszása, egymásba fordítása: egyszerre súlyos kritikája a hatalomnak, leleplezése a torz hatalmi logikának, s forrása a bármily keserű, mégis bő humornak. A „talpáról a fejére” állított világban ugyanis a feje tetejére állított nyelv önleleplező hatású: a szójátékok, a megerőszakolt nyelv groteszk fordulatai arra öltik ki gúnyolódón, leleplezőn a nyelvüket, aki a világot sarkaiból kifordítva a nyelvet is ki akarja fordítani, mint valami rossz gúnyát. A minden emberit elgépiesítő hatalomra.

„Aki fenn van: gomb a tornyon” – fogalmazza meg Gedeon a maga tragédiáját, amikor kiesik a hatalom kegyéből. A falvédő visszakerül a helyére. Előtte azonban még megszólal az örök asszonyi bölcsesség egy szelíd kérdésben, miért is válthatták le Gedeont: „És amit mondtál, klappolt azzal, amit mondani szerettél volna?” Nyelv és lélek meghasonlása leplezi le a hatalom lélektelenségét. Anna férje antipólusa: a mindennapi élet józansága testesül meg benne. De nem eszik olyan forrón a kását: a falvédő szentenciájába foglalt Írás ellen újult erővel hadba készül az Antidühring…

A második felvonás második képében Gedeon fia, Pista és szerelme, Cilike – aki az osztályellenség Simeon lánya – ezt az „új írást” silabizálják és magolják. Miként Gedeon felesége, Anna is. És megjelenik Vizeslepedős, aki Gedeon kegyvesztettségével egyenes arányban emelkedik feljebb – figyelmezteti is Gedeont egy szójátékos petárdatűz után: „A legyintés, a szellentés, ebihalas kijelentés nem komikum: politikum!” Ezek után nem csoda, ha a harmadik felvonás elején, Kántor és Anna párbeszédekor arról értesülünk, hogy Gedeonnak „Harangok szólnak a fejében”, méghozzá nem templomi, hanem „Vészharangok”.

Gedeon a vegyesboltban próbálja kiélni magát. Az új hatalom bürokratikus mániájához híven ábécérendben sorakoztatja fel az árut („Mától kezdve elvek szerint árusítunk”). „Derelye, dohány, dzsem, iksz, ipszilon. Mit árusítunk ipszilonnal! Téged kérdezlek!” – förmed Annára, aki ijedtében így fohászkodik: „Ipszilonos istenem!” E fohász abszurditása foglalja össze annak a képtelenségét, ahogyan Gedeon a hatalom őrületét másolva próbál új rendet meghonosítani a kereskedésben.

Gedeon őrületében rendszer van; ám e rendszer világot felfordító képtelenségét újra és újra a nyelv leplezi le – gyakran Anna szabadszájú, a férje tekintélyét is lefokozó életteli humorában: „Ká mint kántor négy felet is kapott már há mint hitelbe. A továbbiakban ef mint francot a bélibe!"

Gedeon bizonytalan helyzetét – rehabilitálják-e, vagy végképp lebukott? – kihasználják a vegyesboltban összegyűlők. Presbiter és Kántor gúnyolódni is merészelnek a hivatali karrierjét fölelevenítő Gedeonon, így lesz az újságíróknak adott nyilatkozatból megnyilatkozás, égő csipkebokor: a kisszerű kevés nyelvi átfordítással nagyszerűnek mutatkoznék, ha nem tudnánk, hogy ez gúny. És hogy Gedeon is gúnynak veszi, az a régi rend, a szakralitással átitatott világ és nyelv elismerését jelzi; azt, hogy a régi rend még fölötte sem vesztette el teljesen a hatalmát.

Persze a régi renden is lehet gúnyolódni. Épp ebben különbözik az újtól: míg ott a tekintélyt legcsekélyebb módon is megkérdőjelező tréfa a hivatal elleni inzultusnak minősül, addig a Kántor nyugodtan megengedheti magának, a Presbiter jelenlétében is, hogy az új bor érkezésének hírét – „D mint demizson!" – ezzel a szójátékkal nyugtázza: „Egyfolytában létezik az Isten."

Megrendült világban a rendíthetetlenek hite is bizonytalanná válhat. Mint a darabban Simeoné. Mert bár egyszer így fogalmaz: „Az élet szerteszór, a Biblia egybegyűjt bennünket!", e szentencia korlátozott érvényét sugallja, hogy számtalan változatot ölt, függően az aktuális helyzettől. A hatalmi logika paródiája például így fogalmazódik meg: „Az élet szerteszór, az igazoltatás egybegyűjt bennünket."

A harmadik felvonás „karneváli" jelenetében, amikor megnyílik az ábécérend szerint átalakított vegyeskereskedés, egyszerre válik tapinthatóvá az áruhiányos szegénység – „Bugyigót, biciklit! És még mit nem? A kapitalizmusba képzelitek magatokat!" – és az árusító groteszk hatalmaskodása, amellyel a vásárlók magánéletét veszi semmibe („Egyelőre csak az állapotos asszonyokat szolgálom ki! Kik az állapotosok? Tartsák föl a kezüket!").

A negyedik felvonás feltámadás-jelenetét egy „laskatésztaként" nyúló-elhúzódó temetés vezeti be; Gedeon a zsoltáros könyvet kérné Annától, ám az véletlenül az *Antidühring*et adja a kezébe. Anna ennyivel intézi el a tévedést: „Az ántiját! Úgy is jó lesz! A fedele mindkettőnek fekete! Indulás!" Ez metonimikus előképe annak a profán feltámadásnak, amelyben Pompás Gedeonnak része lesz. Amelyet ő álmodik talán olyannak, amilyennek az ő – hatalmi mámortól eltorzult – személyisége egy feltámadást elképzelni tud. „A temetés szerteszór, a feltámadás egybegyűjt bennünket" – hangzik Simeon helyzethez igazított szentenciája. De Pompás Gedeonnak, miként a hatalmaskodása, a feltámadása is csak torz, groteszk lehet. „Odafent" a Mennyei Lobogó ad hírt róla, hogy „Tókos Gedeon kifizette az egyházi adóját"; Simeon-Szent Péter háborog, hogy „elsejéig ne zavarják a központot"; bizony, „az Úr memóriája itt is a káderes". Simeon-Szent Péter kihallgató tisztként viselkedik: „Itt a papír beszél, s a feltámadott hallgat." S az ünnepek alatt még kantin sincs.

Gedeon feltámadási kiléte, mivel Simeon családi kriptájából száll fel, vizsgálatra szorul. Gedeon, mintha csak a pártközpontban lenne, felkiált: „Személyes kihallgatást kérek az Atyaistentől! Az Öregistenhez fordulok memorandummal!" Gedeon Kántor-Durumó birodalmába kerül, ahol ábécérendes bacchanáliára kerülhetne sor, csakhogy a lányoknak nincs „kíváncsikjuk", s így Gedeon kedve is csak „fél hatot" mutat. Ám deus ex machinaként jön a hír, hogy Gedeon ügye kivizsgáltatott, „névtelen feljelentők" áldozata lett a Mennyországban, amelynek kapukulcsát is átveheti Simeon-Szent Pétertől. Tanácsi határozati stílusban jelenti be Gedeon a programját: „…az Úr által előirányzott terveket nem teljesítettük, a helyzet katasztrofális, ám annál biztatóbbak a kilátásaink! […] Megbízatásom, hogy én közvetítsem nektek mindazt, amit elgondolok!" Lám, Isten közvetítője helyett máris kisistent játszik.

Gedeon Annát is szeretné magához „feljuttatni". Anna ódzkodik: „Odakozmál a paszuly." Gedeont a hivatalban a paszulyválogatással bosszantották az irodista asszonyok, s most a felesége is a paszulyra hivatkozik a vele való sorsvállalástól vonakodva. Az ezt követő Gedeon-monológ a darab tetőpontja; a földi és égi hatalom egymásba átjátszó vibrálása a sütői nyelv kivételes bravúrja. A három létezési szféra – mindennapi, földi hatalmi és égi – nyelvi kevercse a hatalmi visszaélés önleleplező tűzijátéka: „Odakozmál a mennyország, ha nem teremtek rendet. […] Imádság- és hálabegyűjtési tervünket túl fogjuk teljesíteni! Hasonlóképpen a feltámadottak erkölcsi átnevelését. […] mától kezdve nincs többé magánlélek és magángondolkodás! Az agybirtokosokat fölszámoljuk, minden nagyobb lélekegység és kiterjedtebb gondolkodás állami tulajdonba megy át. Köztulajdonban a lélek művelése rentábilisabb, a gondolkodás fegyelmezettebb lesz. Vége az anarchiának!"

Gedeon megreformálta a mennyországot is. Ám ennek nem is lehet más eredménye, mint hogy Anna könyörgése közepette elhangzik a Gedeon által igénybe vett kriptában a pisztolylövés. Hat felekezet hat papja temeti „a világot meghökkentő Gedeont". De távolról felhangzik, egy kislány hangján, a mozgalmi nóta: „A nagyvezérnek lába kelt…"

A *Pompás Gedeon* nem Tókos Gedeon sorsát viszi színre. Nem az egyes szereplők lélektani motivációi mozgatják a darab cselekményét. A farce, a bohózat elemeivel is bátran élő darab a nyelv leleplező erejével mutatja meg, miként lehetetleníti el vagy keseríti meg az ember ellen forduló hatalom a mindennapi létezést. Megírásakor a *Pompás Gedeon* a konkrét hatalmi rendszer(ek) bírálata, már-már számonkérése volt; fél évszázad elteltével ez a jelentés nemhogy megkopott volna, de általánosabb és még súlyosabb értelmet nyert. „A számonkérés egybegyűjt bennünket."

Cs. Nagy Ibolya

Sütő András fekete rózsái

Tennénk bizonyos lexikális kiegészítést ahhoz a képhez, amelyet egy új magyar műalkotás, a *Saul fia* című film alapján újabban igen sokan megismerhettek, s a híres-hírhedt német kifejezés, a Sonderkommando értelmezéséhez. Különleges egységet jelent, amely a nácik eufemisztikus nyelvén az ugyancsak eufemisztikus végső megoldás technikai lebonyolítóit jelenti. A Sonderkommando kijelölt s szigorú rendszer alapján időről időre „frissített" tagjai a deportáltakat a teherautókból a táborba, onnan az öltözőkbe terelték; feladatuk volt, hogy ott levetkőztessék őket, rájuk zárják az eufemisztikusan zuhanyzónak nevezett helyiség ajtaját, a ruhákból kiszedjék az értékes tárgyakat, hiánytalanul beszolgáltassák azokat, majd a gázkamrákból kihúzzák a hullákat, az égetőkemencékbe tolják őket, takarítsanak, végül a megfelelő helyre lapátolják az emberi hamut. Auschwitzban 1944-ben sonderkommandós lázadás tört ki (másutt is voltak lázadás-kisérletek), az egyik krematóriumot a rabok félig le is rombolták. A lázadás előzményeként: a deportált zsidó nők hónapokon át puskaport csempésztek az auschwitzi komplexum egy lőszergyárából a férfi és női ellenállási szervezkedés tagjainak. Az őrök állandó megfigyelése alatt mindig csak kis mennyiségű puskaport vittek magukkal ruhadarabokba vagy papírba csomagolva, majd továbbadták azokat, végül a Sonderkommando lázadásra készülő tagjaihoz kerültek. Amikor a tábori ellenállás tagjai figyelmeztették a sonderkommandósokat, hogy 1944. október 7-én megölik őket, hiszen pár hetente minden kommandóst meg kellett semmisíteni, s helyükre új csapatot kiállítani, a sonderesek támadást indítottak az SS-ek és a kápók ellen két gépfegyverrel, puskákkal, baltákkal, késekkel és gránátokkal. 12 SS-őr megsérült, 3 meghalt. Az egyik meggyilkolt SS-t, illetve egy főkápót élve a krematórium kemencéjébe vetették. Néhány sonderesnek sikerült rövid időre megszöknie a táborból, ám hamarosan kivétel nélkül elfogták őket. Bizonyos, hogy a *Saul fia* alkotói felhasználták ezeket a többnyire angol eredetű adatokat, legalábbis azok jó részét, a filmhez.

Cs. Nagy Ibolya (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője. Utóbbi kötete: *Farkas Árpád* (2015).

Sütő András drámája a mű egyik szerkezeti, dramaturgiai csomópontján ezt az auschwitzi lázadást jeleníti meg: azonban *Az álomkommandó* mégsem e reménytelen és kilátástalan, habár valóságos, történetileg igazolt akciót helyezi a mű szimbólumhordozó, centrikus pontjába. Hanem egy abszurd fikciót, egy irracionális képzeleti játékot, az álomvásárt, az apa és a lágerorvos csereakcióját, a rettegő apa felajánlását a barbárul cinikus, ikerkutató orvos, dr. Mengele ígéretéért: ha rendszeresen szállítja az ikergyermekei álmait, cserébe az orvos meghagyja az életüket. A sonderlázadás tehát csak mellékszál a műben, színpadi megjelenítéséhez Sütő főképp egy magyar dokumentumkötetet használt föl, ezt a dráma jegyzeteiben jelzi is: „A jelenet megrendezéséhez dr. Nyiszli Miklós *Orvos voltam Auschwitzban* című könyve a következő támpontokat nyújtja: »A jelet a kitörésre az I. krematóriumból adják kézi villanylámpával a II.-nak, az továbbítja a III.-nak, az pedig a IV.-nek… Körülbelül húsz percig dolgozunk így csendben, amikor iszonyú robbanás reszketteti meg a levegőt. Utána sűrű géppisztolyropogás… A harmadik krema óriási, vörös cserepes teteje a gerendaszerkezettel együtt kinyílik, óriási tűzcsóva és fekete füst száll a magasba… a boncterem ajtaja előtt géppisztoly kattog… Szirénák riasztó búgása hallatszik Auschwitz I. és Auschwitz II. felől… Nyolc-tíz teherautó érkezését figyelem az ablakon keresztül… fél zászlóaljnyi SS-katona ugrik le róluk, s fejlődik rajvonalba a drótkerítés előtt… A sonderkommando hatalmába kerítette az I. krematóriumot, az ablakokból lő, és dobálja a kézigránátokat a kapu előtt felvonuló SS-rajvonalra… Több SS-katonát látok sebesülten vagy holtan összeesni… Elővezetnek negyven-ötven betanított vérebet… Hatalmas hurrá kiáltás rázza meg az épületet, és a kommandó a krematórium épületének hátsó ajtóin kitört. Közben állandóan tüzel az őrlánc vonalán álló SS-ekre, s az előre átvágott drótkerítésen keresztül a Visztula kanyarja felé veszi menekülése útját. Ekként tűzharc keletkezik az SS és a menekülők között… a fegyverropogásba beleszólnak az őrtornyok nehéz gépfegyverei… Talán tíz percig sem tartott, és elcsendesedett minden… Egy tízes SS-csoport a boncterembe hatolt. Reánk tartott fegyverrel közrefogtak bennünket… az udvarra kísértek, ahol arccal a földre parancsoltak… Fekszünk mozdulatlanul, puskaaggyal ütlegelnek, sűrű szitkok között csizmájukkal rugdalják fejünket, hátunkat… Érzem a vér melegét, amint fejemen, arcomon végigcsurog…«"

A drámabeli rövid jelenet egyfelől csupán arra való, hogy a végre minden orvosi hazugságra ráébredő, gyermekeit vesztett apa lehetőséget kapjon az orvos lelövésére, azaz: választási lehetőséget kapjon az írótól, hogy öljön ő is, hogy halálért halállal fizessen, egy ráadásul minden mindegy helyzetben, saját közeli halála biztos tudatában. Vagy, másik erkölcsi opcióként, kiderüljön, kiderülhessen, hogy az apa számára ez az út, ez a szemet szemért, fogat fogért bosszúaktus még a halál előtti, utolsó stációban sem képzelhető el, ez a cselekvést megakadályozó erkölcsi gát az ő számára áthághatatlan.

S ezzel összefüggésben a jelenet, az el nem sült pisztoly, a lágerben sikertelenül végződő akció, a dráma második epikai szintjén, a lágertörténet voltaképp-

peni színpadi próbájában, a mű másik dramaturgiai és etikai csomópontján azt a gátlástalanul erkölcstelen tételt, a mindenkori diktatúrák morális szabadosságát, aljas hatalmi fensőbbségtudatát szimbolizálja, amellyel a szerző bizonyíthatja: a diktatúrák az álmainkat, jelképi erejükben tehát a legbensőbb valónkat, a lelkünket, a titkainkat, vagyis a belső szabadság feltételeit jobban áhítják még a megszerezhető és elpusztítható testnél is. Ennek cselekményi közege a színházbeli kisebbségi magyar és többségi román szereplők közötti konfliktussorozat, a konkrétumon túli jelentés pedig: a nemzeti kisebbség folyamatos létküzdelme a közösség nyelvi, kulturális jogaiért, a harc az egyéni és közösségi szabadságjogok semmibevétele ellen. A *Saul fia* egy halálgyár tényértékű történeti eseteiből, holttestek tömegei között mozogva építi fel az ember önbecsülésének morzsáiért küzdő, egyáltalán: az ember megnevezésért küszködő, azért abszurd cselekedetre is képes sonderkommandós főszereplő temetésvízióját. Sütő egy virtuális, abszurd helyzetből bontja vissza a mindenkori diktatúrák nagyon is profán, racionális taktikáját és stratégiáját: az önmaga bensőjét kiszolgáltató, önbecsülését vesztett ember már könnyű prédája a hatalmi erőszaknak. A lélek megkaparintása után már gyerekjáték a test megtöretése.

A dráma két cselekményszintje így, ebben a gondolatkörben ér össze.

A Sütő András életművét mélyebben nem búvárlók számára az 1986-ban született, 1987-ben megjelent *Az álomkommandó* című dráma lehetne az Auschwitzot látogatóként megjárt íróember alkotáslélektani-esztétikai próbája: művészetté párolhatja-e a valóság borzalmait a képzelet? Lehetne a XX. századi történelem gyilkos-tragikus eseményét az utólagos tapasztalás egyszeri sokkjának megrendültségével műalkotássá mesélő író szakmai kísérlete: visszaadhatja-e a művészet a valóságot, vagy a való égi mása, tehát az irodalom s korlátozott hatásfokú eszköze, a szó, elégtelen ehhez a feladathoz. S a dráma, mint közlésforma, a színpadi megjelenítés szükségképpeni gátjaival tetézve, csak erősíti ezt a lehetetlenségérzetet: hiszen a néző és a színpad találkozásában nem lehetnek az életet mellbevágó naturalizmussal, hűen utánzó, de ebben a társas viszonyban elviselhetetlen szcenikai-dramaturgiai-verbális mozzanatok.

A kérdés nyomasztó súlyosságát mutatják azok a prózai szövegek is, amelyeket Sütő András a darab bevezetőjeként vagy a bemutatók műsorfüzeteibe szánt eligazító jegyzetekként írt. „Olyan ember számára – meditál például a gyulai ősbemutatóhoz kötődő jegyzetben –, akit sohasem deportáltak, és csak turistaként fordult meg Auschwitzban: honnan a mersz e dráma megírásához? Elegendő-e hozzá emlékirat-búvárlás és empátia? Segíthet-e a képzelet, mely az emberi lét iszonyataiban ugyancsak megmártózott gazdáját mindig képes a mások bőrében is meghordozni?" Az írói képzelet, írja Sütő, ha igazán írói, a „lényegére szűrt valóság". De Auschwitz túl van a „képzelet határán", mondja. Az a „Halál-Antarktisz jégbe dermedt végtelensége". Rémségei „négymillió halott szempárba" fagytak. Auschwitz „fekete hómező", „sarki éjszaka".

Vajon „kilátástalan tévelygés-e" szólni próbálni róla?

Az író gondja esztétikai és morális együtt.

Előbbire a kész mű választ adhat, vallja, utóbbi kinek-kinek személyes gondja. A darabbéli láger Manója, azaz Hoffmann Juliusz színész, a bemutatandó dráma drámabeli írója, amidőn a játék idősíkjai egymásba csúsznak, s összekeverednek a szerepek, s egymásba folynak a színpadi játék és az elbeszélt másik valóságsík helyzetei, lágerlakói szerepéből kibeszélve az adornói gondolatot folytatja: „Auschwitz után nincs versírás. Auschwitz után drámát sem írni kell: hanem megakadályozni. Elhárítani… Üvölteni a törvénytelenség haláltánca ellen, följelentve minden pillanatban a följelentőket." Mert, vallja az író, múlt, jelen és jövendő „hármas dimenziójának szorításában", „emlékbe vonult népirtásról" szólni „önámítás", hiszen a történelem új s újabb ordas eszmékkel mutatja magát: a róluk való csönd is bűn. „Az élők kötelessége beszélni." S ha csak drámában tud, hát, mégis, abban.

Másrészt azonban *Az álomkommandót* vizsgálva láthatjuk, hogy valójában mégsem csupán az az egyetlen nagy utazás, a borzalom helyszínével történt egyszeri, turisztikai találkozás megrendítő élménye e mű születésének kiváltó oka, hogy Sütő András fekete rózsája egész csokornyi. Hogy az író életművében milyen régen s milyen lélekfölkavaró mélységben él az ember ellen ember által elkövetett iszonyat rémséges és változatos bőségének gondja, közelebbről az erdélyi holokauszt gondja is: alább ezt megpróbáljuk az életmű más műveivel is igazolni.

De maradva előbb a drámánál.

Sikaszói magányában írja Sütő a művet, a hegyi ház némaságában. 1986. augusztus 8-án fejezi be több átírást követően a drámát, szeptember 4-én a végsőnek gondolt javítását: erről a *Heródes napjai* című naplókötet bejegyzései árulkodnak. (Az első színpadi bemutató, a gyulai előadás tapasztalatai nyomán majd azért több helyütt is módosít a szövegen.) Október 23-án bővebb feljegyzésben szól arról, hogy: „Az álomkommandó című drámámhoz rövid utószót írok. Auschwitzról, a holocaustról általában a régiek után rengeteg új könyvet olvastam el, s így újólag is tapasztalhattam, hogy a téma minálunk, tehát Romániában már Gheorghiu-Dej diktátorsága idején anatéma alá esett. A tiltás elsősorban az itteni zsidóirtás történetére érvényes napjainkig. A mulasztást, amit mások elkövettek, magam nem tudom pótolni. Ez történészek feladata – ha akad majd hozzá történész. Ha valakinek sikerül megtörnie a hazugság hatalmát, a cinikus történelemhamisítás tobzódását, minek következményeként az a látszat keletkezett, hogy Antonescu Romániája a zsidóság mentsvára volt. Holott Matatias Carp, a Romániai Zsidó Közösségek Föderációjának hajdani főtitkára Cartea neagră – Fekete könyv című dokumentumgyűjteményében többek közt ezt írja: »Románia zsidó lakosságából, amely 1940-ben mintegy 760 000 lelket számlált, 400 000 embert öltek meg. Ebből mintegy 265 000 áldozat a román kormány felelősségét terheli, a többiért – az észak-erdélyi lakosokért – a magyar kormányt terheli a felelősség.« A Holocaust Romániában című könyv szerzője – álnevén Maghiar – a fentiekhez hozzáteszi: »…A Carp könyvében közölt számhoz hozzá kell adni azt a legalább 100 000 főnyi zsidó áldozatot, aki nem

román, hanem szovjet állampolgár volt, és akit a Transznisztriának nevezett területeken, vagyis a Nyeszteren túli, román katonai adminisztráció alá került területeken végeztek ki a román szervek.«

Megdöbbentő, hogy Carp könyvét, amely Bukarestben jelent meg 1946-ban, suba alatt indexre tették, sőt a külföldi könyvtárakból is eltüntették. A romániai zsidóság képviselete pedig mintha tudomásul vette volna, hogy Romániában valóban jelentéktelen volt a zsidóüldözés. A legfőbb Gonosz megtestesítője Magyarország volt és maradt a román propagandában. Az Észak-Erdélyből elhurcolt zsidókat Ceauşescu nacionalista »történészei« hol zsidó, hol román mártíroknak minősítik a folyamatos magyarellenes uszításban."

Az író a naplójában másról is beszél: „Kész a dráma. Kezdődik hát a komédiája. Míg színpadra jut, az ifjú szerző beleőszül, az öregből aggastyán lesz, párt- és állami szamarakkal vitázva reszketőssé háborodik. Föltéve, hogy jó ez a dráma. Mert ha fércmű, ha szocialista-realista, amilyent maga az államelnök követelt az íróktól legutóbb is, midőn a kukoricavetés sűrűségét ugyancsak megszabta; ha tehát úgy hazudik a valóságról, hogy neki lehet támaszkodni; ha emberi fájdalom helyett állatian boldog hősöket ábrázol, és ilyenformán az államvallássá tébolyult román nemzeti dicsőség korteseként butítja nézőit: nyert ügye van. A hivatal heurékával fogadja. Mármost: hogy milyen ez az én drámám, szerzőként meg nem mondhatom. Csak abban vagyok bizonyos, hogy olvastán az illetékesek újból hümmögetni fognak, kiguvadt szemmel a nyakukat fogják tekergetni. »Meglátjuk, mit szólnak odafönt.« Az odafönt pedig azt jelenti, hogy az engedélyezés végett fölterjesztett színdarabokat nyakkendős kultúrböllérek teszik-veszik, nyálazzák hónapokon, sőt éveken át, berezelten figyelvén a kettesnek hívott kabinet irányába: vajon, reggelre kelve Elena asszonynak mifajta újabb nézetei támadtak az irodalomról.

Néhány héttel később.

Egyetlen magyar irodalmi folyóiratunk, az Igaz Szó a közlést nem vállalja. A helyi színház illetékesei így vélekednek: ők műsorra tűznék, de Bukarest nem engedélyezi. Ezt sem. Korábban az Advent a Hargitán, Kalandozások Ihajcsuhajdiában című munkáimat sem engedélyezte. Hasonló választ kapok a kolozsvári és sepsiszentgyörgyi magyar színháztól is. Mondják, hogy közben valaki a drámát máris följelentette. Mert, ugye, nemcsak embereket lehet följelenteni. Mint hírlik, szolgálatos besúgóink egyike arra figyelmeztette a pártközpontot, hogy színdarabom személyében támadja a köztársaság elnökét.

Sorsa tehát meg van pecsételve. Mármint a drámáé.

Egyetlen útja marad: a járhatatlan. Azazhogy: a törvénytelen. Ugyanis cenzúrázatlan kézirat külföldre juttatása törvényileg tiltott. A belügyi tiszt, aki szellemi életünk – halálunk – politikai »tisztaságára« felügyel, már ki tudja, hányadszor figyelmeztet a szigorú paragrafusra. »Elvtársak, ne játsszunk a törvénynyel!« Nem játszunk. Megvetjük."

A törvénytelen út: kijuttatni a darabot Magyarországra. 86 decemberében még felcsillan – a naplóbejegyzés szerint – egy miskolci ősbemutató lehetősége,

ez csöndben elenyészik. A művet azután 1987 júniusában közli a debreceni *Alföld*. Sütő még május 8-án írja a naplójában: „A drámát senki sem vállalja, de mindenki előadná, színpadra vinné, ha lehetne. Vannak persze, akik máris riasztották a párt bukaresti cerberusait: »Ellenséges szellemű munka!« Bizonyos, hogy dührohamot kapnak majd, mikor a debreceni Alföldben megjelenik. Szerencsére átcsempészték már a határon." S a korábbi, január 22-ei bejegyzés, a próbálkozások dokumentumai, egyik a másik után: „*Az álomkommandó* című drámámat, amelynek egyik cselekményvonulata Auschwitzban zajlik, V. szerkesztő ezekkel a szavakkal adta vissza nekem: »Munkád művészi szempontból gyengébb, mint előző drámáid bármelyike.« A zsidóság üldözése, szenvedése véleménye szerint »nem az én világom«,ezért a munka nem is hiteles. Végül ezt mondta: »Nem értem! Ésszel föl nem foghatom, miként keveredtél egy ilyen pajeszos társaságba!« Éltető Jóska azzal vigasztal, hogy drámám »nem rossz«. Annak, hogy az Auschwitz-témát magam is egy munkával szaporítsam, ő sem látta volna értelmét. Ám ez a munka nemcsak a múltról, hanem napjainkról szól, mondja. A történelmi háttérnek máig ránk vetülő árnyékterében. Valójában ez volt a célom. A többi majd eldől."

Februárban újabb kísérlet, újabb kudarc: „*Február 3.* D. A. rendező riadtan, de fölháborodottan is mondja, hogy közös ismerősünk följelentett mindkettőnket. Engem azért, hogy megírtam *Az álomkommandó* című drámámat, amely »támadás az államelnök ellen«, őt pedig azért, hogy a drámát előadásra javasolta az illetékes megyei hatóságoknál. A följelentésben – mondja – ilyenek szerepelnek: ideológiai tévelygés, negativizmus, ellenséges érzület a párttal szemben, a pártfőtitkár személyének gyalázása. Ez aztán a siker! Lennie kell valaminek abban a drámában, ha ilyen indulatokat vált ki a janicsárokból."

A cenzúrázatlan kézirat tehát a romániai jogértelmezés szerint törvénytelen, Magyarországon pedig kaotikus, sunyi politikai elvárásokkal kikövezett, ám végkifejletében mégis az írói akaratnak megfelelő útra indul, s köt ki Debrecenben. Idézzünk néhány mondatot a lap akkori főszerkesztője, Juhász Béla visszaemlékezéséből: „1987-ben történetesen (Sütő András) *Az álomkommandó* című drámájának a közlésére készültünk. A kézirat járt a *Kortár*snál is, örültünk, hogy – nem tudjuk, miért – nem ragaszkodtak hozzá. Így mi kaptuk meg a közlés jogát. A júniusi számban terveztük megjelentetését, ehhez április végén nyomdába kellett adnunk a kéziratot. Április közepe táján azonban váratlan fejlemény akarta keresztezni szándékunkat. Felhívott a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának egyik beosztott munkatársa, és közölte: a Sütő-dráma kéziratát nem küldhetjük nyomdába, nem az *Alföld*ben fog megjelenni, hanem a *Tiszatáj*ban. Hosszú beszélgetés követte a drámára vonatkozó és stílszerűen drámainak nevezhető közlést. A beszélgetés lényege, sűrítve: Sütő András rendelkezett így? – Nem. – De tud róla? – Főszerkesztő elvtárs ne ezzel törődjön. Értse meg, hogy a legmagasabb szinten hozták ezt a döntést. – Ha egy mű tartalmát súlyosan kifogásolhatónak minősítik, ezt tudtunkra adhatják. Itt azonban a közölhetőség kérdése fel sem merül. Az, hogy egy mű melyik lapban jelenjen meg, kizárólag

a szerző és szerkesztő megegyezésére tartozik. A közlésről csak akkor mondunk le, ha az író kívánja ezt. Senki más nem illetékes efféle döntésben. – (Meglehetősen elképesztő viszontválasz.) De hát nem érti főszerkesztő elvtárs, hogy a kérdést eldöntötték? – Értem, de nem fogadom el. A kéziratot holnap küldjük nyomdába. Ha onnan netán valaki elvinné, számoljon a botránnyal.

A győzködő telefonok ismétlődtek. De, hogy biztosítsuk magunkat, felhívtuk Sütő Andrást. Ő nem is tudott az akcióról. Megerősítette, hogy semmiképpen sem változtatja meg a közlésre vonatkozó ígéretét. Később gyanút fogott, megsejtette, hogy miről lehet szó. Itt közben helyi felügyeleti szervünk, a megyei pártbizottság megkapta a feladatot, hogy intézkedjen a „»felső döntés« érvényesítése érdekében; a pártbizottság továbbadta a kényes feladatot a tanácsnak; a megyei tanács kulturális elnökhelyettese és a helyi lapkiadó igazgatója meghívott az ügy megbeszélésére, »lerendezésére«. Amikor azonban erre a szerkesztőségből elindultam, már kezemben volt Sütő András távirata: »*Az álomkommandó* kizárólagos közlési joga az *Alföld*et illeti. Távirati választ várok – Sütő András.« Ennek alapján nem »lerendezés«, hanem elrendezés következett. Tárgyaló partnereim maguk is szinte megkönnyebbülve vették tudomásul az egyértelművé vált helyzetet, vállalták, hogy továbbítják: a kézirat nem vihető el az *Alföld*től. Az ún. »kézi irányítás« egyszeri kudarca! Meg is jelent a dráma a júniusi számunkban." (A kézirat útja, folyóirattól folyóiratig, kanyargósabb és sötétebb volt az imént röviden vázoltnál, erről Ablonczy László értekezik bővebben.)

A törvénytelen út korántsem volt tehát sima diadalmenet, itthon is a szocializmus malmai őröltek, az apparát itt is apparátként tette a dolgát, a fönt, a legfelsőbb szint itt is hasonló koreográfia szerint muzsikált, az író és a főszerkesztő idézte beszélgetés a magas politikai elvtársakkal tartalmában nevetséges módon szinte azonos: de persze a tiltás szándéka itt nem általános érvényű volt, csupán az újjászervezett *Tiszatáj*at óhajtotta előnyben részesíteni a folyvást renitenskedő *Alföld*del szemben. S bizonyos: itt sem a holokauszttéma birizgálta leginkább az illetékesek éberségét, inkább a második drámarétegnek a diktatúrák továbbéléséről és virulenciájáról mesélő jelen idejűsége: meg az az illetéktelenek kezébe került s véletlenül elsülő, darabbéli kellékpisztoly.

Júniusi följegyzés Sütő naplójában: „Megjelent nyomtatásban új drámám, amelyet itthon sehol nem engedélyeztek: *Az álomkommandó*. Magánszorgalmú kutyáink újból följelentenek majd a Központi Bizottságnál. Isten neki! Én ezt a munkámat is útnak eresztettem. Könyvesboltokban vásárolható már *Advent a Hargitán* című könyvem is. Várom a román Szerzői Jogvédő Iroda következő támadó lépését. Ki látott még olyan jogvédő irodát, amelynek fő feladata a szerző Elemi Jogainak tagadása, sőt ha lehet, az engedetlen drámaíró bezáratása!"

A mű végül színpadot keresve a gyulai Várszínházba került, Sík Ferenc rendezői figyelme alá (1987. július 19.) s a pesti Vígbe (1987. szeptember 25.), a közös színrevitel megállapodása szerinti kőszínházba. Sütő a naplójában ír arról is: Sík Ferenccel nem tudott szót váltani a próbák során, ha fölvette valamelyikük

a telefont (egyik vagy másik oldalon), rögtön megszakadt a vonal. 1987 augusztusában jegyzi fel Sütő a naplójában: „Prüszköl, fenyegetőzik változatlanul *Az álomkommandó* magyarországi és román engedély nélküli előadása miatt a bukaresti Jogvédő Iroda, a minisztérium, a párt KB-nak illetékes osztálya. Sugallatokat kapok: tiltsam le a drámát, vagy legalább annyit tegyek közzé a sajtóban, hogy „tudtom nélkül" vitték színpadra. Az sem baj, ha tovább játsszák a darabot. Csak annyit mondjak: »Nem tehetek róla.« Csakhogy az egyszer megszerzett írói függetlenséget elveszíteni nem lehet. Cserbenhagyni sem. Ki az, ki az úton hagyja gyermekét, anyját?"

A honi, marosvásárhelyi társulat 1991-ben vállalkozik csak a bemutatóra, a marosvásárhelyi *Látó* 1990 márciusában közölte a művet.

Igaz, volt 1987-es kísérlet is a bemutatásra: „Dan A. román rendező, aki színpadi munkáim iránt mindig komolyan, tehát nem puszta udvariasságból érdeklődött: most azt mondja, hogy *Az álomkommandó* című drámámat szeretné színre vinni a helyi magyar tagozat előadásában. Kérése, hogy a szöveget fordíttassam le románra. Minek? Hogy a kontrollszervek elolvashassák. A színház igazgatója, a megyei pártbizottság, kultúrbizottság, aztán az illetékes minisztérium stb. Mondom: ilyesmire nem vagyok fölkészülve, nem tartok házi műfordítót, aki a munkáimat magyarul szót sem értő cenzorok szavára lefordítsa. Ezt Dan megérti, de nyilván nem tehet róla, hogy ennyire megszigorították az ellenőrzést. Azt is szóvá teszem, hogy vajon miként vetemedhet valaki magyar színházi együttes igazgatására, ha nem tud magyarul! Nem abszurdum ez? Képtelenség, de hány van ilyen? Ki tudná számba venni? A mitológia dolgozik: a magyarok bevonultak ide Ázsiából, és nem akarják tudomásul venni, hogy a 2050 éves román állam keretében minden közügyet csak románul lehet intézni" (*Heródes napjai*).

Amint említettük, a kálváriás út, a romániai közlési, színreviteli vonakodás, azaz a teljes ellenállás sejteti: a holokausztttéma önmagában aligha lett volna a tiltás oka Romániában; az általában esztétikai köntösben feszengő nyers pártpolitika neuralgikus reakciója a dráma másféle üzeneteire vonatkozott. Arra, amit a romániai rendszerváltozás, a diktátori bukás utáni 1991-es vásárhelyi premier műsorfüzetében az író úgy mond: „drámám időszerűsége nem múlt el létrejöttének történelmi idejével. Nem múlhatott el, mert mindennapos jelenség – mint például az emberi szabadság lábbal tiprása – nem föltétlenül napi jelenség. Mi több: korszakok jönnek és mennek – a megaláztatás pedig marad, a sovén gyűlölet tartósan garázdálkodik. Meddig vajon? Az álomkommandó erre a kérdésre is választ keres kényszerű megalkuvások, véres lázadások, álmok és remények örök hullámzásában."

Az auschwitzi tragédia történelmi ideje, mint az elbeszélt dráma jelölt cselekményideje mellett tehát a mű második rétegében a megírás „történelmi idejének", a romániai diktatúra bizonyos jelenségeinek, megnyilvánulási formáinak tükre-kifejezője is, innen a hektikus fogadtatás. S hogy 1991-ben még a „sovén gyűlölet" garázdálkodásairól szólhat az író, a vásárhelyi, 1990-es, márciusi pog-

rom, a Fekete március után joggal és okkal, jelzi a diktatúradöntés katasztrofális politikai kétszínűségét, álságát, hamisságát.

A mű tehát sokfelé mutató jelzéseket rétegez egymásra: a jelenkor végtelenségébe tágítva (Ablonczy László). Minden kezdetben ott szunnyad a vég is, írja Sütő, a nemzeti előítéletek vérmítoszától már nem áll messze a másodrendű népek fölöslegességének tana. Az emberi megaláztatás, a faji üldözés „egyetemleges bűn", „metafizikai bűn", de épp ily egyetemleges, univerzális az áldozatiság is, tehát rangsorolásra, privilegizálásra alkalmatlan (Bertha Zoltán). A faji fensőbbségtudat minden időben, minden megnyilvánulási formájában, minden elemében az emberre törő hatalmi bűn, s bár kezdettől korcs kísérője az emberi civilizáció korszakainak, szívóssága kiirthatatlanná teszi: s amíg a glóbusz más és más pontján folyvást tobzódnak, Sütő fogalmazásában, a „fajiság és az erő megszállottjai", sohasem merülhet feledésbe Auschwitz „bestialitása". A „felsőbbrendűség farkasüvöltése".

A drámaszületés közvetlen kiváltó élménye, kanyarodjunk vissza a megrázó turistaúthoz, persze valóban a „Halál-Antarktisszal" való közvetlen találkozás.

Írószövetségi küldöttként Sütő András részt vett az 1955-ös Varsói Világifjúsági Találkozón, ennek történetét 1960-ban írja meg a *Varsó-Auschwitz* című kisesszében. Nem is a Páskándi-féle abszurdoid, hanem maga a tömény létabszurd: a jelenlevők fakultatív programok között is válogathattak, úgymint: „lányok napja, táncverseny, zsákfutás, karnevál és – kirándulás Auschwitzba", Sütő az utóbbit választja. Rozsdás sínpár vezeti a tábor felé: de ez már a használatlanság, a „béke rozsdája". Kéményerdőt, fekete barakktábort, kavicsos ösvényeket, szögesdrótkerítést lát, de ezek csak kellékek, a „hajdani pokol mélyébe" legföljebb Vergilius kalauzolhatná, véli. „Az olvasmányaimból ismert Szörny úgy hever most itt, veszélytelenül, akár egy elejtett ősállat. Meg lehet érinteni az agyarát, csülkeit, besétálhatunk a kihűlt gyomrába. Jónás utazása a cethal hasában ennek valaminő elősejtelme lehetett… Ami itt négy esztendő alatt (1940–44) lezajlott: arra nincs látomás János Jelenéseiben sem. Biblikus méretű legendaköre föltehetőleg ezután fog kialakulni. A XX. századnak e nagyrészt titokban lezajlott drámája összegezőre vár. Addig itt valaki szájmuzsikán játszik." Az idegenvezető „fesztelen" és precíz: „ez itt, kérem, egy akasztófa". Sütő megszámolja: legalább tizenhat „férőhelyes". „Az épen maradt krematórium csinos villaház benyomását kelti. Az előterében gonddal kiképzett virágoskertecske, karcsú oszlopokkal, görögös vázákkal. Az ablakon kovácsoltvas rács, finom hajlításban. Az ember azt gondolná: a Bach család muzsikál odabent. Első helyiség: a vetkőzőszoba. Természetesen a fürdés végett." Két vörös téglás épületet is lát az író, közöttük egy másik kivégzőhely: a golyóra ítélteké. „A földnek itt alvadtvér-színe van. A fal mentén betoncsatornát húztak az elfolyó friss vérnek. Mi mindennel össze nem békül a Rend és Tisztaság fogalma! Meg a jó Ízlés, a Stílus." S ott vannak az égetőkemencék, „két pár sín vezet a kemencék szájáig; itt rostokolnak most is a hullaszállító kocsik".

Ez a pokolbéli helyszín elevenedik meg *Az álomkommandó*ban, Sütő drámadíszlete mögött a láger egykori valósága füstölög. Íme, a szerzői utasítás a díszleteket-jelmezeket illetően: „Színház a színházban. A színpadkép mindvégig Auschwitz, az ismert és ijesztő elemeivel: halálfejes figyelmeztető táblával ellátott, magasfeszültségű szögesdrótkerítés, a vaskapu a hírhedt felirattat: Arbeit macht frei! Krematórium, hatalmas, négyszögletű kéménye piros téglából építve. Őrtornyok. A krematórium bejáratánál virágágyás, a kéményen futórózsa. Oldalt a háttérben barakktábor részlete és minden egyéb, ami Auschwitzra jellemző lehet: kivégzőhely, akasztófa. Ez utóbbira valamelyik tréfás színész feliratot akasztott föl: SZÓLÁSSZABADSÁG.

A díszlettervező szabadon építheti föl magának az iszonyat országát – ha meg nem hamisítja a tényeket. Kötelező ugyanis: Auschwitznak – Auschwitzra kell emlékeztetnie.

A játék színterei: 1. A boncterem, márványkő lappal borított boncasztal. Íróasztal, szék, mosdókagylók, könyvszekrény. A boncteremben láthatók azok a hatalmas ládák, melyekben a Berlinbe küldendő csontvázakat tárolták ezzel a felirattal: Berlin-Dahlen – Kriegsmaterial – Dringend. – Sürgős, hadi fontosságú anyag. A falon Hitler képe. Fényképezéshez szükséges fölszerelés reflektorokkal, vetítővászon. 2. Dr. M. dolgozó- és alkalmi pihenőszobája. Ágy, íróasztal, telefon, fotel, a falon ikerlányok fölnagyított aktfotói. 3. A boncterem és dr. M. szobája előtt: lépcsősor, betonozott tér, mely kétoldalt kinyílik; a lázadó sonderesek harcainak, lótás-futásainak színtere. Tujafenyők is lehetnek, mert voltak. Az ablakokon kovácsoltvas rács, színes moszkitóháló. Robi kivételével a sonderesek nem hordanak csíkos rabruhát. Közismert, hogy az elégetett deportáltak ruházatából öltözködtek, ételükből, italukból fogyaszthattak, SS-juttatás révén. A függöny fölmenetele előtt távoli, majd közeli mozdonykürt hangja hallik, azután a pályaudvarra befutó vonat kerekeinek csattogása. Marhavagonok ajtainak csikorgása, vérebek ugatása, férfiak, nők, gyerekek egymást kereső kiáltása: „Krisztina! Robi! Manó!" Katonák parancsszavai: »Alles heraus! Alles dort lassen! Zwillinge, die Zwillinge vorwärts!«

A terem elsötétül. Egy szál hegedű hangján a sonderes dal nyitómotívumai. És akár egy metronóm: az őrhelyen fel- és alá sétáló SS-őr csizmájának kopogása."

A szerzői utasítás önmagában teljes értékű része a drámának: szó sincs a műfaji gyakorlat szerint általános szikár, tárgyilagos utasításokról, a díszletkép leírása megrendítő és megrendült vallomás, intelem, vádirat.

A dráma azonban a két cselekményszinten s történésidőben, a színház a színházban, játék a játékban pirandellói dramaturgiai helyzetében egybeölti az auschwitzi múlt s az elbeszélt jelen történéseinek szálait: a bűn a múlttól a jelenig terjeszkedik. Finomulva, de nemzetek, emberi közösségek szelekcióját, megkülönböztetését, a politikai hatalom mindenhatóságát jelezve. Az első szint a lágertörténet, az abszurd abszurdja: a többek között az ikrekkel kísérletező lágerorvos, dr. M., aki az áldozatok csontjainak vizsgálata révén hirdeti, hogy eleve degenerált emberek gyűjtőhelye a láger, s ahogy erről szó volt föntebb: egy

fiú-lány ikerpár apjától, Manótól, cserébe a gyerekek életérét, álmokat kap. Az apa „álomboltosként" szállítja a rémületben-reményben kitalált történeteket, melyek a lelki ikerkapcsolat genetikai mélységeit hivatottak bizonyítani. S hordja a meséket akkor is, amikor a fiút, Manó tudtán kívül, már megölték, csontjait kifőzték, további vizsgálatok végett szállításra bedobozolták. S megölték a lányt is, hiába adta oda a testét is a gyilkosának. Színház a színházban itt is: mert dr. M. pontosan tudja, hogy az apa hazudik, az álomi történetek az ő rettegő képzeletének a szüleményei: s élvezi a játékot. Hátborzongató, irracionális, elképzelhetetlen a dráma alaptörténete, mondhatnánk: a mű túlnyomórészt reális, történelmi kutatásokat is felmutató eseményközege nem tudja befogadni az író elszabadult képzeletének metaforáit. De mégis: ha Auschwitz túl van a képzelet határán, az elképzelhetetlen is megfér benne.

Az apa nem tudja megmenteni a gyermekeit: a darab első címe (Ablonczy László hívja fel erre a figyelmet *Nehéz álom* című Sütő-monográfiájában), „felfokozott és személyes vallomásként" is értelmezhetően: „Bocsáss meg nekem, fiam!" A második drámaszint pontosítja-magyarázza ezt a címötletet. Az Auschwitz-dráma színházi próbáinak helyszínén és jelenidejében vagyunk, a Manót, az apát játszó színész, Hoffmann Juliusz, Auschwitzból hazakerült színész-drámaíró, saját művében szerepel, s a belügyi kommandósok elől rejtegeti-védi, jelmezbe bújtatva, a fiát – akire korábbi, kiskorúként s kisebbségi magyarként elkövetett rendbontásért, nagykorúvá válása után, a jelenben tehát, börtön várna. Dr. M., szerepében Frank Aurél, amúgy a színház igazgatója, nem is titkoltan besúgó, feljelenti, jóakaratból, mondja, megelőzendő egy újabb rendbontást, a börtön elől épp a színházban bujkáló fiút. Aki a próbát megtekinteni óhajtó Elnök úrnak, színpadi szövegébe építve, fölkiabálná a kegyelmi kérvényét. Tomit végül elfogják a belügyérek, pisztolydörrenés: s hogy a fiú él vagy hal, a kérdést egy süvöltő mentőautó hagyja megválaszolatlanul. Manó pedig, aki a dráma lágertörténetében nem mer rálőni a fiát és a lányát elpusztító lágerorvosra, Hoffmann Juliuszként a kellékpisztolynak vélt fegyverrel felindultságában rálő a fiát följelentő igazgatóra, Frank Aurélra. „A szavak megváltó erejében bíztam", mondja, íróként a „szárnyas szó isteni erejében". De a puszta szó: „hiú remény". Csak „siralmas szolgaság". Nem lehet folyton Istenre bízni a cselekvést. De ha a „játékfegyverek" közé valóságosak keverednek: az „szégyen és gyalázat. Szégyen… szégyen… és gyalázat."

Mert az a valódi pisztoly rejtélyes módon kerül a kellékfegyverek közé, vélhetően épp a belügyérek által. Egyfelől tehát a fegyver, távlataiban a hatalom számára riasztó jövőképet villantva föl, a saját gazdája ellen is fordulhat (Elek Tibor). Másrészt a rejtély világossá teheti, hogy a hatalom kreálta bűn hogyan csap le a vétlen áldozatra. Nincs egyértelmű drámai katarzis, a mű a kétségbeesés zokogó-hebegő töredékmondataival zárul.

E második drámaszint politikai-társadalmi utalásainak jelzésként: a besúgó színházigazgató modellalakjában sejthetően az *Igaz Szó* egykori főszerkesztő-besúgó Hajdú Győzője (is) rejlik, a lágert túlélő színész-rendező-író, Hoffmann

Juliusz szellemalakja mögött pedig, életútbeli jelzések alapján, egy másik ismerőst is fölfedezhetünk, legalábbis gyaníthatunk. Azt a színházi embert, művészt, akit 1944 májusában, 19 éves korában, a szüleivel, két kisöccsével Auschwitzba vonatoztatnak, hogy két évvel később egymaga vergődjék haza, s a végelgyengülés állapotából csak egy véletlenszerűen megkapott C-vitamin injekció hozza vissza. S akiben a halálközelség, az átélt rettenet nem a gyűlöletet, a világ- és emberutálatot, nem a bosszúvágyat ébresztette föl, hanem az empátiát mélyítette el. Koporsójánál, Harag György sírjánál, a marosvásárhelyi zsidó temetőben, 1985-ben, Sütő András beszélt, drámáinak legihletettebb rendezőjétől búcsúzott: „Zsidóként magyar nacionalistának tartották. A magyar színházművészet nagyjaként numerus clausus alá vetett zsidónak nyilvánították" (*Erdélyi változatlanságok*), temetésén nyüzsögtek a Securitate gyászolónak öltözött emberei, Harag György holtában is összehozott magyart, románt, zsidót, nekrológját „Koppándi Sándor bukaresti cenzorunk (bizonyára főnökének parancsa szerint) kidobta lapunkból. (Az *Új Élet* című marosvásárhelyi lapra utal itt Sütő.) Indoklás: ünnepi szakaszba lépett az ország. Most húsz esztendeje, hogy Nicolae Ceauşescu elvtársat a párt főtitkárává választották (1965–1985). Ilyen időben tehát a nagy örömre való tekintettel nem lehet temetni, szomorkodni."

Az álomkomandó mögöttes forrástereiben azonban nem csupán az az auschwitzi nagy utazás szerepel. Hogy a dráma hátterében még milyen nyomasztó tapasztalásokat őriz az életmű, arról egy évtizedekkel korábban, 1957-ben született esszé, a *Fekete rózsák* is vall.

A kép ott van *Az álomkommandó*ban is: ott borzongató díszletelemként, mint a krematórium tornyára futó, tehát füsttől feketedett rózsa, a *Varsó-Auschwitz* esszében egy lerombolt krematórium helyén nyílnak e virágok, buján, életerősen. *A fekete rózsák* című esszé pedig 1944 szeptemberének története, s a pár hónappal későbbi újratemetésé.

Szeptember 16-án éjjel magyar csendőrtisztek, egy zilahi század, a Pusztakamarás melletti Sóskúti erdőben több mint száz előzőleg begyűjtött zsidó embert lőttek a maguknak ásatott árkokba. „Az árok, amit… a közeli Sármásról átvezényelt áldozataikkal ásattak, mély nem lehetett; nyomát sem látom. Sietős volt a visszavonulás. A sebtiben elkapartak keze-lába, némelyiknek a fél arca takaratlan maradt… A fajgyűlölet torkolattüze kezdetben épp oly távoli és ellenőrizhetetlen Rém volt, akár a Vezúv vagy a hétfejű sárkány. 1944 őszutóján a sóskúti erdőcskéből a megkülönböztetés elve – végső megnyilatkozási formájában – egész temetőnyi áldozattal, hullabűz-felhőben lépett ki a szemünk elé, s rakta föl az oldalra fehér sírköveit." Az oszló tetemeket a pusztakamarásiakkal temetették újra a szemközti legelőn. Az újabb kutatások tükrében, ezeket Sütő maga is ismerte már, még tragikusabb a kép: a sóskúti mészárlás után a csendőrök Lánczi százados vezetésével a környék falvaiban keresgéltek további zsidók után. A razziák során még körülbelül negyven embert gyűjtöttek össze Kissármáson. Őket is ki akarták végezni, ezt azonban Lánczi felettese, Újházi al-

ezredes megakadályozta. A zsidó lakosság kivégzésével egy időben a magyar csapatok letartóztatták a község román elitjének tagjait is, köztük papokat, orvost, ügyvédet, rendőrt és községi elöljárókat. A történetet Sütő megírja a dráma, *Az álomkomandó* kísérőszövegében is.

A sármási tragédiát Sütő egykori, marosvásárhelyi *Új Élet*-beli szerkesztőségi munkatársa, a fotóriporter-újságíró, Erdélyi Lajos is megírta (Sármás, Arad 1944. szeptember. *Múlt és Jövő,* 2004, 4. sz.): „A Sármáson élő, illetve a közeli falvakból oda, kényszerlakhelyre betelepített zsidók tudatában lehettek annak, miféle veszély fenyegeti őket 1944. augusztus 23. után. Okuk volt attól félni, hogy az Észak-Erdélyben állomásozó magyar csapatok behatolnak román területre. Ahogyan ez meg is történt. Pénteken, szeptember 1-jén a rabbi már riaszthatta híveit: meneküljön mindenki, aki teheti. Bár törvény tiltja, hogy szombaton utazzanak, felmenti őket a tilalom áthágásának bűne alól. Ne gondoljanak otthagyott vagyonra, pénzre – az életükről van szó. Közel kétszáz lelket számolt a közösség. Alig tizenöten hallgattak a figyelmeztetésre. Később a Ludas irányába tartó helyi vonat már tele volt menekülőkkel. Román értelmiségiekkel, tisztviselőkkel, zsidó családokkal. A közeli Mezőméhes állomásán feltartóztatták a szerelvényt. Magas rangú román katonatiszt közölte a menekülőkkel: térjenek vissza otthonukba, a hadvezetés kellő erőket mozgósított, hogy visszaverjék a támadókat. Harmadnapra Sármásra bevonult a magyar honvédség. További két nap múltán követte őket egy csendőrosztag. A zsidók lakásait sárga csillaggal jelölték meg – ahonnét azután egy „gyűjtőtábornak" nevezett roskadozó fabarakkba bezsúfoltak l26 zsidót. A foglyokat kínozták, a fiatal lányokat megbecstelenítették – mindez szeptember 16-áig tartott. Akkor 14 ökrös szekérrel elszállították őket a Sóskútnak nevezett domboldal lábához, Moiceanu erdőőr házának kertjébe. Délután kiválasztottak közülük mintegy húsz erősnek tűnő férfit, felvezették a sóskúti domboldal, a vizenyős legelő oldalára, két gödröt ásattak – egyenként tíz méter hosszúságban, 2,5 méter szélességben. Estefelé a völgyben maradottaknak le kellett vetkőzniük, alsóruhában, lámpások fényénél hajtották fel őket a gödrökhöz. 52 asszonyt, 31 férfit, 43 gyermeket. Éjfél után kezdődött el a mészárlás. Az exhumálásra, újratemetésre öt hónappal később, 1945. február végén került sor. A feltárást Emil Puscasiu kapitány, a kolozsvári csendőrlégió parancsnoka, illetve Matatias Carp ügyvéd, a Zsidó Hitközségek Federációjának küldötte irányításával végezte a kijelölt bizottság. Felszólították a környező falvak munkaképes lakóit, segédkezzenek a tömegsírok feltárásban. Többeket agyonvertek, néhány gyermeken semmiféle külsérelmi nyomot nem lehetett felfedezni. Ezeket élve temették be. Léwi Izsák és felesége, Hana, egymást átölelve feküdtek a sírban. Ernszter Júlia közelében nyugodott (nyugodott?) a férje, Ernszter Adolf, ölében, karjai közé szorítva a kétéves kislányát, Rózsikát. Őket az újratemetés alkalmával egyazon koporsóba helyezték – így a 126 áldozat mínusz egy sírban nyugszik. A temetési szertartást celebráló helybéli rabbi, Hőnig Ignác feleségét és három lányát temette – de egyikőjüket sem tudták azonosítani."

Sütő András. Fotó: Sipos Géza, 1979.

A történet felidézésében Sütő András édesapja is segített: „1988 februárjában főszerkesztőm, Sütő András hívott telefonon: »Laló, most van itt nálunk Dóczi doktor. Édesapámat vizsgálja. Ha végez vele, gondolom, egy félóra múlva, jöhetnél. Ma igen jó állapotban van, beszédes kedvében. Talán sikerül elmondatni vele a történeteit.« Alig ismertem rá a mély karosszékben süppedő, lábát kis zsámolyon pihentető Sütő bácsira. Valamikor róla készítettem egyik kedves, kiállításokra küldött portrémat… Most szégyelltem, hogy miért is erőszakoltam ezt a kései interjút. Sütő András segített a beszélgetésben. Apja füléhez hajolva, kiabálva faggatta emlékei felől az öreget. […]

Sütő András: Arról mondjon valamit, amikor összegyűjtötték magukat, hogy Sóskúton kiássák a legyilkolt zsidókat.

Id. Sütő András: Igen. Engem nem gyűjtöttek be, mert én éppen bementem Kolozsvárra. Amikor visszaérkeztem Mócsra, akkor állt ott meg három vagy négy autóbusz, tele zsidókkal. Jöttek, hogy ássák ki a tömegsírokból a legyilkoltakat Akkor hajtották ki az egész környéket, segíteni. A sármásiakat, mó-

csiakat, kamarásiakat. Ott az egyik ásott, a másik segített lehordani a holttesteket. Mert ezeket ott a hegy tetején ölték meg, temették el. Nem lent! Úgy történt, hogy amikor összegyűjtötték a zsidókat, Sármásról szekéren vitték őket. Az országút mentén tették le őket… Éjszaka, tizenkettőkor gyilkolták le… Fent, a hegytetőn megásatták a két sírt, egy kisebbet és egy nagyobbat. Készen ki volt ásva a sír, odaállították őket a szélére. Még ott lent, az út mentén mindenkit levetkőztettek, úgy vitték fel őket a dombra, csurdén. Odaállították őket a gödrök mellé, gépfegyverrel lelőtték. Az egyik gödör mellett, a dombtető alatt, egy fiatal zsidó szerencsésen kiugrott, elmenekült. Átment a dombon, úgy csurdén, ahogy volt. Ott a domb alatt volt egy juhász, juhokkal. Szegény zsidó odament, a juhok közé. Attól félt, hátha fogják keresni, de nem keresték. Ott volt éjjel-nappal a juhok között. Amikor bejöttek az oroszok, akkor mindjárt jelentkezett. Elvitték Kolozsvárra, nagy ember lett.

Erdélyi Lajos: Hogy hívták a juhászt?

Id. Sütő András: Az kamarási volt, de a juhokkal a domb közelében a fia tartózkodott. Na, hogy is hívták? Ion… miféle Ionnak hívták a juhászt? Az ember bent lakott a faluban, a fia volt a juhokkal.

Sütő András: Ez volt az egyetlen ember, aki megmenekült, ez volt a szemtanú. Na, Tata, igyon egy kis konyakot, jót tesz a szívének…

A konyak nem segített, Sütő bácsit kimerítette a beszélgetés. A fia unszolására még mesélt, jobbára a környékbeli zsidók sorsáról, a háború éveinek történéseiről, de visszaemlékezéseinek időrendje összezavarodott. Az állítólagosan megmenekült fiatal zsidóról a környék máig regél, de a dokumentumok, jegyzőkönyvek tényszerűen nem szólnak róla."

A 2005-ös *Bertalan-éj a lelkünkön* című Sütő-esszé is visszaidézi a hajdani tragédiát: „Hatvan év után is eleven fájdalom ama Holt-tengeri Bertalan-éjnek az emléke. Ordas idők mélyén kutatva tűnődik bennünk lélek és lelkiösmeret. Emberekkel, emberlakta helyen fényes nappal is, éjszakákon is miként történhetett ily borzalmas embertelenség? Sok a válasz, még több a gyötrelmes önvizsgálat. Ami megtörtént: az égre kiált föl az idők végezetéig." Székely Ferenc, az író unokaöccse arról is ír 2014 szeptemberében a marosvásárhelyi *Népújság* hasábjain, hogy 2006. március 8-án Sütő András – ekkor már halálos beteg, fél év múlva halott – a marosvásárhelyi Barabási Győző filmoperatőrrel, a Duna tv-stúdió helyi vezetőjével elviteti magát Pusztakamarásra. Illetve csak a zsidó temetőig, onnan még két kilométernyire fekszik a szülőfalu. Oda már be sem megy az író, a Sóskúti-völgyben megállnak. Barabás szerint Sütő csak állt a temetőkerítés mellett, s egy „valamikori pusztakamarási gyermekkori emlék foszlányait próbálta elmesélni útitársainak, amit átélt, aminek részese volt…"

Az álomkommandó más történeteket is magába olvaszt.

Sütő úgy mondja, az Auschwitz-dráma megírásához a „szülőfalu küldött" mentőövet: „borzongató élményt a képzelet szárnya alá". Mert Manó úr létezett, nem úgy, nem olyannak, mint a drámában, nem boncsegéd volt, de ezzel a névvel élte jólelkű boltos életét a faluban: csendőrök hajtották ki őt és a családját

a házukból és az „álomboltocskából", soha vissza nem térésre. A fakultatív kirándulás lágerében, a tonnányi női haj láttán felvillan az íróban az emlék, a kép: a legkisebb Manó-lány, Éva szőke varkocsa. „Megragadom, a szőke fejecske kacagva ellenkezik, majd hirtelen felém fordul, s két pufók kéz markol a hajamba: »Hagyj engem, ne macerálj!« A kislány – Éva – futásnak eredt, bemenekült a sütőkemencébe. Nem akart onnan kijönni, azt mondta, jó kenyérillat van. Csupa korom volt, amikor az anyja kizavarta. Mosdás, csomagolás, indulásra készen a lószekér. Összecsődült az utca népe: hova viszik Manó úrékat? Ó, csak ide a közelbe, népszámlálás végett. Nemsokára visszatérnek. Vitték a fűszeresbolt maradványait, a kötőtűket, az almareszelőt. Manó úr, aki engem – valahányszor egy tojással egy pakli dohányért megjelentem – következetesen kisasszonynak szólított, két szem cukorkát nyomott a markomba. Ezúttal nem kellett tojást adnom érte. A gyerekek – Jajnala, Bubala, Gittala, Éva – a nagy utazás várható izgalmainak pírjával az arcukon sorra elbúcsúztak tőlünk. »Hát, szervusz, Éva!« Nagyosan kezet fogtunk, majd félszegen megcsókoltuk egymást. Egy porcelánkcsésze darabokra törött a földön. Mikor a szekér elment, összeszedegettem a színes cserepeket. Egyiken madár volt: a gyermekkorom."

Az életmű számtalan helyén fölbukkan Manó úr s az erdélyi, kamarási holokauszt története, naplójegyzetekben, esszékben, publicisztikai írásokban, naplóregényben (*Anyám könnyű álmot ígér, Négyfelvonásos dráma, Muszáj visszafordulnom, Heródes napjai).*

Sütő drámahősei magatartásváltozatokat testesítenek meg. Akció és reakció, állítás és cáfolat cselekvési-fogalmi dualitásában formálódik az alakok vélt vagy valós igazsága, teljesedik ki az írói eszmerendszer. *Az álomkommandó* lágertörténetéből hiányzik ez a dualitás: mert itt a hatalom abszolút birtokosa minden helyzetnek, döntésnek, az életnek. A lágerlakók nem ellenfelei a lágerhatalomnak, eszmecserére semmiféle mód, lehetőség nincs, a lázadás kimenetele egyértelmű, a kétségek nélküli felsőbbrendűség-tudat a deportáltakat, kártékony alsóbbrendűségük okán, szükségképpen tartja elpusztítandónak. A lövés lehetősége csupán szimbolikus. A hely és a helyzet iszonyata, írja Sütő, kezdetben „még azokban sem lehet teljes, akik a foglyai voltak". Ahol *Az álomkommandó* alakjai éltek és haltak, az valóban a „Halál-Antarktisz hósivataga".

De a mű második rétege, cselekményszintje épp ilyen katarzis nélküli: „Bizakodom abban, hogy az *Álomkommandó* problematikájának egyes motívumai el fognak avulni – írta Sütő. „…Az álomkommandó-ban az álom és valóság konfliktusa sem meghatározott, időhöz kötött" (i. m: Sárkány alszik veled, „Fűszálviták", remények, betiltott darabok. *Film, Színház, Muzsika,* 1989. május 6., Ablonczy László interjúja a szerzővel). A mű „egyes motívumai" csakugyan elavultak, a diktatórikus hatalmi agresszivitás tünetegyüttese ugyanakkor új s új elemekkel bővülve az abnormitás, a legyőzhetetlen emberi silányság és gőg új s újabb változatait mutatja föl. A reményre mindig szükség van, Sütőből a legdurvább emberi gazság sem tudta kiirtani, értjük és egyetértünk vele: mert hiszen a bizakodás sem meghatározott, véges időhöz van kötve.

Falusi Márton

A politikus a népnek, az író a nemzetnek felelős

Tamási Áron és Sütő András esszéiről

Amint Sütő András elsősorban saját ars poeticáját mutatta fel Tamási Áron írásművészetében, kettejük esszéit olvasva óhatatlanul az esszé mibenlétéről, mai teljesítőképességéről gondolkodom. Az esszé megismerési formáján élesen kiütközik a korszellem, hangvételébe beszűrődik a politikai aréna ricsaja, módszereihez az uralkodó társadalomtudományos megközelítésekből is válogat. Változékonyabb, mint a többi epikus műfaj; talán még a regénynél is, amely szintén holisztikus igényű, a kulturális egészt veszi célba, ám ábrázolástechnikáit, a cselekménybonyolítást, az időkezelést mégiscsak könnyebb tipizálni a diakrónia felől. A lírikus vagy a drámaíró – háttértudása bármilyen mély, szakértelme mégoly szerteágazó is – az írás művésze, az érzékletes kifejezésmódé, az expresszivitásé, a dramaturgiáé, a szcenírozásé; az alakzatok és képek, a fordulatok és csattanók kidolgozásában jeleskedik. Még a regény műfajfejlődésében is sok a statikus elem, amitől a formabontók sem szabadulhatnak meg. Jóllehet szerzőjének kiválóan el kell igazodnia az ábrázolt életvilág meghatározó szféráiban – Victor Hugónak a waterlooi csata hadmozdulataiban, Thomas Mann-nak a dodekafón zenei temperálásban, Oravecz Imrének a vaskohók működésében –, a műfaji normaszegés újító mozzanatait is kényelmesebben igazíthatja elődeinek szokott mintáihoz, mint az esszéista.

Az esszéíró kenyerét mindenekelőtt két vetélytárs pusztítja: a szaknyelvében elkülönült specializáció és a halálos okoskodást lebíró tettlegesség. Valószínű, hogy a magyar esszé tradíciója azért tartja magát olyan markánsan és csökönyösen, mert minden technikai probléma, belső üzemzavar, műhelygond – a magyaros versidomtól a nyelvrokonságon át a helyes államrendig – közvetlenül intézett kihívást a kultúra egészéhez, a közösség identitásához. A fogalmi piramisok csakis akkor nem félelmetes útvesztők, ha környezetükben az inerciarendszerek, a csillagképek és égövek elmozdíthatatlanul rögzülnek, vagy évmilliókig kiszámíthatóan járnak tengelyükön. A magyar esszéista azonban nem viszonyíthat szilárd rendszerekhez, archimédeszi ponthoz. Sosem hagyatkoz-

Falusi Márton (1983) költő, a *Hitel* szépirodalmi szerkesztője. Legutóbbi verseskötete: *Albérleti fordulónap* (versek, 2013).

hatott olyan polgári hivatástudatra, mint a nyugati, fundamentálontológiai hagyományra, mint a német vagy olyan gyakorlati filozófiai hagyományra, mint az angol pályatársa. Sajátos nyelvét és múltértelmezését heroikus munkával magának kellett kialakítania. Ám nemcsak egyedi diszciplínákat alapítottak nagy gondolkodóink – Kölcsey Ferenc és Eötvös József éppúgy, mint Szekfű Gyula, Fülep Lajos, Németh László, Bibó István és Csoóri Sándor –, de szuverenitásukat minduntalan ki kellett terjeszteniük a szövegvilágon túli cselekvések hatókörére. Jászi Oszkár, akinek politikai kudarca egyszersmind episztemológiai is, hiszen nem tudta összeegyeztetni a bölcseletet az aktív politizálással, egyik levelében a jogfilozófus Somló Bódognak ekképpen panaszkodott: „bel esprit, publicista, agitátor, essayista vagy más ilyenféle vagyok, de nincs semmi közöm a tudományhoz". „Tudományos publicisztikája" fából vaskarika: egyszerre bízik a tudományos megismerés (a korabeli szociológia) mindenhatóságában, végső válaszaiban, és kifejezésre juttatja szerzőjének aggodalmait, hogy a szaknyelv önmagában nem viszi sikerre a világjobbító szándékokat. Bizony más törvények vonatkoznak a politikára, ha veretes esszényelven szólunk a Duna-menti népek tejtestvériségéről, békés együttéléséről – mai zsargonnal: multikulturalizmusáról –; s megint mások, ha hadszíntéren és tárgyalóasztaloknál kényszerülünk meggyőző erőnket fitogtatni. „Talán Somló + Jászi = egy árja nyugat-európai tudós" – zárta idézett levelét Jászi. Szimptomatikus fejlemény, morbus hungaricus: Jászi Oszkárt, a gondolkodót diszkreditálta közéleti működése; Somló Bódog, miután filozófiájával meghasonlott, elvbarátaival szakított, a trianoni diktátumot követően a házsongárdi temetőben felakasztotta magát. Az esszéista, aki inkább író – még ha a többi műfaj művelőjénél jobban ódzkodik is a „széplelkektől" –, a szellem embere s nem az állami irányításé, idiografikus módszereket alkalmaz; míg az államférfi nomotetikusan számszerűsíti a jellemző magatartásokat. Csakhogy egyetlen „interjúalany" élményei semmiképp sem vezetnek reprezentatív eredményhez. Jászi ezért is vélhette, hogy a tisztességes esszéíró a tudományra támaszkodik. A tudományosság pedig felállította az általánosság, érvényesség és megbízhatóság hármas követelményét, s a politikából éppúgy kiküszöbölné a személyességet, az ellenőrizhetetlen szubjektivizmust, mint a közélet többi terepéről. Az irodalom – szociografikus, dokumentarista – „adatfelvétele" ebből kifolyólag nem tarthat igényt az egyetemességre – miként az idealizmus vélte –; igazsága nem érvényes többé, ha becsukjuk a könyvet. Valóban nem érvényes?

Vajon szükségszerű-e, hogy a szépirodalmi esszé áttörjön a „pure science" és a „pure literature" válaszfalain? E kérdés kedvünkre variálható. Vajon nem veszít-e túl sokat meggyőző erejéből az esszé, ha tárgyához közelítve megkerüli az episztemológiai számvetést? Abból, hogy szembenéz a tudásszociológiai „mumussal", egyáltalán nem következik semmiféle fiaskó. Tamási és Sütő engem is inspiráltak, az esszé műfajával pedig alighanem Sütő és Csoóri stílusának hatására jegyeztem el magam; mégis úgy éreztem – miközben a filozófiai iskolák kérészei újra és újra kirajzottak eszmélkedésem partján –, hogy írásművészetük

hagyománya csupán másik áttételskálában folytatható. Vajon nem hasonlítható-e – bizonyos szempontból – az esszéhagyomány sorsa a népművészetéhez? A kultúrantropológus Tylor terminus technicusa széles körben elterjedt: a „vademberek" szellemi tapasztalatai nem élhetnek tovább változatlanul (survival), ám a civilizáció embere sem szabadulhat tőlük, a modern társadalmi formációkban így újjászületnek (revival). Tylor persze a fejlődéselvet vallotta, amely az animizmustól az egyistenhitig ível; mi viszont már óvatosabbak vagyunk: sem a töretlen fejlődéssel, sem az egyértelmű hanyatlással nem szívesen magyarázzuk a kultúrtörténetet. A változást rögzítsük csupán annak, ami valójában: természetes folyamatnak. A néptánc új terei a színpadok és a táncházak. Milyen szellemi színterek fogadják be az esszét, amikor sokan a klasszikus értelmiségi létmód, az intellektuális attitűd kiveszését szükségszerű és visszafordíthatatlan folyamatnak látják, sőt a szükségből hajlamosak erényt is kovácsolni?

Csoóri Sándorral sokat beszélgettünk erről. Az ő népköltészetet elemző munkái több engedményt tettek valamiféle „tudományosságnak", mint Sütő esszéi; és a pusztakamarási író megintcsak könnyebben adta be a derekát a konzisztens tényfeltárásnak, mint amennyire a farkaslaki (igaz, utóbbi nem volt par excellence esszéista). Csakhogy múlik-e bármi is ezen a szemponton irodalmi értelemben? Csoóri idegen szavaimat aláhúzó, kicserélésüket sürgető javításait – utólag visszagondolva – csak részint fogadom el. Makacskodásom persze betudható a fiatalok rátartiságának is. Nem tagadom, hogy származtak túlkapások az idegen elméletekkel újonnan ismerkedő lateiner kóros elfogódottságából. Mégsem takaríthatunk meg bizonyos műszavakat, hivatkozásokat, utalásokat. Mint ahogyan a személyesség kötőereje sem holmi visszahúzó kötőféktől ered; a szemléletes nyelv és a metaforikus dikció pedig nem zabolátlan szenvedélyből fakad, nem afféle dekoráció, halmozások sorozata, mely tetszőlegesen megnyirbálható. Blazírtan teszem félre bizonyos esszéisták könyveit, hiába szikárak és személyesek (mint például Kertész Imre) vagy kimértek és tárgyilagosak (mint például Konrád György). Valami hiányzik belőlük. Mit keres a mai olvasó Tamási és Sütő esszéiben? A kép- és gondolatgazdagság összefüggéseit. A képszerűség, az egyéni stílus ugyanis több mint ékesszólás, visszahat a szavahihetőségre és a meggyőzésre; a gondolatiság pedig gyakran a metaforákból bomlik ki, azt a szavak és a mondatfűzések képzik. Tamási és Sütő esszéi ugyanúgy egyetlen nagy kérdést járnak alaposan körül: mit jelent erdélyinek lenni a Mezőségben, illetőleg Székelyföldön? Ahogyan az összes létfilozófiai probléma a nyelv mélystruktúrájából tárható föl – emlékszünk Heideggerre: „a nyelv a lét háza" –, valamennyi egyetemes történetfilozófiai dilemma az erdélyi helyzettudaton és hágókon keresztülhatolva érthető meg számukra. A kisebbségi gondok kétszeresen is nyelviek: a nyelvhasználat jogáért szólamlik fel az író, aki a nyelvet használva nemcsak természetes jogával él, de nyelvében megfogalmazódva el is éri legfőbb életcélját. A „szemet szóért" sütői idiómájában ott fészkel Herder és Humboldt alaptézise arról, hogy minden nemzetnek, sajátos gondolati készlete van, amely voltaképpen a nemzeti nyelv. E „nyelvi miszticizmus" bírálói

egy XVIII. században indult vitát folytatnak mindazokkal, akik szerint az általános „emberi kultúra", a humanitás, a filozófia értékei a nyelv fölött állnak, azon kívül formálódnak, így nem a „csinos" nyelvalakítás révén valósíthatók meg. A filozófia nemzetközi és a poézis nemzeti jellege közti hamis különbségtétel olyan mélyen beivódott az esztétikába, hogy irodalomtudósaink a költészettől a mai napig a „gondolatiságot" kérik számon – megalkotva a „gondolati költészet" nonszensz kategóriáját –, mintha a nyelv eredendően nem gondolkodna. Éppilyen nonszensz tevékenység Sütő András metaforikus esszéin azért fanyalogni, mert az elokvencia elnyomja, háttérbe szorítja az erudíciót, a szépség a filozofikusságot.

Újraolvasva Sütő esszéit régi aláhúzásaimra, kijelölt szövegrészletekre bukkanok. Különös véletlen, hogy tizenkét esztendősen egyszerre írták ki ajánlott olvasmányként a két remekművet: Tamásitól az *Ábel a rengetegben*t és Sütőtől az *Anyám könnyű álmot ígér*t. Előbbi annyira tetszett, hogy kétszer is elolvastam; az író Alkotás utcai emléktábláját pedig – iskolába tartva, és onnan hazafelé jövet – naponta megbámultam. Utóbbival – érthető okokból – nem tudtam mit kezdeni. Pokolba kívántam, sarokba hajítottam. Sem a metaforák mögé nem képzelhettem oda a valóságot, sem az emberi érintkezések köré a történelmi kontextust azelőtt, hogy mások – könyvek és felnőttek – rávilágítottak volna. Máig csodálkozom rajta, s nem tudom eldönteni, hogy vajon emiatt-e vagy ennek ellenére kaptam rá az ízére jópár esztendővel később. A Kazinczy szépkiejtési versenyre készülődve is az *Anyám könnyű álmot ígér*t forgattam, amiről ceruzás bejegyzéseim tanúskodnak, a sűrű egymásutánban szamárfülezett sarkok pedig gyerekkori birkózásaimról a szöveggel. „Igen, a tél! A csizma azzal véteti észre magát, hogy a templomban a padig előmenve nyiszorog, a havas úton csikorog. Efféle örömben anyámnak ritkán lehetett része. Ami zajt a járkálásunkkal csaptunk: a meztelen talpak puha lappogása volt, az ujjak között felbugyborékoló sárlé neszezése." E néhány mondat pusztán a lépések különböző hanghatásainak megszólaltatásával az éretlen olvasó álmélkodását is kiváltja. Nemcsak a plaszticitás, de a mély tónusok révén egy egész közösség sorsának színre vitele. Sütőnek módszere kidolgozásához – bár belőle is levezethető volna – nem kellett a kulturális antropológiát, Lévi-Sraussot tanulmányoznia; ahhoz elegendő volt a magyar irodalom hagyományának ismerete. Például Mikes Kelemen, Illyés Gyula és elsősorban Tamási Áron, akik nem a néprajz rubrikázó hajlamait, hanem a lélek és a szellem titokzatos logikáját követték. A *Szülőföldem* elbeszélője – Tamási közkeletűen Sütő-előképnek tekintett könyve – ugyanebbe a pozícióba helyezkedik bele: résztvevője a közösség életének és önreflexív megfigyelője is, nézőpontja egyszerre a bensőséges átélőé és a tárgyilagos kívülállóé. Tamási azzal az izgalommal utazik haza, Farkaslakára, amivel Lévi-Strauss a „vademberek" közé; Sütő is kritikával tudósít, olyasvalakinek a nyelvén, aki már egy új horizontról olvad az ősi világba. A kulturális peremlétélmény a kisebbségbe szorultságból és az archaikus eredet emlékét őrző „Gemeinschaft", a communitas utáni primordiális vágyakozásból táplálkozik. Tamási útirajza

mégis szabályos marad, műfajilag egységes, narratívája a hazatalálás mítoszát meséli újra; a húsvéti ünnepkör rítusaiban megtapasztalható az otthonosság, végső soron az elbeszélő kiengesztelődik. A román impérium sem zúzza szét azt a szokásrendet, leleményességet, találékonyságot és intimitást, amelyek gyorsuló ütemű károsodását Sütő következetes montázstechnikai bravúrjaival is érzékelteti. Amit az esszéíró Tamási még úgy ábrázolt, mintha elbeszélőként könnyedén beleereszkedne a fiktív regénybeli szituációkba, Jégtörő Mátyás fantasztikus és Ábel realisztikus kalandjaiba bocsátkozna, Sütő a szociografikus dokumentarizmus töredékességére bízza. A jegyzetek, cikkek, riportok, memoárok, levelek zaklatottan összeszőtt, dialógusokkal szaggatott epizódjai azonban nemcsak a hagyományos rend és béke végveszélybe sodródását demonstrálják, hanem az episztemológiai kételyt is: enciklopédikus és mikroszkopikus igényű „sűrű leírás" – Clifford Geertz kifejezését használva – csak úgy állítható elő, ha szépírói szerepéből a szerző időnként kész kilépni.

Ez a reveláció egyáltalán nem jár a metaforikus szemléletmód feladásával. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* ugyancsak egy többrétegű cselekmény és esszéisztikus töprengések szimultán szerkezete. Cselekménye szembeötlően szimbolikus, hiszen főszereplői a szavak, amelyekkel a felcseperedő gyermeki tudatot, Lászlóét, Nagyapa népesíti be. A gyermeki tudat, a tabula rasa kétszeresen is túlmutat a valóságreferencián; voltaképpen az elbeszélői tudat megkettőzése. Ez egyfelől azért szükséges, mert az eredendően metaforikus nyelvhasználat az idők során elkopott; s a metaforák transzcendens távlatait a köznapi nyelv beszűkíti. Másfelől pedig a szó és a dolog szemantikailag szétváltak, így egyre nagyobb erőfeszítéseket kíván az igazság kimondása. Sütőnek ez a könyve az igazságtevő nyelvért, „Szavaink Nagyfejedelemségének" visszaszerzéséért folytatott küzdelem parabolája. Nem emlékszem, mikorra datálhatók felkiáltójeles firkáim, de Arisztotelész idézetét emeli ki az egyik. „Mindenek felett nagy dolog metaforázónak lenni; mert egyedül ez az, amit mástól átvenni nem lehet; a tehetség legbiztosabb jele; mivel találóan metaforázni annyi, mint a hasonlót megtalálni." A híres herderi juh-példázatra és a Bibliára egyszerre utaló bekezdés pedig tömören összegzi a lényeget. „Nagyapa tehát – hegyibeszédes hangulatában – így rendelkezik: most, ahányan vagyunk, mindannyian elszegődünk Lászlóhoz nyelvterelő, szóvigyázó juhászoknak, éjjel-nappali szolgálatra; örökségét, miként a Vidróczki híres nyáját, mely szerteszéledt az ég alján, valamelyik Szent György-napig elébe vezetjük a lesántult, öreg öreg kosokkal együtt s nyakunkban a furulyalábú, zsenge bárányokkal. A bárányokat, mivel a legerősebb vagy közöttünk, sámsoni hajad, szakállad is jelzi, te fogod a nyakadba kanyarintani, idősebb László, gazdánk édesapja. A tárgyaknak pedig köszönetet mondunk; teljesítették már a szolgálatukat. Akármily beszédesek is: csak némákat nevelnek." Ismeretes, hogy Herder a bárány elnevezését – a nyelv feltalálására hozva példát – leginkább szembetűnő ismertetőjegyéhez, a bégetés ideájához kapcsolta; ahhoz az attribútumhoz, amelyről az ember később emlékezetébe idézte az állatot. A névadási aktus megelőzi a kommunikációs hely-

zetet, a közlésvágyat; az ember „lelke mintegy bégetett a saját belsejében, mert ezt a hangot választotta az emlékezés jeléül" (*Értekezés a nyelv eredetéről*). A nyelv ily módon nem hangutánzás vagy megállapodás révén jött létre, hanem az ész természetes törekvéséből, hogy a dolgokat megkülönböztesse. Aki pedig – az idézett sütői allegória alapján – a nyelv lexikája mögötti szellemiséget elsajátítja, a metaforára rátaláló, istenélményes pillanatokban, az epifánia csúcspontján újra megtapasztalhatja szó és dolog civilizáció előtti egységét.

Sütő András életműve számtalan metaforát kínál a kisebbségi és a „nyelvkárosulti" léthelyzet felmutatásához. Esszéinek közös alapvonása, hogy nem a sérelmeket leltározzák; a nyelvéből és létének értelméből kieső modern ember világképe ugyanolyan egyetemes, akárcsak Camus Sziszüphosza vagy Kafka eljárás alá vont, kiszolgáltatott hőse, aki semmi rosszat nem követett el, mégis letartóztatták. A lőtt lábú madár Illyés Gyula Sütőnek dedikált verséből röppent föl „Énekelni – leszállhatatlanul / Békehírt ararátlanul". Éppilyen beszédes a nagyenyedi fügevirág, amelynek tövéből – az író számára példaadó – Bethlen Gábor reálpolitikája is felnyurgul. A fejedelem nemcsak a német és a török kettős kötöttségében puhatolta ki a fennmaradás modus vivendijét, de a jobbágyok taníttatása elől is elgördítette az elvi akadályt. Sütő a kollégiumban, alma materében a nemzeti önismeret szigorú introspekcióját végezhette, s így a nagy történelmi kétségbevonások járványos kórjára immunis maradt. A relativizálás őt magát is rabul ejthetné ugyanis, „ha ott töltött négy esztendőm nem hasonlítana a fügéhez, amelyről tudós emberek mondják, hogy virágját sohasem hullatja el, hanem – mint a reménység magzatát – körülnövi azt gyümölcsével. Bizonyára ilyenek vagyunk, akik akármily csekély értéknek a megőrzésére vállalkoztunk. Ha majd az évek az utolsó falat húst is lerágják rólunk: föltűnik majd színehagyatlan ifjúságunk fügevirágja is…"

Ez a virág pedig a művészet esszencializmusa és a filozófiai logocentrizmus. A logosz, az esszencia a nyelvi jelekben rejtőzködik; s a verbális gondolkodás képes arra, hogy a szavakkal megőrzött történelmi tudás és a nyelvi kompetencia mozgósításával a közösség számára nyilvánvalóvá – Heideggerrel szólva „el nem rejtetté" – tegye a belőlük kinyerhető igazságot. A metaforikus – lirizált – esszé ilyenformán inkább a lírához sorolható, hiszen érvei stilárisak. De vajon az esszé hatalma, a nem kifejezetten lirizálté is, nem minden esetben a szövegalakítás minőségén áll vagy bukik? Mi egyéb miatt tekinthetjük irodalomnak? Máskülönben a művészi személyesség mellett a tudós személyessége sem vitatható el, kivált a társadalomtudósé. A par excellence történelembölcselet és szociológia is az empíriából indul ki: a kutató adatokat gyűjt, tényeket értékel és rangsorol. A sütői nyelv hitelessége és időtálló érvényessége azon mérhető, hogy szóképei rádöbbentik-e olvasóit valamire, miként azon is, hogy általánosításai egybevágnak-e történelmi ismereteinkkel. Érvek és stílusjegyek szétszálazhatatlanul összegubancolódnak. Elejthetjük-e az irodalmi esszével szemben felhozott súlyos vádat: a modern és plurális nyilvánosságban vitaképtelen, mert nem támaszkodik közös tudásbázisra, az irodalom fronétikus funkcióját immár

végérvényesen a tudományos professziók töltik be? A fügevirág elhervadt-e a gyümölcsök ölelésében? Ha így volna, a nyelvi kompetencia megvilágosító potenciálja csupán ellenőrizhetetlen, misztikus feltételezés; az önműködő nyelv jelentése csakis intézményesen stabilizálható, s arra valók a diszciplínák. Esszé a senkiföldjén, az elioti puszta országban: fiction és non-fiction között. Nagyot tévednénk, ha ennek megfelelően gondolkodnánk. Sütő korántsem zsonglőrködik naiv nyelvjátékos módjára. Nyelvfilozófiai érzékenysége azonban – kisebbségi közösségvállalása miatt is – elutasítja a defetizmust: miközben számot vet az ábrázolás nehézségeivel, csakazértis bízik a nyelv hordképességében és személyes uralhatóságában.

Az *Anyám könnyű álmot ígér* egy rítus leírásával indul. A méhraj befogásáért folytatott küzdelem voltaképpen a valóság feltárásának metaforája: vajon egybegyűjthető-e mindaz, ami kódok, dichotómiák, hiányos ismeretek, elszalasztott szembesítések, eltérő élményekkel barikádozott nemzedékek igazságaiban szétaprózódott? Amit Sütő prózája a nyelv állandó analízisével old meg, Tamásié a fantasztikus motívumok, események közbeiktatásával. A székely író esszéi éppen ezért markánsan elkülönülnek egyéb epikus alkotásától; de mintha nem végletesen kiélezett és túlfeszített történelmi helyzetek látleletét adnák. Az egyén válsága bármennyire is súlyos, a személyiség és a közösség radikálisan nem kérdőjeleződik meg. A fennmaradás izomműködése, a megtartó erők a „nem lehet" (Makkai Sándor) és a „lehet, mert kell" (Reményik Sándor) lankasztó vitája ellenére sem sorvadhatnak el. Tamási szépirodalmi esszéi – melyek a *Szellemi őrség* című kötetben láttak legutóbb napvilágot – magától értetődően a beszédaktusokon kívüli helytállás, közösségi cselekvés felé mutatnak; nem csupán a kanti erkölcsi rendhez és a csillagokhoz, hanem a konkrét célokhoz vezető útra. Emiatt persze alkalmibbak Sütő esszéinél. Ám az alkalmak és helyzetek irodalma sem csak az eltérő alkotói lélektanból kifolyólag különül el Tamásinál ilyen tapinthatóan. Sütő András az elbeszélhetőség zavarait a „túlfeszült lényeglátók" és a „hamis realisták" örök bibói vívódásával tovább fokozta. Tamási viszont nép és nemzet, állam és haza, territórium és táj Szabó Zoltán-i harmóniáját még megvalósíthatónak hihette. Világképe egyszerre mindkét térfelet birtokolta, megszólalásai mindkét pozíciót elfoglalhatták: Jászi Oszkár „széplelke" és politikusi énje, esszéista és publicista attitűdje a műfajválasztások révén megfértek benne. Sütő episztemológiája az esszé mibenlétét firtató mai gondjaink közvetlen előzménye, amely pedig a Tamásiéban veti meg lábát, hozzá kapcsolódik. A Sütő Tamási-portréesszéit – *Tamási Áron rendes feltámadása; Tonnás hegyibeszéd; Ábel kacagása és szomorúsága* – behatóan elemző Jánosi Zoltán írja, hogy „Sütő András műveinek értelmezői apparátusában is valamiféle visszavisszatérő etalon: egyszerre egyetemes és székely mérték Tamási Áron neve" (*„Seb és koszorú"*).

Tamási a *Cselekvő erdélyi ifjúság* című esszéjében csalódottan állapíthatta meg: „Az erdélyi magyarság egysége teljesnek mondható. Városon ugyanazt láttam és éreztem, amit itt látok és érzek a faluban: mindnyájan egyek vagyunk a ma-

gunkra utaltságunkban." Az „elszakadás", a szegmentált társadalom rétegződésének efféle, ironikus érzékeltetése nem más, mint feladatkijelölés: az egység kívánatos és megteremthető. A folyamat kiindulópontja a *Tizenegyek antológiája* (1923); az onnan elágazó két út pedig a helikoni írói munkaközösséget Marosvécsen megalapító Kemény Jánosé és az *Erdélyi Fiatalok* címmel lapot indító Jancsó Béláé, vagyis – ahogy Tamási hívja – az „irodalmi" és a „művelődési". Tanulságos, hogy a székely író miben pillantja meg e két irány fogyatékosságát: a helikonistákat a tehetség tartja össze, ám „a helikoni kollektivitás is szembetűnően félszeg, hiszen sem a könyvkiadványai között, sem a folyóiratának írásai között nem találhatunk olyan irodalmi műveket, amelyekben a társadalmi és az emberi kérdéseket világnézetileg forradalmi módon próbálná az író fejtegetni". Amikor viszont a „világnézet" kerül terítékre, az elvek és a gyakorlat is szembeállítja az éppen arra fogékony Erdélyi Fiatalokat. „Az elvektől azonban még nagyon messze van a cselekedet. Úgy látszik, hogy annál messzebb, minél több és könyvszagúbb az elv." Sem a kristálytiszta szépirodalmi minőség, sem a teoretikus elvszerűség nem alkalmas *önmagában* a sajátosság méltóságának elnyerésére. A világnézet persze a tehetségnél is sokoldalúbb, több oldalról kikezdhető: az Ady Endre Társaság baloldali fiataljai a „szellemi és társadalmi kérdések megoldására" a „külön-erdélyiséggel" és „begubózkodással" szemben a nemzetköziséget javasolják, mondván, hogy a „székely demokraták" nélkülözik a „világtávlatokat". A harmadik frontot pedig Albrecht Dezső és a *Hitel* nemzetpolitikai szemléje nyitotta meg. Az erdélyi *Hitel* „új magyarjai" legnagyobb érdemének „a legszélesebb összefogást és a szellemi terület teljes felölelését" tulajdonítja Tamási; voltaképpen az irodalomnak a művelődés centrumába helyezését dicsérve. Albrecht *Építő Erdély* című cikkéről azonban még egy figyelemre méltó kijelentést tesz. „Bár látszólag tárgyilagosságra törekszik, s ebből a célból a tudományos nyelvet és a fogalmak modern meghatározásait próbálja kifejező eszköz gyanánt használni, mégsem tud a tudományosság meggyőző erejével hatni az értelemre." Tamási aztán zárójelben közbe is veti, hogy – Reményik Sándor, Kós Károly, Makkai Sándor, a vállalt példaképek leckéinek elsajátítása mellett – ő elsősorban írni tanítaná meg a *Hitel* szerzőit. Jól látható, hogy a fronétikus tudásmezejét mind inkább kiterjesztő irodalmi alkotás nyelvi magabiztossága meglazul, ám a „pure literature" keretein belül maradó „világnézeti" veszteségeket szenved. Tamási esszéi tehát a Kemény János és Jancsó Béla közti hiányzó láncszemet illesztenék be. Programjuk lényege ily módon egybevág a Sütőéivel, hiszen céljuk, a magasztos telosz – mely szorgalmazza, hogy „a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki" – végső soron a – többi tudásterület episztéméit asszimiláló – szépliteratúra gördülékeny nyelvén érhető el. Az Erdélyi Fiatalok és a *Hitel* – folytatva Tamási gondolatmenetének fölfejtését – egyaránt Szabó Dezső „népi demokráciáját" becsülik, ami üdvözlendő; ám Tamási a *Hitel*nek felrója, hogy az „önvizsgálatot", „a világgal való kapcsolatait szinte kizárólag a magyarországi fiatal szellemi áramlatokkal tartott kapcsolatával helyettesíti", külön kiemelve Szekfű Gyula nevét.

E gondolati mozzanat a Ravasz László írása (*Irodalmi schisma*) után schizmapörnek hívott vitát idézi föl. A skizma tulajdonképpen a haza és haladás reformkori, Ady (és a polgári radikálisok) fellépése óta kettészakadt programját telepíti az erdélyi viszonyokra. Vajon az Ady-örökséget vállaló erdélyi irodalmi progresszió nem veszélyezteti-e a haza, a nemzet egységét? Nemcsak az „erdélyi psziché" (Kós Károly) mibenlétét feszegeti e kérdésfelvetés, hanem a saját és az idegen, a regionalizmus és az univerzalizmus általános dilemmáját, összeegyeztetését is.

Az esszéíró Tamási Áron számára magától értetődő a „lelkünkben hazává nőtt" erdélyi életvilág sajátossága akkor is, amikor – Márkus Béla összefoglaló tanulmányára hivatkozva („Schisma-pör") – a második bécsi döntés után bevonták az *Erdélyi Helikon* működési engedélyét, és többen – köztük Tamási – kiadták az *Írói Közösség nyilatkozatá*t. A székely író másik dimenzióban, elvi síkon is fölveti a problémát: miként lehet a nemzetközi humanista értékeket és a „népvalóság" tudományosan okadatolt leírásából kinyert tapasztalatokat a sajátos erdélyi szellemiségbe áramoltatni, s ezáltal Erdélyt a „magyar műveltségváltáson" átsegíteni. „Velleitását" egyszerre két irányban is kifejti (*Magyar sorskérdések*): a magyarországi népi mozgalomtól (Márciusi Front, Bartha Miklós Társaság) és népi irodalomtól (Móricz *Erdély*-trilógiáját és Illyés *Puszták népé*t nevesítve), valamint az írókkal együtt „ugyanazokról a kérdésekről gondolkodó", szakszerű politikusoktól is valamelyest távolságot tartó irodalmi nemzeteszmény kialakítását, ami ténylegesen Szabó Zoltánéhoz áll talán legközelebb. Érdekes, hogy Tamási irodalmi esszéit megkülönbözteti „irodalmi természetű" írásaitól, saját írói tárgyilagosságát – mely az igazságot „elfogódottsággal" érzi meg – pedig a tudományos igényességtől. A Vásárhelyi Találkozó 1937-ben pontosan ennek az episztemológiának a jegyében fogant. Az erdélyi magyarság öntudatának – a „népek közötti békés együttélés" és a „népkisebbségi jogok" garantálásával való – tisztítása, valamint a társadalom – „krisztusi elveket" és „szociális igazságot" érvényesítő – átformálása egyszerre irodalmi, bölcseleti és politikai feladat, akárcsak az esszéírás. Tamási programja átfogóan társadalomelméleti; azt vizsgálja, hogy az erdélyi életvilág normatív univerzuma hogyan igazítható ki egyetemes érvénnyel. Sütő ambíciója ennél kétségbeesettebb valóságképből táplálkozik, így leszállítja minimumkövetelését: az önrendelkezés jogáért, a kisebbségi autonómiáért száll síkra. Farkaslakáról a „kultúrzónába" jött átnevelők esendőnek és halandónak tűntek; Marosvásárhely a „hungarocídium" pusztításának emlékműve lett. Amikor Tamási a sajtószabadságért, a szabad véleménynyilvánításért száll síkra, korántsem Sütő ószövetségi hangját üti meg, hiszen a változékony történelmi körülmények – az idő tájt *még* – nem a megmaradás parancsát vésik kőtáblára – talán ezért vitatkozik még 1954-ben is Márai *Halotti beszéd*ében visszhangzó pesszimizmusával –, hanem az önálló erdélyi identitás („népi személyiség") és polgárosodás mikéntjét vetik föl; s e téren ő a népi mozgalom harmadikutasságával rokon követeléseket fogalmaz meg. Tamási az elrománosító közigazgatási rendelkezéseket kijátszhatóknak, hosszú távon ellensúlyozhatók-

nak láthatta. Ehhez nincs szükség egyébre, mint a sajátos identitásra, a közjavak igazságos elosztására és a valódi köztehervisélésre. Megintcsak kettős mozzanat húzódik meg e törekvés hátterében, hiszen a kisebbségi jogok (formális) kormányzati szavatolásán túlmenően a közösségszervezés elveit a magyarság (tartalmilag) csak „önmagának" és „önmagából" párolhatja le.

Ezt az áhított transzszilvanizmust – mely 1928, a „schizma-pör" indítása óta sokat csiszolódott – végül egyre kevesebb eséllyel latolgatja Tamási. 1940-ben már így fogalmaz (*Időszerű kérdések*): „Tanulságos a megállapítás, melyet huszonegy év távlatából az erdélyi magyar szellemiséggel kapcsolatban tehetünk. […] Egyik, hogy e szellemiség mellől a transsylvanista jelző teljesen lehervadt; másik, hogy sikereiben nem Erdély földjén virágzott ki; s a harmadik, hogy az erdélyi magyarság társadalmi életét vajmi kevéssé befolyásolta alakulásában." Évégett szorgalmazza – Észak-Erdély visszacsatolása után – a szellemi és erkölcsi tőkét egyként kamatoztató „Szellemi Tanács" felállítását, ami persze az írástudók tudásszociológiáját új problémahalmazzal gazdagítja. Milyen típusú tudással rendelkezik a felelős művészértelmiségi, ami a többi professzió fölé, centrális szerepkörbe emeli, s ellenőrző funkcióját legitimálja? A pásztor, kinek nyáján a szeme? Az író, „aki lelkiismerete és nemzete előtt nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött népével cselekednek"? A *Divatos népiség* című esszé az írástudók XX. század eleji, Julien Benda-i árulásával, a „bomlasztó erők cinkosává" tett irodalommal – mely „már nem a korszak eszméihez volt hűséges, hanem a bűneihez" – a következőképpen vet számot. „Az őrködés dolgában az írónak jut a legnehezebb feladat, mert őt egyedül a hűség kötelezi. A politikus ugyanis a gyakorlati élet útvesztőiben néha úgy elszakad az eszmétől, hogy később meg sem ismeri; a társadalmi újító pedig a saját szenvedélyének zsákutcáiba tévedhet: az írót azonban dolga és hivatása egyaránt arra kötelezi, hogy őrhelyén állva, egyedül az eszméhez legyen hűséges." Miféle purifikáción megy keresztül, aki egyedül az eszméhez hű, ám cselekvő irodalmár, nem gabalyodik bele a szövevényes fogalmi hálózatokba, ám eligazít az államrend, a gazdasági formáció, az osztó és a kiegyenlítő társadalmi igazságosság dolgában?

Zöld ág című nagyesszéjében eszmélkedik Tamási a második világháború sötét hallgatásából. Megvallja a visszatért Erdély felemás, „átmeneti megoldását", s a metaforikus képben sugallt reménnyel telve veti papírra, hogy „az országépítés szellemi tervrajzát" az íróknak kell megcsinálniuk. Miképpen rájuk hárul a feladat, hogy „a szavakon túl az elhurcolt fogalmakat is visszavigyék régi otthonaikba". Tamási elkeseredésből menekült Magyarországra a háború alatt; Bajor Gizi házában vészelte át az ostromot, amiről fájdalmasan szép visszaemlékezése is tanúskodik. Tapasztalta, hogy a helikonisták programja végképp kudarcba fullad, „az Erdélyi Párt szerencsétlen politikája pedig négy esztendő alatt elsorvasztotta azt a reménységet, hogy Erdélyből jöhet megújhodás". Tamásinak leginkább ez az írása Szabó Zoltán-i, még ha történetbölcseleti felkészültségével nem is közelíti meg a *Szellemi honvédelem* cikkeinek szerzőjét.

A *Himnusz* mintájára azonban végigveszi a magyarság történelmi bűneit a kalandozásoktól a németbarátságig, majd Dózsa, Rákóczi, Petőfi példáit kiemelve a bajok „fekete vizű forrásául" a zsarnokságot, a képmutatást és a szolgaságot nevezi meg. A tévutakról helyes irányba mutató intézmények közül – implicite ugyancsak Szabó Zoltánra utalva – a „költői hazafiságot" emeli ki Tamási, s egyszerre tagolja be jelentéstartományába „az állam építményét és a nemzet eszmei arcát". Miként Sütő András, ő is vallotta, hogy – *Az irodalom ügyében* című eszszéből idézve – „a politikus a népnek, az író pedig a nemzetnek" felelős. E kontextusban a nép a szituációk, a kossuthi „egzigenciák", a pragmatizmus közössége, a nemzet pedig mindazt jelenti, amivé a népnek válnia kellene. Az erkölcsi közösség ideája hatotta át a farkaslaki író tevékenységét, rövid időre a Nemzeti Parasztpártban is szerepet vállalva, és ugyancsak a cselekvés lehetősége csillant fel, mikor Tamási a híres manifesztumot, a *Gond és hitvallás*t 1956-ban – a Magyar Írók Szövetségének nevében – megszövegezte. Szellemi őrhelyét Erdélyből az anyaországba áttéve sem élhette meg és érhette el, hogy a történelem beváltsa csalóka ígéretét: az írói lelkiismeret valódi érvényt szerez az íráson kívül is. Sőt az MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösségének népi írói határozatán felháborodva (1958) végképp szembe kellett néznie azzal, hogy a kommunista rezsim terrorja nemcsak a valóságban fordított hátat az igazságosabb társadalomnak, hanem eredetéig visszametszve magát az eszmét mérgezné meg.

Sütő András mindvégig Erdélyben maradt rendíthetetlenül, sokáig – a nyolcvanas évek során – csak Magyarországon publikálhatott, itt mutatták be darabjait is. A lehallgatási abszurdok, a cenzurális intézkedések, a megfélemlítések, az erőszakos asszimiláció, a visszaszorított nyelvhasználat és a bezárt magyar nyelvű iskolák toposzai szövegszervező erőként alakítják esszéit; az 1989-es „diktátordöntést" követően pedig az 1990-es marosvásárhelyi pogrom az író fél szemét kiverte. Cs. Nagy Ibolya részletes tanulmánya (*Változás és változatlanság…*) eligazítja az *Erdélyi változatlanságok* folyamata, pontosabban a folyamatos „helybenzsákbanfutás" (Nagy Gáspár) eseményei iránt érdeklődőket. „Sütő sok évvel a forradalmi rendszerváltás után is úgy vélte, az emberi sérelmek »jegyzőkönyvelése« nem vált idejét múlt írói feladattá: és nem gondolja, hogy ezek a diktatúrában megismert, de azt túlélt gondok irodalmon kívülivé lettek volna" – összegzi Cs. Nagy. Kétségtelen, hogy – például a *Perzsák* történelmi parabolájához képest – a jegyzőkönyvek egyre konkrétabb panaszokat és tanúvallomásokat vesznek föl, egyre keserűbb, a mozdítás illúziójától is megfosztott indulattal. Politológusi zsargonnal karaktergyilkosságnak mondanánk a Sütő személyére a *Hét* hasábjain nyitott – csöppet sem gondatlan – baráti tüzet. Magyarország Erdély-képe és Erdély magyarságképe azóta is évről évre több frusztrációt és fantaszta káprázatot elegyít vonásaiba. Valamint az önbeteljesítő jóslatok életvonalait tenyéren és ráncait földrengéses arcokon, ahonnét alig menekül meg a mosoly. Végül a szellemi ember nem határokon át menekül, hanem kivonul a közélet rosszul értelmezett valóságából, és bezárkózik az alkotás felszabadító valóságába. Markó Béla „normális radikálisnak" nevezi Sütőt (*Egy*

félbemaradt kultusz története), Kós Károly és Bánffy Miklós helytállásához hasonlítva az övét. Ám az esszé nemcsak azért töretlenül időszerű megszólalásforma, mert a szabadabbá váló tudományos és politikai beszédmódok a várakozásokon alul teljesítenek, hanem azért is, mert nyelve megújuló és pótolhatatlan erőforrás. Akkor is, ha a mai esszéíró elméleti felkészültsége rajtkő, ahonnan fejest ugorhat a mélyvízbe. Kezdetben a tanmedence aljáig leér a lábunk, és a hivatkozott fogalmakba kapaszkodunk, de aki egyszer rá meri bízni magát a felhajtóerőre, soha többé nem süllyed el. Tudományos fogalmaink ugyanolyan deregulációra szorulnak olykor, mint amilyent Tamási ajánlott az áhított történelmi rendrakás igézetében. Tamási és Sütő „jegyzőkönyvei" ma bővebb felvilágosítással szolgálnak, mint az akták, a szociológiai kutatások adatsorai és a levéltárakban porosodó periratok. Esszéik igazságértékével csak azon az áron számolhatnánk le, ha a szépirodalom fronétikus funkciójára is keresztet vetünk. A „költői hazafiság" nem szenved rangkórban, sem önértékelési problémáktól, nem omnipotens. Hivatáserkölcse sem áll a többi szakmai etika fölött, szerepe inkább a mögöttes értékállítás. A politikus kényszerpályán mozog, a tudós pedig tanácstalanul széttárja karját, amikor a modellek és elméletek felállítását követően a helyes választ tudakolják tőle. Az ugyanis olyan végső kérdésekkel szembesíti, amelyekre nincsen rálátása.

Magunkra ismerünk-e még uralkodó irodalmi világképünkben? Itt állunk, másként nem tehetünk. Sütő András nevét proskribálták, de Kányádi Sándorról vagy Páskándi Gézáról sem komilfó elismerően szólni. Az irodalomtudomány az irodalmi szempontot felülíró nemzeti szempont, a legfiatalabb írói nemzedék az individuum értékeit a nyugati demokrácia előírásai felé közvetítő nemzetiségi hagyomány kiküszöbölését ünnepli. Az esszé, amely a hatalmi diskurzusokon kívüli életvilágot hivatott föltárni és az ideológiákat hivatott felülbírálni, belesimul az elvárt és számonkért „tudományosság" rendszerébe. Nyelvünkben pedig nem az igazság nyilatkozik meg, hanem alkalmasint az igazság működésbe lépését gátló tényező. Mindegy hát, hogy magyarul, románul vagy hottentottául bánunk-e a jelenségekkel, úgyis fölébünk kerekednek, ki vagyunk szolgáltatva nekik. Kolozsvár pszichéje annyiban őrzi egyediségét, amennyiben Budapestnél rokonszenvezőbben viszonyul Berlin és New York közérzetéhez.

Adorno szerint – akinek, úgy látszik, nincs oka arra, hogy hite Musil vagy Walter Benjamin tradíciójában megrendüljön – éppen az esszé az, amely ismeretelméletileg a jel és a jelölt azonosságának elvesztésével számol. „Az esszé egyszerre nyitottabb és zártabb is annál, amit a hagyományos gondolkodás szeretne. Nyitottabb, amennyiben alapvető hajlamát követve tagadja a rendszerességet […]. Zártabb is ugyanakkor az esszé, mivel emfatikus értelemben dolgozik az ábrázolás formáján. Az ábrázolás és dolog nem-azonosságának tudata határtalan erőfeszítésre készteti az ábrázolást (*Az esszé, mint forma*)." Ezzel szemben ma arra képeznek bennünket, hogy nyugodjunk bele az esszé irodalmi műfajjá, az irodalmi műfajok szórakoztató funkciójú szövegekké való redukciójába.

Belenyugszunk?

Jánosi Zoltán

Ordas és csillag

Nagy László és Nagy Gáspár versei Tamási Áronhoz és Sütő Andráshoz

1) *„fekvő fekete fenség"*

Nagy László és Tamási Áron személyes ismeretsége, majd jó barátsága az ötvenes évek elejére nyúlik vissza. Az iszkázi költő prózai írásai és naplója is több bizonyságát adják a kettejük mély kapcsolódásait jelző fizikai és szellemi találkozásoknak. Ezt természetesen megelőzi a Tamási-művek ismerete, hiszen, amikor érettségi után Nagy László visszamegy szülőfalujába, s többek között lakóhelye kulturális életét próbálja meg gazdagítani, egy Tamási-mű is része „népnevelő" programjának. „Többnyire nyomasztó hangulata volt, bár igyekezett barátaival kiszakadni a csupán kártyázásra, kocsmázásra hívó falusi világból: csalogatták az embereket a kultúrházba, szavaltak, felolvasásokat rendeztek. Próbálták megkedveltetni a falusi emberekkel az irodalmat. Tamási Áron *Ábel a rengetegben* című regényét olvasták fel" – írja Görömbei András. Később, 1953-tól a *Kisdobos* szerkesztőségében végzett közös munkájuk kapcsán kerül sor személyes megismerkedésükre. A Zelk Zoltán szerkesztette gyermeklap fiatal és akkor mellőzött, már érett írókat egyaránt alkalmazott. Tamási mellett így Pilinszky, Weöres, Szabó Lőrinc is a lap munkatársai voltak. Nagy László – pályája első szakaszának idejére emlékezve – édesapja s legnagyobb példaképei, barátai között említi – búcsúzásukra emlékezve – (*Életem* című, 1974-es írásában) Tamási nevét: „69-ben apám halt meg nyolcvanadik évében úgy, hogy nem bocsátott meg a világnak. Meghalt közben Tamási Áron, akinek magas szemöldöke alatt sokszor ültünk (Juhász, Csernus, Kondor meg én) a Trombitásban, a Kis Royalban. Meghalt Ferenczy Béni, aki mindig biztatott csendes mosolyával. Váratlanul Veres Péter, aki mindig figyelt rám. Kassák, aki konokságban egy volt apámmal." Másutt a még közvetlenebb baráti viszony tanújelei nyilatkoznak meg az Ábel-könyvek szerzőjét érintő Nagy László-emlékezésekben. Már Tamási halála után veti papírra, a Sütő Andrással történt első, könyvheti, budapesti találkozásáról szólva, hogy a pusztakamarási író (amellett, hogy úgy

JÁNOSI ZOLTÁN (1954) irodalomtörténész, egyetemi tanár.

látszott, valahonnan már ismerik egymást Nagy Lászlóval) rápillantva iszkázi társára, mintha székelyföldi jegyeket látott volna rajta. „Pohár mellett kölcsönösen megjegyeztük, úgy tűnik, régóta ismerjük egymást. És: nem vagyok-e véletlenül közülük való, mert látnak olyan jegyet is rajtam. Zöldselyem nyakkendőmre mutattam félszegen, mert ezt Tamási viselte egykor. És elmondtam, ha poharamban igazi bor van, a selyem-nyelv csücske is kap néhány csöppöt: tessék, Áronka! Jegyes vagyok, igen" (*Heti jegyzet*, 1971. június 26.).

A székely író halála után Nagy László nemcsak szeretettel, hanem jegyzetet kiváltó figyelemmel is fogadta Tamási testvérének lila tintás ajánlással ellátott, s neki postázott könyvét, a *Vadon nőtt gyöngyvirág*ot, amelyben sorsszimbólumként egy lepréselt árvácskát küldött szerzője. Tamási Áron szellemének fókuszából, s folytonosan őt idézve olvassa végig a könyvet: „Olyan ember betűvetése, aki tiszteli az írást, aki mindmáig földműves: Tamási Gáspár Farkaslakáról. Áron édesöccse. […] Gáspár alakját idézem, a kicsi és inas fekete embert, ahogy vendégeskedik Áron budai lakásán. Egyszerű székely ünneplőben, ül teljes derékszögben a széken, keze a térdén. De ez a kép nem a feszélyezettségre vall, hanem a tisztességtudás kifejezése, és úgy takaros, hogy gesztusban meggondolt, szóban takarékos. Ilyen ember írta a könyvet. A Múzsánál is vendég. Irkája felett a tisztaság, a formásság igénye hatja át: hiszen ír. Ahogy Áron is csak tiszta fehér ingben tudta megfogni a tollat. Bevallhatom, mert ő sem veszi sértésnek: elsősorban Tamási Áron miatt vonzott a könyv. A család életrajzához, amit oly gyönyörűen megírt Áron, néhány erős vonást Gáspár is ad. Amit Áronnál a fiúi szemérem tilt, azt Gáspár kimondja, ragaszkodva a valósághoz" (*Gáspár könyve,* 1970. október 24.).

Nagy László 1975-ös, első erdélyi útján – Kormos István és Kiss Ferenc társaságában – május 23-án, pénteken jut el számos úti állomása között Farkaslakára. Odaérkezésük történetét röviden így dokumentálja, a sorok középpontjában Tamási Áron alakjával: „Valóban fél 8-kor kelünk. Reggeli. Múzeum: a fejfákat nézem, lent: székelyház belseje. […] Patakpart, ebéd. Fával megrakott szekerek – lovak isznak a patakból. Majd átgázolnak. Tüzesek. Falu: 150 székelykapuval. A kapukon kozmikus jelek. Később: Farkaslaka, szelídebb táj. Áron a földben, sírni kezd az ég, majdnem én is. Gáspárt nem látogatjuk, rossz az út, megered az eső nagyon" (*Nagy László naplója 1975. február 14-től 1978. január 29-ig.* 1994).

A két alkotónak az egymásra figyelése ugyanakkor nem volt egysarkú s kizárólag csak Nagy László részéről gondozott kapcsolat. Erről Tamási Áron 1966-os, tréfás hangütésű levele is tanúskodik, amelyet április negyedikén címzett Nagy Lászlóhoz, a fiatalabb kortárs Kossuth-díjának átvétele alkalmából: „Kedves László! Őszintén, nagyon örülök annak, hogy a Kossuth-díjban, melynél nagyobb jelenleg az irodalomban nincs, most már Te is részesültél. Engedd meg, hogy mint atyai barátod, a következőkre felhívjam a figyelmedet: 1. Rendelj magadnak kettő rend öltönyt. 2. Vásárolj 1 pár cipőt. 3. Vegyél kettő pár pizsamát. 4. Vásárolj két fehér s egy színes inget. Szeretettel ölel és szívből kíván minden jót Tamási Áron. U. i.: Utazókuffered van-e?" (*Tamási Áron levele Nagy*

Lászlóhoz). Egy másik alkalommal – dedikációként az *Ábel a rengetegben* könyvéhez – Tamási még rövidke verset is írt Nagy Lászlóhoz műve átnyújtásának alkalmából. A költő „naplójában is följegyezte, … hogy Tamási így dedikálta neki: „Nagy Laci-Lászlónak / a zengő szavúnak, / ki zeng magyaroknak / s fent az angyaloknak" (Görömbei András). „Halála előtt írta ezt" – teszi hozzá a versidézethez naplójában Nagy László.

Az erős kötődést a *Himnusz minden időben* szerzője oldaláról nem csupán a már számos kitűnő művet megírt s az irodalmi életben jóval otthonosabb, idősebb kortárs iránti tisztelet, hanem a nagy földrajzi távolság ellenére is a közös világszemléleti eredet, a parasztság köréből és kultúrájából származás is motiválta. Ez hasonló világképi jegyeket sugárzott fel a Székelyföldön és a Bakonyalján. A népi irodalomhoz kapcsolódó erős vonzalom mellett Nagy László számára Tamási Áront példaképként Farkaslaka szülöttjének a folklórra történő erős támaszkodása is nagy hatásúan emelte fel. Tamási úttörő – és sokszor a világirodalomra csillogó – minőségben adta a folklórintegráció modern alkalmazásának lehetőségeit s indukcióit, már a húszas évektől folyamatosan, a teljes magyar irodalom számára. Hatása ebben Bartók zenei motivációihoz mérhető. Az 1945 után indult „népi szürrealisták": Juhász Ferenc, Kormos István, Nagy László, Tornai József, majd később Csoóri Sándor, Tamás Menyhért, Kiss Anna és mások is biztatást és perspektívát találhattak a folklórinspirációkat az Európára néző, korszerű irodalmi törekvésekkel ötvöző műveik számára. A népi kultúra Tamási kezétől származó ösztönző felszabadításai: prózai és drámai modelljei s ezeknek esztétikuma, továbbá az e munkáihoz fűződő elméleti természetű megnyilatkozásai Bartók, García Lorca, Weöres Sándor és Sinka István mellett előkelő helyet jelöltek ki a *Szép Domokos Anna*, az *Ördögváltozás Csíkban*, az *Énekes madár* szerzője számára a Nagy László remitologizációs, folklórintegráló művészetét feltápláló ösztönzések között.

Tamási Áron földi testének Farkaslakára utaztatása előtt, 1966. június 2-án, a Farkasréti temetőben felállított ravatalánál Féja Géza, Juhász Ferenc, Galambos Lajos és mások társaságában Nagy László is búcsúbeszédet mond. Az *Élet és Irodalom* az 1966. évi 22-es számában közli röviden a Tamási Áron haláláról lapzárta után kapott hírt, és a következő számában (1966. június 4.) emlékezik a székely íróra. Veres Péter (*Tamási Áron*), Cseres Tibor (*Ragyog egy csillag*) írásaival egy lapon, ebben a számban jelenik meg először Nagy László verses búcsúja *Búcsú-sorok Tamási Áronhoz* címmel, továbbá a Tamási Áronról készített rézkarca is. Később köteteiben a verscím a *Búcsú Tamási Árontól* végső változatra alakul, néhány kisebb, stilisztikai jellegű pontosítás és az eredetileg kétsoros versszakok négysorosakká tördelése kíséretében. (A stilisztikai módosításokat a „melledbe" helyett „mellkasodba", „föloldja" helyett „feloldja", „torokmaró" helyett „torok-maró" szócserék s néhány írásjel megváltoztatása jelzik.) „A *Búcsú Tamási Árontól* felidézi Tamási szivárványos-tragédiás világát, a mélyről fakadt szépség és kín egységét. […] Tamási világának mély értéséről, gondjainak vállalásáról tanúskodik" (Görömbei András). Költeményével Nagy László egyér-

telműen tanúsította, hogy „a barátság érték a halálon túl is, kisugárzik a környezetre" (Tüskés Tibor), és hogy „az érdekek zónáira tagolt szellemi életben… a spontán találkozások szövetséggé, a vonzalmak szolidaritássá erősödtek" (Kiss Ferenc). Az alkotói személyiséget felfokozó, mitologizáló, az ember küldetésének lényegét kiemelő vonásaival Nagy László a későbbi nagy, siratóverseinek (*Három nap, három éj, Végakarata: tűz, Az elhúnyt várakoztatása, Gyászom a Színészkirályért*) egyik legjelentősebb modelljét is megteremtette ebben a műben. A *Búcsú Tamási Árontól* egyszersmind Nagy Lászlónak az első, már kifejezetten az erdélyi irodalom szelleméhez és az erdélyi magyar sorshoz kapcsolódó költeménye.

Nagy László nem vett részt Tamási Áron farkaslakai búcsúztató szertartásán, sírba helyezésének szülőföldi gyászünnepén. A sirató és a portrévers műfaji metszéspontjában álló versét a halálhír döbbenetének, a veszteség mértékének és az elképzelt otthoni, székelyföldi szertartásnak egyes elemeit is magába záró látomásaként írta meg. Ez a látomás egyszerre összegzi az előre elképzelt, otthoni búcsútatás képtöredékeit, az írói pálya jelentőségét, létrejöttének és ívelésének értelmét, a Tamási által megalkotott művészi stílus jellegzetességeit, s több utalást is magába sűrít a hétköznapi Tamási Áron személyiségéből. A portrévers-sirató később Nagy László költészetének a *Seb a cédruson* ciklusában (1967–73) kapott helyet, s az ebben közölt, kortársait (Egry Józsefet, Ferenczy Bénit, Kondor Bélát) rajzoló portréversek között (*Egry ragyogása, Végakarata: tűz, A Mindenség mutogatója*) az egyik legsűrűbb szövésű, leginkább rejtjelezett beszédű alkotás. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy Tamási életművét és emberi alakját Nagy László mint a másik nép országának közepébe szorult, a történelem hányódásában nemzetéből kívül rekedt székelység pajzsát, a megmaradásáért kiáltó nagyszabású írói teljesítményt is szemléli. S a korabeli politikával szembeszegülő igazmondási akarata kényszeríti rá fokozottan is a képes beszédre. Amire nem lehet sem nacionalizmust, sem irredentizmust ráfogni, mégis képes a pálya felszökésének, lefutásának és zárásának eszmei és stiláris summázatát lényegszerűen közvetíteni.

Nagy László műve mind a portrévers, mind a sirató(ének), mind az alkotói-emberi személyiségjegyeket hangsúlyozó emlékvers műfajai felől megközelíthető. A Nagy László-típusú portrévers a kultúrhérosz-vonásokat, a sirató és az emlékvers az eltávozott jelentős, nagy ember nemzeti méretekben is fontos (de a sajátos, a magánéletire is kitekintő) személyiségbeli vonásait hangsúlyozza, s mindezeket a felravatalozás, a temetés, a sírban nyugvás e vonásokat kiemelő látomásának kontúrjai között. A gigantikus méretű szertartás egyszerre zajlik Nagy László költeményében a földön, a realitásban és az a fölötti térben, az eszmék, a történelem és a varázslatok mítoszi világában. Akár egy Tamási-mű vagy egy sűrű mintázatú, földi s égi jegyeket egymásba öltő székely faragás vagy hímzés anélkül, hogy egy pillanatra is elveszítené a valóságos vonatkoztatási pontjait.

A meghatározó látomáskontúrok, noha egy temetési szertartáshoz hasonlítanak e búcsúversben, ám mégsem csupán azok. Itt nincs gyászmenet, útra

bocsátó beszéd: ez egy virtuális, mitikus térbe átnövő magánszertartás az epikai lépések időbeli vázlatvonalán, időrendben a halál, a felravatalozás, a halál utáni szellemi jelenlét, az itt maradás siratóénekekre is jellemző funkcionális pontjaival. Nagy László Tamásit már a vers indulásakor a kultúrhérosz vonásaival dúsítja fel, s ennek a mitizáló közelítésnek a tartalmi elemei az utolsó szakaszig végighúzódnak a költeményen. Első összetevője a mítoszi személyiségtartalomnak az a galaktikus viszonylatrendszer, amely egy magánéleti szokáselem alaki hasonlóságon alapuló analógiás metaforájával már a verskezdet szakaszában kozmikussá tágítja a Tamási-lét vonatkoztatási rendszerét. Úgy tartja az emlékezés, hogy az igényes öltözködésre s abban a jelképes elemek használatára is sokat adó író tavaszonként gyöngyvirágot tűzött kabátjára. S minthogy a tavasz egyik első virága „telepekben", gyönyörű fényt vetve (legillatosabb példányaiban vadon is, ahogyan arra Tamási Gáspár könyvének a címe is utalt), terem; Nagy László sirató-látomásában ez a gyöngyvirágmotívum változik át, a halál csapásától megsokszorozva, negatív fényűre váltva a halált okozó-kifejező s az író mellkasában gyökeret verő, „őrlő fényű csillag-teleppé". S az élő virágból a pusztulás testben meggyökerező telepévé változott kép után Tamási Áron eltemetésének kronológiáján épül tovább a mű.

Az önmegszólító vers magatartás-tipológiáját feltáró Németh G. Béla az alkotó személyiség és a világ közötti krízis megnyilatkozásának fogta fel az önmagához mint második személyhez beszélő verskaraktert. Nagy László e nem önmegszólító, hanem Tamási Áront holtában megszólító („Te, aki a gyöngyvirágot / kitűzted minden tavasszal….") s e megszólítást az egész művön végigvezető műve szintén a lírai „főszereplő", az eltávozott és a világ, a társadalom közötti válság megjelenítésére alapozza versét. A válság itt nem csupán az elköltözött és a fiziológiai-biológiai-emocionális „létezés" (a halál–élet ellentét) közé feszülő fájdalomból, hanem az író és népe kisebbségi sorsából is fakad, abból a háborgó forrásból, amely az egész Tamási-művészet esztétikai és eszmei alkatát megteremtette.

A lineáris fokozatokban felépülő verstörténetnek: a siratásnak, a búcsúztatásnak a líra műnemébe zárt epikai rendje három koncentrikus körben rendezi a maga holdudvarába a gyász, az emlékezés és a portréalkotás poétikai mozzanatait. A legbelső: Tamási halálának és eltemetésének a reális ténye s ez az esemény lesz a másik két körnek is a kiinduló, azokat tovább gyűrűztető magja. A második gyűrű az e valóság köré alkotott s számos folklórvonással átszőtt, költészetbe fogott „mese", azaz a tragikus végkifejletre néző „mesevariáns" az írói sorsról. A harmadik, a legtávlatosabb, a külső, de a legnagyobb képi erejű tartomány pedig a teremtésmítosz Tamási alakjára demiurgoszt, kultúrhéroszt rajzoló köre. Ezek a szemléleti körök egymást átvilágítva s egymás hangsúlyait váltakoztatva közösen építkeznek a vers befejező két szakaszáig, ahol a halott kultúrhőstől halálában is a sírjára hívott magányos, sebesült farkas – mindhárom epikai dimenzió vonatkozásában – széttöri, összerombolja a megnyugvást, a varázslatot. S egyetlen vonításban kiáltja ki a megnevezhetetlent: a Tamási-

küldetés valódi, legbenső felhajtóerejét és ennek társadalmi eredményét, amely a vers befejeződése után is ott hangzik, ott feszül, állva marad a levegőben. S ott áll egyetlen éles hangsorként ma is.

Tamási halála és temetése, e legbelső kör, a legelemibb és a legdrámaibb műréteg. Nagy László verse csak sejteti az egyébként előre tudható tényt, hogy az írót szülőfalujában, szülei, rokonai sírjához közel („anyád hamva lesz lepedőd"), helyezik majd örök nyugalomra (illetve nyugtalanságra). A *Szülőföldem* című könyvében így írja le az elődöket magába fogadó s az egyszer majd őt is váró temetőrészt az író. „Messze bent van az apám sírja, együtt a nemzetség régi halottaival, kiknek elejét még akkor temették ide, amikor felütötték a temetőt. Nagy kereszt van az apám sírja felett, barnul már erősen a cserefája s igen a bádog is felette. Magán a hompon kizöldült már a fű, egy-egy kövér ibolya duzzad rajta. Mellette a testvéreim feküsznek, haton. Majd nagyapám és az ő fiai. Tovább dédapám és az ősök számosan. Ölemből odateszem a virágokat apám sírjára, hadd üdvözölje őt is a tavasz, amelyet annyit és oly nehezen várt örökké. Aztán mozdulatlanul néztem a földet, és az jutott eszembe, hogy valamikor én is itt fogok feküdni." S úgy is történt, ahogyan az író jövendölése szólt: „Tamási Áront végakarata szerint, a „nagy út kanyarulatában, a templom háta mögé, arccal kelet felé" temették el, ősei közelében, két cserefa között. A sírt ma kopjafa és a Szervátiusz Jenő és Szervátiusz Tibor által faragott trachit emlékmű, Sütő András szép szavával „tonnás hegyi beszéd" jelzi" (Sipos Lajos).

Nagy László jól ismerte azt a Tamásira tekintő és elterjedt minősítést, amely baráti köréből, tisztelőiből áradt az íróra, s arca, alakja, viselkedése, teljesítménye nyomán a fejedelem, az uralkodó vonásokkal illette. A költő Tamásinak ezt a karaktervonását erősíti fel, amikor a mese és a mítosz vidékére irányítja gyászbeszédét. Ez az íróra emberi teljesítménye alapján is illő minősítés sokszorosan köszön vissza a Nagy László-műből, annak mintegy a műstruktúra gerincét felépítő és metaforáit teremtő forrásaként szolgál. Nem csupán a gyászöltönybe öltöztetettnek a „fekvő fekete fenséggé" változtatásában, hanem a „herceg", „király" megszólításokban és alakjának a mese s a mítosz színeivel megfestésében is. A ravatalra helyezett „fejedelem", „fenség" vázszerű sziluettjére boltosul rá a félig-fabula, a csonka mese az „átoktól" szülővidékét, népét megszabadítani akaró mesehősről, a „trónra törő" hercegről, aki azért indul el, hogy „törvényes fényével" kivívja népe számára az idegen hatalom roncsoló erejétől a megváltást. Az anyatej erejével („Te, akinek magasra hágni / anyatej adott erőt") Fehérlófiaként vagy más hasonló képességekkel bíró mesehősként a világnak nekiindult és a mese törvényei szerint csodás, mágikus eszközökkel (vagyis itt a nagy művészet képességének metaforáival) is bíró („törvényes fény", „pávapalást", „glóriás pohár", „táltos-fog") fiú alakja, akinek küldetéses útja – a mesehősökével ellentétben – ebben a dimenzióban sikertelen maradt („Trónra-törő herceg, mi lettél? / Megtépett álom-király!"). A mesetörténetből kiszakadva (s már a vers kezdetekor is erre a távlatra készülődő motívumokkal) e státusából lendül át a mítoszba Tamási Áron alakja. A harmadik, a mítosz legkülső kon-

centrikus köre öleli magába a jellegzetes Nagy László-i portrévers legtöbb tulajdonságát. A fénnyel, a termékenységgel, a kozmoszi harmóniával, a teremtéssel, közössége heroikus képviseletével és megvédésének erőivel ellátott kultúrhérosz paradigmáit, amelyek típusosan mutathatók ki Nagy László művészarcokat festő, sirató vagy emlékező versportréiból (*József Attila!, Bartók és a ragadozók, A föltámadás szomorúsága, Gyászom a Színészkirályért* stb.).

A „megtépett álom-király" minősítést leíró Nagy László korántsem azt állítja, hogy Tamási alkotói életműve lett volna kudarc vagy csonka teljesítmény. Hanem azt, hogy mindezzel a hatalmas erőfeszítéssel sem tudta feloldani az „átkot" az író székely népe fölött. Az életmű, ez a „gigász-délibáb", ez a nyelv, a kultúra, az írói képességek terén a történelmi ostorozottságot akár a feje tetejére is állító, csillogó káprázat a valóság gondjait csak megnevezni, békíteni, ideákba tükrözni képes, ám megoldani nem. A Tamásit sírba döntő időben az ezzel a felismeréssel történő, ezt átgondoló legfrissebb szembesülés emeli Nagy László versében a hatalmas délibáb közepébe az író által „teremtett tündérek" groteszk-felnagyított képét. Akik a „méz-szavú" ember írásaiban, annak asszonyimádatára is utalóan, a Tamásitól megénekelt sorsukban „méz-csepegő melleiket", egyszerre a művészet és a szerelem gyönyörét csillogtatják, „meresztik", ám a megoldás ügyében hiába, a holdig. A művészi szerep értelme, színvonala és az életmű – már létre hívó inspirációiban a székely társadalomhoz kötődő – „megváltást" kereső akarati eredményessége élesen kettéválik. Amíg a művészi értékteremtés minősége a fénybe, a „trónok" közelébe vezetett, addig az „átkot" feloldó, a történelmi igazságot, méltányosságot kereső legmélyebb szándék a megoldhatatlanság egyre inkább kiélesedő peremű szakadékához vitt. Szinte a költemény kellős közepén mondva ki azt, hogy a „kárvallás" nem csupán a halál természetéből, hanem e történelmi változtatásra irányuló szándék megvalósulatlanságából is fakad:

Kárvallás lesz minden évszak,
hasztalan a szilaj szüret,
megerjedt záport szürcsöl
kövesedő táltos-fogad.

S rövidesen, az ez után másodikként következő versszakban a rímszavakként is kivételesen fajsúlyos helyzetbe hozott, ezért a varázsos verslátomásokon az egzakt megnevezés kegyetlen pontosságával áttörő elvont fogalmak is („csalatás", „gond", „megoldás", „ítélet"), a föléjük borítható „gyönyör", a mágikus és a nyelvi káprázatok ellenére, a feladat bevégzésének lehetetlenségét közvetítik:

Valld be: a gyönyör csalatás,
nem múlik el soha a gond,
rághatod a megoldásért
kezed fejét ítéletig.

A három koncentrikus, egymásra vetülő tartalmú poétikai és szerkesztési kört, a szertartás, a mese és a mítosz egymásra ragyogó látomásait töri össze a szertesugárzó fájdalmában és művészi intenzitásában mindegyiküknél nagyobb, erősebb látomás a műben: a mágikus fenség hívására a sírhoz érkező magányos, sebesült ordas felnagyított s kiélesített képe. Aki nem más, mint – a versvízióban – a gyöngyvirágokból lett halálos csillagteleptől szintén a mellkasán sebesült Tamási alternánsa, a mesehős és a demiurgosz vad parafrázisa, szimbolikus legendahősként történő feltámadása. Ez a legenda szorosan kötődik Tamási szülőfalujának nevéhez is. A monda szerint az erdő közeli malomban őrlető székely lovát, a férfi ott időzése közben farkasok falták fel, s a ragadozók megfékezése miatt később e helyre települt falu ezt a történetet őrzi nevében. Magának a szülőföldnek a „szelleme" is ott izzik hát a Nagy László-vers befejezésének farkaslátomásában. S a szügyön lőtt, a sírhoz érkező vagy talán éppen abból kikelő magányos farkas nem is csupán Tamási-alterego és szülőföldlélek már. Hanem a magára maradt, küszködésében egyedül hagyott, megsebesített szabadságeszme, fájó identitásjelkép, függetlenségvágy, a mindenség szabad ereje, még sebesült állapotában is. („Fontos megjegyezni, hogy mivel a temetésen zendüléstől tartottak, a mintegy ezernyi embert más tartományokból, pl. Brassóból jött bőrkabátos szekusok, álruhába bújt rendőrök, besúgók hada „vigyázta" szájkosaras kutyákkal, „nagy, fekete autókkal" – rögzíti Katona Zoltán.) Nagy Lászlónál a farkas másutt is szabadságjelkép, illetve a természet autonóm entitásának alakja. Így tűnik fel az „ordasi tűz" a *Versben bujdosó*ban, a szuverén természetalakító hatalom az *Ordas mondja* létfilozófiára villogó összegzésében. Ám lehet a társadalom elvadult állapotának kifejező figurája is. („Ordasos kor" – mondja ki történelmi idejének atmoszféráját jellemezve *A zöld sátor elégiája* című versében, s a *Számadás egy pillanatról* című költeményében is „ordasi szőrzet lóg ki" „egy bárányfelhő mögül".) Ezzel a többszörösen összetett farkasszimbólummal vonáttatja Nagy László – Tamásival együtt – „égig a kínt", az alkotó írói motivációinak lényegét, magát az életmű e vonalának végkövetkeztetését és benne a szülőföld szabadságának, identitásának veszélyeztetettségét, sőt elvesztését is, mindazt a komplex tartalmat, amit az adott kor politikai konstellációi miatt nem lehet emberi szóval elmondani. A Tamási-életmű sorstükröző és megoldást kereső ereje után (lásd például: *Erdélyi csillagok*) a „kimondás", a tudatosítás útján és Tamási munkássága után már csak a farkasüvöltés égig csapó hangja lehet kifejezőbb, megrázóbb. (A székely életműből sugárzó, a székelységet és az erdélyi magyarságot védelmező, megtartani akaró erő olyan erővel árad ki, éles világosságú felismerésként a gyász időszakában Tamási emlékezetéből, hogy a budapesti búcsúztatást végző egri érsek, Brezanóczy Pál gondolatait is a Nagy Lászlóéhoz hasonló mitológiai-szakrális analógiákkal tölti fel: „Testvérünk, Áron! Aki hivatásodban a dadogó Mózesed helyett szólottál! Az irgalmas Jézus áldásával, íme hazabocsátunk Téged születésed földjére, ami bensőnkben a miénk is, hiszen az anyaföldnek mélyén, odafenn az égben s az emberi szívek érező kamrájában nem léteznek országhatárok.")

Nagy László búcsúverse a maga szerkezeti és képi megoldásaiban, részben a sirató műfajából következően is, számos közös vonást mutat, a terjedelmi különbség ellenére is, García Lorca Ignazio Sánchez Meíjast sirató gyászénekével (*Siratóének Ignazio Sánchez Meíjas torreádor halálára*). Amott a halál madara (vagy kígyója) költözik „tojásokat rakva" a sebbe, itt az „őrlő fényű csillag-telep". Amott az andalúz folklór képei-motívumai növesztik kultúrhőssé a viadal művészetében „királyi" torreádort, itt a székely népköltészeté, mítoszé az írót. García Lorcánál az andalúz kisebbség tehetsége, szépsége, emberi igényessége nő át a bikától halálra sebzett torreádor alakjába, emitt a székely népé, képességeké a küzdelmes sorsú, a történelemmel az irodalom művészetén át viaskodó Tamási Áron figurájába. Amott a bika áll magányosan, „győztes szívvel, árván" a porondon a torreádor megsebesítése után, Nagy László versében (noha más logikai úton érkezve el az áldozathoz) a farkas marad legvégül a halott „hős" közelében.

A vers ugyanakkor a Tamási által a magyar kultúrában Bartók, majd József Attila mellett úttörően és egyetemes értékűen alkalmazott (s Federico García Lorca írásművészetével ezen a népkultúrát beölelő síkon is számos paralel vonást felmutató) székely-magyar folklórmotívum-örökség egy részét is illusztrációszerűen, mintegy szimbolikusan áttűnteti. Például a három koncentrikus, egymásra vetülő fényű jelentéskörben elrejtett hármas mágikus számmal, a fekete, a fehér és a piros színszimbolikájával, a folklórtörténetek jellegzetes szereplőivel, figuráival („páva", „tündér", „táltos", „király", „ordas").

A vers formai megoldásai között külön figyelmet érdemelnek a mű mitikus-mágikus és népköltészeti tartalmaival összhangban álló alliterációk („anyatej adott erőt",„fekvő fekete fenség", „trónra törő herceg", „páva-palástod", „teremtett tündéreid", „meresztik a teleholdig / méz-csepegő melleiket", „golyóverte szüggyel szétdúl / szivárványt" stb.), amelyek – Tamási írásainak archaikum-átlényegítő vonásaival párhuzamban – a sorvégeken rímtelen, négysoros szakaszokban egyszerre idézik meg az ősköltészetet és a közelebbi népi szövegek kulturális hatásait. (Miközben a szakaszok időmértékes ütemezhetősége klaszszikus strófaszerkezetekre is rájátszik, ráhangolódik.) A hangszimbolika az alliterációktól függetlenül is kiterjedten működik a jambikus lejtésű versben. A halál idillt, nyugalmat „szétdúló" erejéről „tanúskodó" „r" hangok még olvasva is hallhatóan, harmóniát sértően ropognak végig (összesen harminchárom darab) a versstruktúrán. Ezzel összhangban az első szakasz meghatározó zöngétlen (felpattanó) zárhangja, a „t" a köznyelvi átlagot meghaladóan az egység összes mássalhangzójának 16%-át téve ki, a vigasztalanság, a halál monotóniáját kopogja rá a verskezdet hangszerkezetére. S a „t" hangok e dominanciája a következő két versszakban is kifejezett marad. S hasonló funkciót tölt be az „sz" zöngétlen réshangjának sziszegő fájdalma az ötödik szakasz első három sorában, továbbá a mély mássalhangzók túlnyomó aránya a gyásszal telített tartalmú és hangtipológiájú negyedik versszakban.

Páva-palástod vállamon,
glóriás poharad enyém,
mind csupa gyászlevél immár,
torok-maró keserűség.

2) *„zöldülget fönn a Hargita"*

Nagy László művénél jóval később született, s a *Koronatűz* című 1975-ös kötetében jelent meg Nagy Gáspárnak a *Tamási Áron sírjánál* című verse. Ez a költemény már, a közeli halál döbbenetétől eltávolodva, nem a ravatalra, a gyászszertartás közvetlen összetevőiből felnövesztheto gondolati tartalmakra figyel. A Tamási-életművet első olvasatra nem is annak politikai-nemzeti vonásai felől értékeli elsősorban, hanem az irodalmi hagyaték emlékeinek és esztétikumának az utókorba történő lecsapódásait jeleníti sűrítetten meg. A versszerkezetet ezért nagymértékben Tamási-művek emlékdarabjai (helyszínek, nevek, történésforgácsok) és a székely népköltészet táplálják fel. Maga a húszsoros vers nem más, mint Tamási alkotásaira és a székely folklórszövegekre egyszerre játszó, imitált népköltészeti beszéd. Telítve népdal-, ráolvasás-, ballada-, mondóka-, sirató- és dicsőítőének-elemekkel s a székely mítosz fényeivel. A mű a mondóka, illetve a mondókaszerű vers epikus emléktöredékekkel is feldúsított zártabb formájába sűríti bele ezek egyes műfaji, formai vonásait. A szintetikus népköltészeti stilizáció e tömörítő s egyszerre a Tamási Áron nagy munkáira és ezeknek népköltészeti forrásaira mutató alkotása a felező nyolcasok „kalevalázó" ritmusával s a ráütő, a rag- és a keresztrímek egymásba öltögetésével, kopírozó vagy variációs ismétléseivel, alliterációival („szemünket szikráztatja, / a szívünket himbáltatja", „magát mutogatja"), a tájszavakkal („ösveny", „legényfa") csak elmélyíti a vers és az emlékezés folklórdimenzióit. S közben a Nagy Gáspár-életmű egyik szikrázóan szép darabját teremti meg.

Hej Istenem kicsi Móka
csillag hajlik az utadba
a szemünket szikráztatja
a szívünket himbáltatja
emlékeink abajgatja
az a csillag kicsi Móka
vagy a szép Domokos Anna?
zöldülget fönn a Hargita
hej Istenem kicsi Ábel
csillag repdes az utadba
hogy te arra tüstént rálelj
az út magát mutogatja

az ösveny előre kitetszik
a legényfa kivirágzik
álmainkkal beh cicázik,
jaj Istenem kicsi Móka
halált világló éjszaka
csillag hullik az utadba
hajnali madár Nyikóba
kicsi Ábel kicsi Móka!

A népköltészet és a mögötte álló teljesebb székely folklór és mítosz versbe vont töredékeinek komplex szerkezetébe ágyazódnak bele a közülük genetikai módon származó, velük közvetlen rokonsági fokokban álló Tamási-motívumok. Móka, Domokos Anna, Ábel, a „hajnali madár" figurái, képei közvetlenül idéznek meg Tamási-alkotásokat, s ezeket egészíti ki és erősíti a szülőföld geográfiai toposzainak a műbe emelése (Hargita, Nyikó), valamint a székely író munkáiból kiragadott eseményrészecskék izotopikus átültetése is. S mindezek egy nagyobb gondolati koncepció csillagrendszerében találják meg helyi értéküket: ez pedig Farkaslaka nagy alkotójának a fajsúlyos beleilleszkedése a teljes magyar irodalmi tudatba, feledhetetlen hőseivel, tájaival, eseményeivel, amely ott él irodalmunk tágas szellemi terében, „szikráztatja szemünket" az író halála után is, alkotói fényének bizonyságaként. Nagy Gáspár még a székelyek legszebb mítoszát, a Csaba királyfiról szóló történetet is átragyogtatja a költemény struktúráján. S ennek analógiás mezőibe vonja Tamási életútját, teljesítményét, alakját. A vers leggyakoribb szava (a Tamási-műből vett „Móka", szintén analógiás sugárzású személynév mellett) ugyanis a „csillag": a Tamási-lét székely mítoszból, népköltészetből és az író saját műveiből felizzított képe. Ez lépteti a mű gondolati terében Tamásit (és hősei egy részét is) ugyanarra a „csillagösvényen" vezető útra, mint Csaba királyfit, a székely hitvilág legfényesebb héroszát. Az analógia e népköltészeti alkotásokból, a népi hitvilágból és a Tamási-művekből kiemelt képek egymásba fonódó halmazában is pontos és elrendezett. Csaknem tökéletesen a vers geometriai közepét tölti ki az előre és hátra (kata- és anaforikusan) egyaránt sugárzó, az olvasó tudatába is mágikus elrendező fókuszként lépő szakasz, amelyben (Ábelként) az írót, alkotói színre lépésének imitált pillanatában (az Ábel-modell önéletrajzi vonásait is kiaknázva) így szólítja meg a bérbaltavári költő: „hej Istenem, kicsi Ábel / csillag repdes az utadba / hogy te arra tüstént rálelj / az út magát mutogatja / az ösveny előre kitetszik". S a nagyhírű székely mítoszt, eredetregét és a székely himnuszt ekként (s fogalomtöredékeiben is) magába kódoló mű összességében mégis rámutat tehát a Tamási-életmű és szerep legfontosabb nemzeti és társadalmi tartalmára, legfőbb ösztönzöttségére: a nagy veszélyben, sorsfordító életfázisban levő székelység mitikus és hitbeli megsegítéséért, megmentéséért született és következetesen végigvitt életpálya küldetésére s erejére. S a vers mindezeken túl Tamási Áron teljes sorsútját is magába kódolja főbb motívumaiban. A Roman

Ingardentől a lírai vers lényegeként feltárt „rétegelt struktúra", a polifon, sokrétű tartalmakat magába rejtő költői mű fogalmát is példás bizonysággal szemléltető Nagy Gáspár-vers a Hargita vidékéről a „csillag"-sorsba jutott, majd onnan halálával aláhulló, hazája földjébe bukó, ott, ahogyan a csillag, a Nyikó tükrére eső, az emlékekben, a szívekben, a művek áramain halhatatlanul tovább élő emberi pályát is lényegszerűen láttatva emeli oda képeiben olvasói elé.

3) *„fekete csillagok alatt"*

A Tamási-eszményeket, pályát, az emberi és művészi elhatározásrendet alapvonásaiban többen is megörököltek Tamásitól Erdélyben és a Partiumban. Közöttük Sütő András, akit mind Nagy László, mind Nagy Gáspár nagyra tartott és szeretett míves munkáiért s a magyarságért vívott írói küzdelmeiért. Akinek írói indulása óráitól mestere volt a farkaslakai író, s aki három jelentős esszéjében is (*Tamási Áron rendes feltámadása, Tonnás hegyibeszéd, Ábel kacagása és szomorúsága*) fejezte ki nyíltan ezt a kötődését. Nagy László és Nagy Gáspár munkáiban, emlékezéseiben – szellemi testvéreket látva bennük – azonos szintre emelkedik a két író.

Nagy Lászlónak az eleven erdélyi kultúrából az egyik legjelentősebb élménye Sütő András művészete volt. Naplója tanúsítja, hogy az 1971-es könyvünnepen történt találkozásuk után, ahová Sütő az *Anyám könnyű álmot ígér* remekét hozta el, folyamatosan olvasta az író prózáját, drámáit. Több, már odakinti találkozás is mélyíti, és a további becsülés színeivel gazdagítja a kapcsolatot. Ahogyan közös küldetésükről és annak veszélyeiről a költő fogalmaz, egy időben mindketten „dugáruként" jelenhettek csak meg a másik országában (*Heti jegyzet*). Nagy László Sütő András arcában azokat a vonásokat is meglátja, amelyeknek az erős kontúrjain itthon a saját művészete is megszövődött. Élete végéig érdeklődéssel figyeli az erdélyi író alkotásait, naplójában egymást érik az elismerő szavak Sütő András munkáiról. „Kemény írás" – szól a *Csillag a máglyán* című drámájáról. „Sütő nagyszerű" – mondja az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* olvasásakor (1976. április 21.) „Szólt a telefon, (Czine) Miska hívott, Sütőékkel találkozunk nálunk. […] Dicsértük Andrást a darabjával együtt" – írja 1975. december 16-án. „Sütő András (*Kék álhalál*) írásából nagyon szép karácsonyi színdarabot rendeztek a tévében. Ezt meghatódva néztem" – folytatódnak feljegyzései (1975. december 24.). A lelki és az alkotói rokonság olyan bensőséges közöttük, hogy Nagy László *Susogó gím-üzenet*et intéz „gím-testvéréhez" (1976. december 23.), mintegy újévi köszöntőt írva számára, s így figyelmeztetve a már mindkettejük körül ott ólálkodó „barnás, emberforma árnyék" alattomos közelségére, ami egyaránt fejezi ki a politikai nézeteik és életkoruk miatt közelükben járó veszélyeket. Nagy László e verse „a komor fenyegetettség közegében mondja ki a testvériség vallomását. […] az ősi összetartozás jegyében és a barbár fenyegetettség tudatában csillantja meg a derű színét is, de maga a vers a ciklus

legkomorabb darabja, növekvő veszedelem tudatában szóló üzenet" (Görömbei András).

Ez a veszedelem Nagy Lászlóra csapott le korábban. Halála előtt öt nappal a *Menyegző* szerzője más írások között Sütő András kötetét is olvasta. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* így késztette naplójában följegyzésre: „Sütő könyvét, a Lacikását olvastam este." Még január 28-án is keze ügyében van a mű: „Sütő könyvét olvastam jólesően" (*Nagy László naplója 1975. február 14-től 1978. január 29-ig*). Nagy László fölött *A költő szívet hasogató gondja* című búcsúbeszédében Sütő András, feltárva a küzdelmes, a nem alkuvó ember honi veszélyeztetettségének tragikus vonásait, Nagy László Tamásit búcsúztató verséhez hasonlóan emeli a kulturális és nemzeti küldetés emberi erőn túlmutató fényeibe az iszkázi alkotót: „…látom az aranyba metszett mosolyodat és fejmozdulatodat, ahogyan a magasba néztél: talpalatnyi föld felett a nagy ég kerítéstelen, a mi fáink igenis az égig nőnek […] …de halálod gyászát csak magunk viseljük; halhatatlanságod tápláló forrása az a nép marad, amelynek Gondját magadra vetted. […] a Gondot, a közösségit, az egyetlent, a magyar szellem óriásaira szabottat, amely épp megosztottságában egységes, a virrasztóktól pedig emberfeletti erőt követel."

Nagy Gáspár három verssel fejezi ki elismerését és köszönetét Sütő András életműve iránt. Az első a *Halántékdob* című 1978-as kötetében megjelent *Bölcsődal Perzsiából* című, *50 sor Sütő Andrásnak* alcímet viselő alkotás. Ám már az 1975-ös, *Koronatűz* című, második kötetének a fiatal költő alkotói hitvallását kifejező fülszövege megidézi a pusztakamarási írót: „Sütő András egyik hősétől tudom, hogy az ember ott kezdődik, amikor összetéveszti magát azzal, amitől megfosztották. Az igazi vers is innen indul; azért a hiányért és szüntelenül cipelve a rábízottakat…" A *Bölcsődal Perzsiából* a maga 50 sorában a zárt, elrekesztett helyzetbe jutott emberség és a mégis embernek maradás elvének küzdelmi állapotát verseli meg. A zuhanó repülőgépként ábrázolt kisebbségi sors e látomásában úgy ellenszegülve a történelmi gravitáció erőinek, hogy a repülőgép kirúgott ajtajából a költői vízió „egyenest a tágranyílt / szemű csillagokba", „az álomcsutakolta / horizontra" nyit meg a fenyegető zuhanásból mégiscsak emelkedő távlatot. Sütő András Nagy Gáspár ötvenedik születésnapjára, 1999-ben, a költő Balassi-karddal történt kitüntetése után *Kardos vitéz* címmel küld a *Bölcsődal Perzsiából* szerzőjének levelet. „A *Szabadrabok*, ez a gyűjtemény: teljes és vitathatatlan igazolása annak az én hitemnek is, hogy kristályos esztétikum, színarany Szépség és illyési-némethi értelemben vett közösségi kötöttség, Balassi-etika egymástól elválaszthatatlan, mi több: a kettő együtt jelent új minőséget. […] Nem folytatom. Ünnepellek. Magamban. Enyhülettel sorsom iránt, amely hozzád hasonló barátokkal ajándékozott meg gyakori reménytelenségeim idején."

Az erdélyi írónak címzett második Nagy Gáspár-mű, a szerző *Ezredváltó, sűrű évek* (2003) című kötetében *Végvári ének* címmel *Sütő András kapitány uramnak* alcímmel ajánlott költemény, már jóval keserűbb húrokon szólal. A végküzdelmek tragédiái közé ékelt sorsú írót mutatja be, akit a végvári vitéz pozíciójában

láttat szülőföldjén. „A *Bölcsődal Perzsiából* a kegyetlen körülmények között is megőrzött remény verse volt. A *Végvári ének* a hetvenöt éves írót szólítja meg. Azt, aki „százfejű sárkányos / szörnyű éjszakákon", halálos veszedelmekkel szemben is hű maradt szülőföldjéhez és anyanyelvéhez. Sütő András *Erdélyi változatlanságok* címmel adta ki 2001-ben a rendszerváltozás utáni publicisztikai írásainak gyűjteményét. Ennek előszavában írta az Olvasóhoz: „Küzdelmünk keservesebb annál, amit Balassi Bálint idejében vívtak. […] Új hódoltságban a mai magyarok személyi-közösségi létének utolsó mentsvárait ostromolják a végeken. Anyanyelvi bástyát, a nemzeti azonosság tudatának minden védfalát. […] Nagy Gáspár ezért ír Sütő Andrásnak *Végvári ének*et" – alkot lényegszerű összegzést a versről Görömbei András.

A harmadik versét az íróhoz Nagy Gáspár – maga is súlyos betegen – *Harmadik vers – sirató* címmel már Sütő András halálára írja. A műben a fájdalom hangtalan őszi esőként zuhog rá a szerzőre, egybeolvadva könnyeivel, forrássá, patakká válva, majd a szívet is elszorító téli omlássá. A hiány fénnyé változó, az égből az embert visszasugárzó tündöklése már az emlékezetből sugározhat csak vissza.

téli omlás
szívemet szorítja

drága András
nem tudok szólni most már

biztató hangod többé nem vár
földi vigasz helyett

megannyi égi membrán
fényeddel ránk süt a csillagoltár

A Nagy Gáspártól emlegetett s a Görömbei Andrástól sorsképletként értelmezett, az emberben felépült végvárak – az „erős várak" – a hitben, a könyvekben, a műalkotásokban, a kultúrában – építőik halála után is léteznek. Állják az idő ostromát, s hol csillagként ragyogva, hol ordasként vonítva, de folyamatosan szolgálják e – Lászlóffy Aladár szép kifejezésével – „szigetnyi finnugor közösség" kultúráját s megmaradását.

Bertha Csilla

A „kiáltás jogáért": Tamási Áron és Sütő András angolul

A külföldi egyetemek gazdag könyvtárainak világirodalmi szabadpolcai számunkra roppant szomorú képet mutatnak: az albán, bolgár vagy szlovák irodalom többnyire háromszor annyi helyet foglal el, mint a magyar, hogy a cseh vagy lengyelről ne is beszéljünk. Mint mindnyájan tudjuk, a kánon kialakulása, a fordításra szánt művek kiválasztása, majd a lefordított változatok terjesztése s így fogadtatása is nagyon sok összetevő függvénye, amelyek fontossági sorrendjében az irodalmi érték meglehetősen hátul kullog. A kortárs írók között vannak ugyan sztárok, akik megjelennek a könyvfesztiválokon és egyéb nemzetközi intézmények körében, de a nemzeti sorskérdésekre reflektálók közül aligha vált ismertté bárki is.

Mint Sütő András fogalmaz: „a műfordítások nagy része: az eredeti halvány lenyomata. Cervantesszel szólva: a mintás szőnyeg visszája" (*Istenek és falovacskák*, 137). Nagy kérdés, hogy érdemes-e halvány lenyomatokat készíteni, menynyire halványulnak el különösen a nyelvükben oly gazdagon lelket, hagyományt, értéket őrző és újjáteremtő művek, ha számukra idegen közegbe, más nyelvbe kíséreljük meg átültetni őket. Hogyan lehet megtartani sajátos nyelvistiláris árnyalataikat, zamatukat, sokszínűségüket? Éppen Tamási Áronnál és Sütő Andrásnál? Előbbihez nyúlni sem mernénk, utóbbival botcsinálta műfordítóként mégiscsak megpróbálkoztunk. Szükségből és naivitásból: mert olyan kevés műve létezett angolul, s mert hittük, hogy ha elérhető lesz ezen a világnyelven, akkor a világirodalom részévé is válhat. De ahhoz, hogy olvassák is, ami megjelent fordításban, azt el kell juttatni könyvtárakba, könyvesboltokba; ahhoz hogy kézbe is vegyék, a médiában is ajánlani kell, ismertetni, terjeszteni a hírét, hiszen ismeretlenül rá se néz senki, a drámát be is kellene mutatni és így tovább. Máris a kultúrpolitikai hatalmak kezében vagyunk: akik megmondják külföldön (is), hogy kik a jó írók Magyarországon, akik hozzáférnek nemzetközi véleményformáló fórumokhoz. Egy itthoni példa a közelmúltból: a New Yorkban élő műfordító és színházi szakember, a felvidéki származású Brogyányi

Bertha Csilla a debreceni egyetem docense.

Jenő egy kötetnyi drámafordítást összeállított Páskándi abszurdoidjaiból *Moment of Sincerity* (Az őszinteség pillanata) címmel (Kolozsvár, 1999). Akkor sem, ma sem lehet kapni, a példányok titokzatosan elsüllyedtek a raktárakban, sosem kerültek még a magyarországi könyvesboltokba sem, nemhogy külföldre vagy a frankfurti könyvvásárra, amire elvileg készültek. Az amerikai kiadóknál ért kudarcunk, hogy megjelentethessünk egy erdélyi drámaválogatást angolul, könnyebben érthető, hiszen egyrészt a terra incognita mindig rizikó (és drámák esetében gyakori, hogy kiadók csak színházi bemutató után vállalkoznak publikálásra, a színházak viszont ellenkező sorrendben foglalkoznának ismeretlen darabbal). Másrészt amikor mégis akadt érdeklődő kiadó, az szokás szerint – jóhiszeműen – olyan bírálóknak adta ki a drámák szinopszisait, akik „ismerik" a művek származási helyét, körülményeit. A tehát (feltehetően) román lektoroktól meg is kaptuk a szokásos jelzőket: soviniszta, irredenta, nacionalista, talán fasiszta is, ergo közölhetetlen válogatás. A tartalomjegyzékben ezek álltak: Sütő András: *Advent a Hargitán*, Székely János: *Caligula helytartója*, Páskándi Géza: *A bosszúálló, a kapus, avagy: kérjük a lábat letörölni*, Lászlóffy Csaba: *Az eretnek* és Szőcs Géza: *Karácsonyi történet*. Talán nem szükséges kommentálni az esélyeket.

Tamási Árontól tudomásom szerint, szégyenszemre, csupán egyetlen műve, az *Ábel a rengetegben* létezik angolul Kuttna Mari fordításában, Czine Mihály rövid előszavával (Budapest, 1966). A Magyarországon született (1934, Pécsvárad – 1983, Southampton), de gyermekkorában Ausztráliába került (tehát angolul anyanyelvi szinten beszélő és író) filmkritikus, fesztiváligazgató, aki különösen a magyar film külföldi népszerűsítéséért tett sokat, Tamási regényén kívül *A két koldusdiák*ot és *A beszélő köntös*t fordította. Minden bizonnyal a lehető legtisztességesebb módon közelíti meg az Ábel hangulatát, gondolatait, játékosságát és tragikus mélységeit, annyira, hogy ha csak angolul olvassa az ember, nyelvileg is igazán élvezhető, értékes irodalmi élményben lehet része. Azonban ha utána a megfelelő magyar részt is újraolvassuk – ha visszafordul a szőnyeg a színére –, akkor érződik igazán a különbség. A gondolatokat, a képeket, a humort és a keserűséget, sőt bizonyos nyelvi fordulatokat is le lehet fordítani, a székely tájszólás melengető erejét nem. Csupán egy-két példa ennek illusztrálására: „No, ezt köszönettel veszem" – angolul: „Well, thank you very much" (29), nagyjából visszafordítva így hangzik: „Hát, nagyon köszönöm." Vagy: „Azt hittem, hogy csak a tréfa fogja" – angolul: „I thought he was joking" (33), ami kb. azt jelenti: „azt hittem, viccel". „Ahogy kipattant a szemem, abban a pillanatban az ajtó is megnyílott, s hát kit hozott az Isten? Édesanyámat. Úgy felszöktem, hogy még a házat is szinte elvittem" – „As my eyes popped open, at that moment the door opened too, and a welcome guest appeared. My Mother! I jumped up so quickly I almost brought the house down" (41). Visszamagyarítva: „Amint kipattant a szemem, az ajtó is kinyílt, és szívesen látott vendég jelent meg. Édesanyám! Olyan gyorsan ugrottam fel, hogy majdnem ledöntöttem a házat." Nem a fordító hibája vagy hiányossága, hogy az angolban nincs

megfelelője például az „erősen" határozó székelyes alkalmazásának (amint a mai magyarországi magyarban sem használatos): „Erősen megbántam" a szimplább „I was very sorry suddenly"-re változik (16), ami csak annyi, hogy „hirtelen nagyon sajnáltam". Vagy a székelyes visszautalásnak a kérdésre: „én igen", „én jól" – amikor Ábel válaszul mondja édesapjának. „Én kicsi, mert ülök", angolul: „I am small as I am sitting down" (3), vagyis „kicsi vagyok, mert ülök". A jelentése ugyanaz, a hangulata egyáltalán nem.

A Tamási-féle székely–magyar nyelvhez fogható regisztere egyszerűen nincs az angolnak. Talán leginkább megközelítheti az írek nyelvében még sok helyen fellelhető dialektus, amely az ősi gael-ír nyelv struktúráját, kifejezéseit, nyelvtanilag eltérő formáit az angolon keresztül tartja meg, s ezáltal a standard angolnál sokkalta ízesebb, képiesebb, archaikusabb. (Nyilván ezt fedezve fel, a szatmárnémeti Benedek Zsolt úgy ültette át magyar színpadra J. M. Synge, a XIX–XX. század fordulóján élt ír drámaíró remekművét, *A nyugati világ bajnoká*t pár éve, hogy a csángó hanglejtést és beszédritmust felidéző, néhol szinte balladásan ismétlődéses nyelven szólaltak meg az ír szereplők.) Valószínűleg azonban csak az angol nyelv írek által beszélt formáját ismerő közönség számára működne az ilyen fordítás, s ma már talán az is erőltetetten vagy idegenül hangzana.

Czine Mihály a bevezetésben a nyugati kortársak első világháború utáni „elveszett nemzedékéhez" kapcsolja Tamásit, de kiemeli a nagy különbséget: a kisebbségi sorba taszítottságot. Az Ábel-regény „hegyek közé zárt székely világát" pedig a Bartók és Kodály muzsikájában megidézetthez hasonlítja – megtalálva ezzel talán az egyetlen kulturális támpontot, amelyet a nyugatiak is ismerhetnek. Rámutat Ábel „mély természetes nemességére", zordon sorsa, körülményei ellenére is „napfényes kedélyére", „mintha maga is csak azért lenne, hogy a föld mostohaságaiból színt és illatot pároljon", de arra is, hogy a személyes és népi sors mögött ember és magány, természet és civilizáció, természet és vallás nagy kérdései feszülnek „a lehető legtermészetesebben a valóság és mese, játék és költészet színes szövetében" (a *Nép és irodalom* kötetben közölt Tamási Áron írásából vesz át részleteket az angol szöveg, 5–6, magyarul 277–278).

Ilyen, az olvasót kézenfogó kísérő tanulmánnyal s a szőnyeg visszáján is át-átütő eredeti színeket felvillantó, alapvetően jó fordításban valamit mégiscsak lehet közvetíteni a székely Homérosz érzés-, hit-, gondolkodásvilágából, hősének, népének észjárásából. Nagy szükség lenne persze legalább az Ábel-trilógia többi részének, a *Jégtörő Mátyás*nak, néhány esszének és az *Énekes madár*-féle drámának hasonló színvonalú lefordítására.

A vers- és prózafordítások mellett a színművek még mostohább sorsra ítéltettek: magyarországi drámaírók közül – Molnár Ferencen, majd később Örkény Istvánon kívül – alig-alig olvasható angolul valaki az utóbbi évtizedekig. Páskándi Géza jó szerencséje, hogy Brogyányi Jenő nemcsak lefordította számos drámáját, hanem helyzeténél fogva megtehette, hogy a feleségével, a rendező Pamela Billiggel közösen alapított kis New York-i művészszínház, a Threshold Theatre Company (Küszöb Színtársulat) előadásában – sikerrel – be is mutathas-

son néhányat New Yorkban, majd Londonban, sőt Magyarországon is. Joggal írja, hogy „ha a Páskándi-darabok, mondjuk, Londonban vagy Párizsban jelentek volna meg, mint angol vagy francia irodalmi művek, szerzőjüket a világ egyik vezető színműírójaként tartanák számon mindenütt". Persze ő is jól tudja, hogy ha Páskándi Londonban vagy Párizsban élt volna, nem ilyen drámákat írt volna, hiszen ezek, mint folytatja, „bár egyetemes nyelven szólnak, kimutathatóan a szülőföld meggyötört talajából eredtek" (*Színvilág*, 1993. február). Ugyanez igaz Tamási vagy Sütő András munkáira is: ha valamelyik világnyelven születtek volna, alkotóikat bizonyára a világirodalom különleges színfoltjaiként, mély emberi igazságokat szokatlan múlt–jelen, hagyomány–modernség, természet–társadalom és egyén–közösség összefüggéseiben tálaló írókként tisztelnék olvasók, színháznézők, kritikusok – csak akkor éppen nem ilyen művek keltek volna életre. És általános tapasztalat szerint minél mélyebben, jellegzetesebben képeződik le az irodalomban (kiváltképpen a magyarban) a „sajátosság méltósága" – különösen ha ráadásul az írók még a határon kívüli magyar kisebbség keservét is közvetítik –, annál nehezebben jutnak el a világirodalmi megmérettetés lehetőségéhez is.

A Sütőről szóló angol nyelvű híradást mindenféle hozzáférhető fórumon, nemzetközi irodalmi és színházi lexikonokban, enciklopédiákban, interneten elérhető webhelyeken, a Kuszálik-bibliográfiát is felhasználva Cristian Réka 2015-ben lelkiismeretesen feltérképezte, és a marosvásárhelyi Sütő András Műhelykonferencia *(M)ilyen gazdagok vagyunk(?)* című kötetében (és részben az art7 weboldalon) olvasható is az alaposan kikutatott, de sajnos összességében is szegényes lista. Ő is úgy találta, hogy néhány drámán kívül más műve nem létezik angolul, róla szóló kritika is alig. (Ez ugyan ellentmond annak, amit általában a drámafordításokról mondtam, ugyanakkor megerősíti a világirodalmi Sütő-jelenlét méltánytalan hiányosságait.)

Brogyányi Jenő kortárs magyar drámák között Sütő trilógiáját is lefordította, sőt ezeket be is mutatták a Küszöb színházban, de döntően visszhangtalanul maradtak. Neki köszönhetjük (és kisebb mértékben testvérének, Gábornak) a New Yorkban és azzal párhuzamosan Budapesten a Corvinánál 1991-ben megjelent *New Hungarian Drama* („Új magyar dráma") kötet válogatását és fordítását, amely Sütő Andrástól az *Egy lócsiszár virágvasárnapjá*t tartalmazza (*The Palm Sunday of a Horse Dealer* címmel). A válogató-szerkesztő-fordító kitűnő eligazító előszava rávilágít a magyar irodalom kettős – nyelvi és (a kommunizmus idején) politikai – elszigetelődésére, de az ebből fakadó páratlan tulajdonságaira is. A nemzeti sorskérdések iránti fogékonyság, a hagyományok s a történelmi tapasztalatok meghatározó szerepe mellett Csoóri Sándor nyomán a közösség, a nemzeti önazonosság szabadságadó erejét is hangsúlyozva, mint a nyugati irodalomtól eltérő vonásokat. Ennek megértetésében rendkívül hasznos módon ismerteti az amerikai kritikus Robert Corrigan elméletét a hagyományokra, a közös értékekre épülő „közösségi" társadalmat felfaló modern „kollektív", funkció- és jövőorientált társadalomról – amely teória részben magyarázza, miért idegen

a nyugati olvasóktól a közösségi fogantatású magyar irodalom. Ugyanakkor igyekszik meggyőzni olvasóit arról, hogy az egyéni és nemzeti identitáskrízis, a megmaradás mindennapi veszélyeztetettsége közvetlenül kapcsolódik ontológiai kérdésekhez; az ezeket is közvetítő életszituációk a művekben „gyakran az egyetemes modern emberi léthelyzet paradigmájává válnak" (12).

Brogyányi kitér a határon kívül rekedt magyarság kemény történelmi elnyomatottságára, röviden vázolva – amit nyugatiak általában fel sem tudnak tételezni –, hogy nem saját döntésük alapján kerültek külföldre. Hasonló ködoszlató reményben fogtunk mi is erdélyi drámák fordításába – kétféle anyanyelvünk birtokában – Donald E. Morse-szal, az amerikai származású egyetemi tanárral. Kiadót találni szinte tovább tartott és nehezebb volt, mint maga a fordítás munkája. Végül az igényes írországi Carysfort Kiadó karolta fel az ügyet, és 2008-ban megjelenhetett náluk a *Silenced Voices. Hungarian Plays from Transsylvania* („Elhallgattatott hangok. Erdélyi magyar drámák") című kötet a korábban említett drámafordításokkal. A bevezetőben a háttérismereteket bővítendő, az önhibájukon kívül kisebbségbe került erdélyi magyarokat sújtó kulturális genocídium jelenségét is próbáltuk érzékeltetni (a „kiáltás jogáért" és a „hallgatás parancsától" való megszabadításért imádkozó hargitai székely, Bódi Vencel példáján keresztül is), másrészt az *Advent* budapesti előadásának viszontagságait is jeleztük (Ablonczy László emlékezetidézése segítségével a *Nemzeti lélekharang*ban), hogy nyugati olvasóknak valamiféle sejtése alakuljon ki a kommunizmus általános és a magyarokat többszörösen érintő partikuláris machinációiról. A könyvbemutatót a XX. század eleji nemzeti függetlenségi mozgalom lendületében alapított híres dublini Nemzeti Színházban, az Abbey-ben tartották – az ír nemzeti drámamozgalom kialakulásának, a kulturális identitás deklarálásának a színhelyén. Ennél méltóbb helyet keresve sem találhattunk volna. Színházi bemutatóra azonban sajnos még sehol nem került sor, minden igyekezetünk ellenére sem.

*A szuzai menyegző*t már a 90-es években lefordítottuk, és tanítottam is a londoni Royal Holloway Egyetemen közép-európai drámakurzus részeként 1993-ban, később egy New York állambeli egyetemen 2006-ban. A Royal Holloway belső használatra ki is adta korlátozott példányszámban, de mivel ez természeténél fogva nem juthatott el távolabbra, némi átdolgozás után 2015-ben újra megjelentettük, ezúttal Cristian Réka, a Szegedi Egyetem Americana eBook sorozatának egyik alapítója meghívásának köszönhetően *The Suza Wedding Feast* címmel, a fordítók háttér- és helyzetismertető bevezetésével és Cristian Réka Sütőről szóló életrajzi jegyzetével. Az interneten elérhető és ingyen letölthető (de papírkötésben, fizikai könyvként is megrendelhető) forma elvileg segíthet, hogy bárki bárhol elérje és olvashassa, de ez megintcsak akkor válik valódi lehetőséggé, ha fel tudjuk kelteni az érdeklődést iránta.

Ezt szolgálta az a néhány alkalom, amikor külföldi egyetemen taníthattam magyar irodalmat. Igaz, kétségbeejtő élmények is adódtak: például a londoni MA-s diákok egyike, egy feminista elméleteken iskolázódott leányzó megállapította *A szuzai menyegző* szerzőjéről, hogy micsoda nőgyűlölő – „misogynist"

–, hiszen olyan jelenetet kreált, amelyben levetkőztetik, megalázzák Éannát! – Mit lehet kezdeni azzal, aki ennyit ért a drámából? De igazságtalanság volna, ha csak ezt a példát említeném, hiszen a többség ott is, máshol is – az áttételesebb, metaforikusabb megfogalmazások feloldásához nyújtott segítség és a történelmi-politikai háttérre való rávilágítás nyomán – fogékonynak bizonyult Sütő szokatlan drámaformái iránt, és lelkesedett művészi értékeiért. Különösen az *Advent*nek élvezték a költőiségét, a realizmust átszövő mítikus-balladás hangnemét, mesés-szürrealista történetformálását. Így történt azon ír drámaszakos diákok esetében is, akikkel volt módunk feldolgozni és belőle részleteket előadni (egyetemi) felolvasó színházi produkcióként. A személyes értékfelmutatás és -közvetítés elengedhetetlen szükségességének a megtapasztalása ugyanakkor szkeptikusabbá is tett az évek során a törekvéseink értelmét tekintve: ha a (kultúr)hatalmi széljárással ellentétben lefordítunk és még publikálunk is nemzeti sorskérdéseket boncoló műveket, de nem tudjuk akár személyesen hozzájuk és a sorok mögé vezetni az olvasókat, akkor vajmi kevés esély van arra, hogy bármilyen hatásfokkal is a magyarokról való gondolkodás részévé váljanak.

*A szuzai menyegző*t talán azért is nehezen fogadják be nyugati olvasók, mert ritka az ilyen típusú angol gondolati dráma, ellentétben a magyar nemzeti drámahagyománnyal, amely fővonalának éppen ez az erőssége. A fordításban ezért különösen figyelni kell itt a filozófiai vagy etikai érvelések világos követhetőségére, és persze arra, hogy a számunkra természetes áthallások, a metaforikus vagy parabolikus utalások megértése nélkül is, önmagában is érzékelhetők legyenek az erkölcsi dilemmák – és a perzsa történelmi szituáció jelenre tágítottsága.

Megint az ír irodalomban találtam rokonvonásokat, és amikor összehasonlító tanulmányban vetettem össze *A szuzai mennyegzőt* a kortárs, akkor már nemzetközi hírű ír drámaíró, Brian Friel *Fordítások* (*Translations*) című drámájával, az ír irodalmárok örömmel fogadták a párhumazokat – és felfigyeltek a magyar műre. A párhuzamok kínálják magukat: az ugyanazon évben született mindkét nemzeti sorstragédia az egyén és közösség, ember és hatalom, szellem és erőszak kapcsolatát vizsgálja, kitüntetetten az anyanyelv elvesztésének tematizálásán keresztül. Friel ezt a folyamatot a XIX. század gyarmati Írországában végbement angolosított vagy angolra fordított helynevekkel operáló térképkészítés s azzal karöltve a kötelező állami (azaz angol) iskolai oktatás bevezetésének a csomópontjaiban ragadja meg. Amiről Sütő csak történelmi parabola formájában szólhat, azt az ír szerző közvetlenebb módon ábrázolhatja, de szintén történelem- és morálfilozófiai érvényű, emberi létkérdésekké táguló egyetemességgel. Dramaturgiájuk is hasonló: egyéni hősök helyett a közösségi drámatípusban az egész nemzeté a tragikus veszteség. Mindkét darab azzal a szellemes megoldással demonstrálja a nyelvfosztottságot, hogy a drámai helyzet szerinti két különböző anyanyelvű csoport tagjai a színpadon egyazon nyelven beszélnek egymással és egymás között, s csak bizonyos esetekben kerül előtérbe nyelvtörés vagy

a nyelv kétféleségéből adódó megértési probléma. Mintha egyszerre láthatnánk-hallhatnánk a nyelvvesztés folyamatát és egyben az eredményét is.

Az *Advent* rituális, lírikus, metaforikus, mesei-mitikus, népi-szürrealista vonásokat ötvöző formája szintén merőben eltér a Nyugaton ismert művektől. A betlehemezés például nyilván ismeretlen a nagyvilágban, bár Angliában, Írországban a közelmúltig szórványosan fennmaradtak a valamelyest asszociálható „mummers" nevű karácsony környéki alakoskodó népszokások (a fordításban is ezt használtuk). Sütő hol biblikus, szakrális vagy balladás nyelvéhez, hol a kedves, humoros, évődő párbeszédeihez közelítő „halvány lenyomat" teremtése igazi szellemi izgalom és gyönyörű játék volt, hiszen folyamatosan megmerítkezhettünk a varázslatos képi-nyelvi sokrétűségben, ahogyan csak a szöveget szavanként, mondatonként átrágó fordítók szembesülnek vele. Mindig dilemma, hogy az eredeti közönség számára ismerős, de más nyelven idegenül ható képeket szó szerint érdemes-e fordítani, hogy azzal egyediségüket, különbözőségüket emeljük ki, vagy inkább angolul megszokottabbakkal helyettesítsük őket, hogy az otthonosság érzetét keltsük. Mindkét (a fordításelméletekben az eredeti és a célkultúra közötti közvetítőként emlegetett) módszert alkalmaztuk, azonban amikor csak tehettük, inkább megtartottuk az eredetit, és angolul szokatlan, de a képzeletben felidézhető képeket kreáltunk. Néha viszont szó szerint eltérő, de a helyzetnek megfelelő angol szólást vagy közismert fordulatot alkalmaztunk, például Réka Borbála-játszására mondja Bódi Vencel, hogy „bolond likból…", ez az angol vicces „mad as a hatter" lett (visszafordítva: „bolond, mint a kalapos"). Az egyik nehézséget az adta, hogy a kántáló vagy népi vallásos énekeket és népdalokat olyan ritmusban fordítsuk, hogy angolul is énekelni lehessen a dallamukra (persze legjobban szerettük volna egy cd-n a könyvhöz mellékelni a benne énekelteket). A jégmadár fordításában egy kis szabadságot engedélyeztem magunknak: a biológiai jégmadár „kingfisher" (szó szerint „királyhalászt" jelentő) szótári angol neve helyett a nemlétező „bird of ice", azaz valóban jégmadár nevet adtuk neki mesés-mitikus asszociációi miatt. Ez a róla szóló ének ritmusába is beleillik, s egyúttal a dráma csodás madarává emeli.

Az *Advent a Hargitán* egy részletét közölte angolul a *Hungarian Review* – ez a 2010 óta működő, hiánypótló, külföldön Magyarországot reprezentáló, kéthavonként megjelenő, angolnyelvű folyóirat. Mellette Cristian Réka mélyen értő, az idegeneket az egész erdélyi–kisebbségi problémakörbe bevezető, a drámát részletesen elemző tanulmánya, amely meghatóan meleg hangon emlegeti személyes ismeretségét is Sütő Andrással, aki gyermekkorában „Kisrékának" szólította őt. Ugyancsak a *Hungarian Review*-ban jelent meg Bollobás Enikő elismerő recenziója a *Silenced Voices* kötetről, amelyben egyenként tárgyalja a benne foglalt műveket, háttérrajzzal, világirodalmi párhuzamokkal is. Az *Advent* archaikus világát, emberi kapcsolatait, biblikus, példázatos nyelvét, linearitás helyett ciklikus, mitikus időkezelését emeli ki, s hosszan idéz Bódi Vencel tragikus imájából és darabzáró emelkedett szavaiból.

Hálásak vagyunk minden ilyen támogató gesztusért. Illúzióink ugyan rég nincsenek arról, hogy segíthetünk néhány magyar írónak betörni a világirodalomba, s ezzel visszaszerezhetni valamennyit a „kiáltás jogából", mégis fontosnak érezzük, hogy egy valamikori „rendes feltámadás" lehetőségéhez jottányival hozzájáruljunk. Hogy valami nyoma maradjon a nagyvilágban a „Nagy Romlás" fenyegette kultúrának, amelybe a Tamásik, Sütő Andrások gigantikus életművei talán újra életet lehelhetnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ablonczy László: *Nemzeti lélekharang.* Budapest, 2007, Codex.

Bertha Csilla: Tragedies of National Fate: a Comparison between Brian Friel's Translations and its Hungarian Counterpart, András Sütő's A szuzai menyegző. *Irish University Review,* 17.2 (1987), 207–222.

Bertha Csilla és Donald E. Morse: Introduction: Falling through the Cracks. In *Silenced Voices. Hungarian Plays from Transylvania*. Dublin, 2008, Carysfort, 1–18.

Bollobás Enikő: Silenced Voices – Hungarian Plays from Transylvania. *Hungarian Review,* II.6 (2011), 118–125.

Brogyányi Jenő (vál., szerk., ford.): *New Hungarian Drama*. Budapest, 1991, Corvina. Introduction, 9–15.

Cristian Réka: Lamps of Memory: On András Sütő's Advent in the Hargita Mountains. *Hungarian Review,* V.3 (2014), 78–88, majd részlet András Sütő: *Advent in the Hargita Mountains*. Ford. Bertha Csilla és Donald E. Morse, uo. 89–95.

— Sütő András műveinek recepciója az angol nyelvű világban. In *(M)ilyen gazdagok vagyunk(?) – Sütő András-műhelykonferencia*. Szerk. Lázok János. Kolozsvár—Marosvásárhely, 2015, Polis–UartPress, 151–161; ebből részletek: http://art7.hu/irodalom/suto-andras-az-angol-nyelvu-vilagban

Czine Mihály: Tamási Áron. In uő.: *Nép és irodalom, I–II*. Budapest, 1981, Szépirodalmi, I, 269–284.

Kuszálik Péter: *Sütő András életműve. Annotált bibliográfia*. Budapest–Csíkszereda, 2009, OSzK–Pro-Print.

Sütő András: *Istenek és falovacskák*. Bukarest, 1973, Kriterion.

MŰFORDÍTÁSOK

Páskándi Géza: *Moment of Sincerity. Nine Plays* (*Az őszinteség pillanata. Kilenc dráma*). Ford. Brogyányi Jenő. Kolozsvár, 1999, Polis.

Sütő András: The Palm Sunday of a Horse Dealer (Egy lócsiszár virágvasárnapja). In *Drama Contemporary – Hungary. Plays by András Sütő*, etc. *Performing Arts Journal,* New York, és ua. in *New Hungarian Drama.* Ford. Brogyányi Jenő. Budapest, 1991, Corvina, 17–63.

— ugyanennek felolvasó színházi előadása, The Threshold Theatre Company, 1976. okt. 12.

— *Star at the Stake* (*Csillag a máglyán*). Ford. Brogyányi Jenő. *Modern International Drama in Translation*, 13.2 (1980), 53–97.

— ugyanennek angol nyelvű színházi bemutatója: The Threshold Theatre, New York, 1979. márc. 24.

— *Cain and Abel* (*Káin és Ábel*). Ford. Brogyányi Jenő. Bemutató: The Threshold Theatre Company, 1980. március 6. Ford. Brogyányi Jenő.

– *The Wedding Feast at Suza* (*A szuzai menyegző*). Ford. Bertha Csilla és Donald E. Morse. London, 1993, Southerland House Texts.
– Ugyanez, átdolgozva: *The Suza Wedding Feast*. Szeged, Americana, eBook, http://www.ieas-szeged.hu/news/andras-sutos-the-suza-wedding-feast-from-americana-ebooks/; *Introduction*. Csilla Bertha és Donald E. Morse, I-XI; *A Note on András Sütő*. Cristian Réka, 123–126.
– Advent in the Hargita Mountains (Advent a Hargitán). In *Silenced Voices. Hungarian Plays from Transylvania*. Ford. Bertha Csilla és Donald E. Morse. Dublin, 2008, Carysfort, 21–98.
Tamási Áron: *Abel Alone* (Ábel a rengetegben). Ford. Kuttna Mari. Budapest, 1966, Corvina.

Sütő András: Csillag a máglyán. R.: Brogyányi Jenő. Jelenet az előadásból (Treshold Theater Company, New York, 1979.)

Járfás Ágnes

Tamási Áron franciául

Van-e fölemelőbb, egyszersmind félelmetesebb feladat, mint gyerekkorunk kedves könyvét idegen nyelvre fordítani? Ez a két ellentétes érzés ébredt bennem azon a napon, amikor egy genfi kiadó felkért, fordítsam le az *Ábel a rengetegben*t franciára. A tétje minden fordítói munkának: azt a légkört visszaadni, azt a térséget láttatni, azokat az alakokat élővé tenni, amelyek a műben megjelennek – ha az író jó, és Tamásival ez a helyzet – egyedi, csak rá jellemző nyelvi eszközökkel.

Ez a feladat először félelmet keltett bennem, hiszen ha van egyedi nyelvezet, Tamásié az. Azután lázba hozott. Érdemes a nem mindennapos történetet felidézni. Egy francia fiataloknak szóló baloldali kulturális magazin, az *Inrockuptible*s munkatársa, Thierry Sartoretty ajánlotta a könyvet Alain Berset-nek, a genfi Héros-Limite kiadó igazgatójának. Aki addig kizárólag verseskötéteket és képzőművészeti albumokat adott ki. Semmi sem indokolta, hogy Tamási iránt érdeklődjön; meg sem mertem volna keresni ezzel a javaslattal. Valóságos csoda volt már a készsége is.

Kis kiadója lévén, az anyagi szempontok nem közömbösek számára, és előnyösebbnek gondolta, hogy egy régi, 1945-ben megjelent fordítás javítását bízza rám. Mivel azonban igényes is, nem volt nehéz meggyőzni ennek lehetetlen voltáról. A korábbi változat ugyanis nemcsak elavult, de csapnivaló volt is. Ahogy egy szimfónia CD-felvételét sem lehet kijavítani úgy, hogy néhány taktust kicserélünk egy másik zenekar játékával, úgy a fordítás sem toldozható-foldozható. A fordítás nem restaurátori, hanem teremtő munka: meg kell találni a hangvételt, a ritmust, a hangszínt, ezek nem díszítő, hanem lényeges elemek. Elég volt elkészítenem az *Ábel* első húsz-huszonöt oldalának új fordítását ahhoz, hogy ezt a kiadó megértse. *Ábel* elkészült franciául, 2008-ban kiadta, és nagy sikere lett.

JÁRFÁS ÁGNES Párizsban élő műfordító, legutóbb Esterházy Péter *Semmi művészet* (Gallimard, 2012) és Borbély Szilárd *Nincstelenek* (Christian Bourgois Éditeur, 2015) című munkáját fordította franciára.

Mielőtt a különbségekről és a nehézségekről részletesen beszélnék, a Tamási novellák kiadásának történetével folytatom. Az *Ábel dans la forêt profonde* sikerén felbuzdulva, Alain Berset egy ugyanolyan terjedelmű kötetben akart kiadni egy novellaválogatást Tamásitól. Ezt csak fájdalmas kirekesztések árán lehetett megvalósítani, hiszen mindössze tizenkilenc elbeszélés képviselhette a vaskos kötetre rúgó életművet. Szándékom az volt, hogy az író munkásságának egész palettáját mutassuk be, kronológiai sorrendben. Ezekben a leghíresebbek mellett kevésbé ismertek is helyet kaptak, olyanok, amelyekre nem feltétlenül gondol egy magyar Tamási-rajongó. Ilyen például a kötetet záró *Babra és Ibolya*, amely egy kis groteszk remek az író utolsó korszakából. Nagy ívet rajzol a lírai és tragikus *Szász Tamás, a pogány* című, a még Amerikában írt legelső novella, és ez a kötetet záró darab. A magamnak kitűzött másik fontos követelmény az volt, hogy minél többet tudjon meg a francia olvasó Erdély történetéről, a székelyek életmódjáról, észjárásáról, legendáiról. Nem maradhatott ki a kötetből a *Mihályka, szippants!*, a *Hegyi csata,* a *Legendás disznótor*, a *Székely ember észbelileg*, a *Legényfa kivirágzik*, a *Piros alma* vagy az *Ördögváltozás Csíkban*. A *Hajnali madár* finom korrajzával az erdélyi társadalom különböző rétegeinek reakcióját mutatja be Erdély elcsatolásának hírére. Elengedhetetlenek voltak az első világháborút és az annak következményeit idéző darabok is, mint a *Lélekindulás*, az *Erdélyi társaság*, a *Himnusz egy szamárral*, a *Siratni való székely* vagy az utóbbihoz hasonlóan pacifista szellemű *Erdélyi csillagok*, amelyről a kötet a címét kapta. Fontos volt megidézni a „pogány misztikus" Tamásit is a *Rendes feltámadással*, valamint azoknak a novelláknak az egyikével, amelyekben maga az író is szerepel: a pásztoros ünnepet megelevenítő *Pásztorok ivadéka*. Helyet kapott a kötetben játékos ars poeticája, a *Szabadság madara*, valamint a *Kányák a templomban*, amit akár egy miniatűr *Ábel*nek is tekinthetünk.

Ezt a második Tamási-kötetet is elismeréssel fogadták a francia és a svájci kritikusok. Ennek ellenére az eladott példányszám nem volt olyan magas, hogy a kiadó költségei megtérültek volna, így nem vállalkozhatott az Ábel-trilógia folytatására. Az irodalomtörténészek mindenesetre örömmel üdvözölték a két könyvet: végre be van töltve egy hiány!

A fordítói munka nehézségeit a régi és az új fordítás összehasonlításával érzékeltetném. Elég a két változat első bekezdéseit egymás mellé állítani, máris kitűnik a két fordítói felfogás.

Álljon itt előbb az eredeti szöveg.

Abban a nevezetes ezerkilencszáz és huszadik évben, vagyis egy esztendőre rá, hogy a románok kézhez vettek minket, székelyeket, az én életemben még külön is igen nagy fordulat állott bé. Akkor is Ábelnek hívtak engem; s ott laktunk Csíkcsicsóban, abban a nagy káposztatermelő faluban, a felcsíki járásban, éppen az Olt vize mellett.[1]

1 Tamási Áron: Ábel a rengetegben in *Ábel*. Budapest, 2007, Ciceró, 7.

Nagy Péter és André Prudhommeaux fordítása:

Les Roumains, depuis un an, avaient occupé le pays, lorsque dans ma vie aussi se fit un grand changement. Jusque-là, j'avais été le Petit Ábel, le fils de Szakállas (le Barbu) et nous habitions Csikcsicsò (c'est ce grand village, sur les bords de la rivière Olt, dans le district de Felcsik, où il y a tant de choux).[2]

A fordításom és a lábjegyzeteik:

En cette mémorable année 1920, autrement dit un an après que les Roumains nous eurent pris en main,[3] *nous, les Sicules,*[4] *ma vie prit également un formidable tournant. Je m'appelais encore et toujours Ábel, et nous habitions à Csíkcsicsó, ce grand village de cultivateurs de choux, dans le canton de Felcsík, tout près des eaux de l'Olt.*

Az 1945-ös fordítás legszembetűnőbb hibája az indítás: „A románok […]" Kiemeli azt a szót, ami csak alárendelő szerkezetben bukkan fel az eredetiben, s ezáltal túlzott jelentőséget ad neki. Holott a lényeg épp ellenekzőleg a „mi székelyek" – ami viszont elsikkad a fordításban. A székely humorra olyan jellemző „kézhez vettek minket" fordulatot leegyszerűsíti a brutális „elfoglalták az országot" kijelentésre, amiből nem derül ki, milyen országról van szó. A kijelentés pontatlan is (hiszen nem az egész országot, hanem annak egy vidékét foglalták el). Pedig épp az ösztökélhette az 1945-ös fordítókat erre a megoldásra, hogy az információt bele akarták foglalni a szövegbe. Az „Akkor is Ábelnek hívtak engem"-ből, a folyamatosságból, törés lesz: „Addig Kis Ábel voltam." Kiegészítve az apja bemutatásával: „Szakállasnak (a Barbu-nek) a fia." Ez utóbbi megjegyzéssel elsütik a foytatás poénját.[5] A fordítók a mondat további információit zárójelbe teszik, ezzel felbontják a mondat szerkezetét és a bekezdés egyensúlyát. Ráadásul így a bekezdés nem a vidék folyójának a nevével végződik, hanem a banális „ahol sok a káposzta" megállapítással. Rossz a felütés,

2 Aaron Tamàsi: *Abel dans la forêt sauvage*. Lausanne, 1945, Le Guilde du livre, 5.

3 Autrement dit après la signature du traité de Trianon, le 4 juin 1920, à la suite duquel la Transylvanie fut rattachée à la Roumanie. Ce jour-là, la Hongrie perdit un tiers de ses citoyens hongrois et deux tiers de son territoire. Sur l'histoire des négociations et leurs enjeux, on consultera utilement l'ouvrage de François Fejtö, *Requiem pour un empire défunt: Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie*, Paris, 1993, Seuil, 464. (Points; Histoire, 173.) [A francia kiadás kötetvégi jegyzete.]

4 Ethnie magyarophone de la Transylvanie, comptant près d'un million de personnes (soit la moitié de la minorité hongroise de la Roumanie). Leur population s'étend sur les comtés de Hargita (en roumain Harghita) et de Kovászna (Covasna) avec Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) comme capitale culturelle et historique. Sur leur histoire, lire l'ouvrage de Bernard Le Calloc'h, *Les Sicules de Transylvanie*, Editions Armeline, 2006. [A francia kiadás kötetvégi jegyzete.]

5 Amikor is az apa odaadja Ábelnek a nyúllábakat:
„– Jó lesz neked a beretválkozáshoz, pamacsnak – mondta.
– Az jó, csak legyek előbb szakállas.
– Hát te már Szakállas vagy!
Az első pillanatban azt hittem, apámnak megkottyant a fejében valami, de aztán kitaláltam, hogy a nevünket figurázza, mivel minket Szakállasnak hívtak családilag." Ed. cit., 15.

elrontott a ritmus és a hangnem. Márpedig minden könyv indítása stratégiai fontosságú. Ez az ízelítő is mutatja, hogy ezt a fordítást nem lehetett javítani, hanem csak újrateremteni elejétől a végéig.

Ez az 1945-ös szöveg, mai szemmel, egy francia nyersfordítás javított változataként „értékelhető". A kor igényeit követte, amikor a fordító igyekezett megkönnyíteni az olvasó dolgát magyarázatok beleépítésével, a ritka vagy ismeretlen szavak „közérthetőre" cserélésével és a magyar keresztnevek franciásításával. Ez a „pedagógus-módszer" egy tipikusan jellegtelen szöveget eredményezett. Kiiktatta a humort, és amint láttuk, a könyv első bekezdését olvasva, sivár lábjegyzetté fokozta le azt. Másutt a bizalmas hangú párbeszédeket „szalonképessé" alakította, megfosztotta a szöveget a tájjellegétől. De akkor mi is maradhatott Tamási senki máséhoz nem hasonlítható stílusából?

A megoldásom bizonyítja, hogy igenis lehet hűen követni az eredeti mondatszerkezetben meghatározott írói szándékot. A jegyzetapparátust sokan lekezelően elhárítják, mintha az a fordítás gyengeségének a bizonyítéka volna. Holott az lehetővé teszi, hogy az olvasó ne találgasson, hanem fontos adatok birtokába jusson, amivel megkönnyítjük a szövegértést és ezzel élvezetesebbé tesszük az olvasást. (Egyébként módjával alkalmaztam: a kötet mindössze 15 jegyzetet tartalmaz.) Annak érdekében, hogy ne terheljük velük az oldalakat, és hogy az olvasó szabadon dönthessen, mikor olvassa el, a kötet végére érdemes őket helyezni. Ezt a módszert alkalmaztuk a genfi kiadóval, és ez kitűnően bevált. Ennek a jegyzetanyagnak különösen nagy szerepe van Tamási regényeinek és novelláinak a megértésében, hiszen a sajátos nyelvezet követése az olvasó részéről sok szellemi energiát igényel.

A fordítói munkám valódi nagy kihívása természetesen nyelvi, stilisztikai volt. A történetbe feledkezett magyar olvasó vígan átsiklik a számára többékevésbé érthető – sőt idegen – szavakon. Természetesen ezt a fordító nem teheti meg. Minden fordítás lexikológiai kutatást igényel; ebből a szempontból azonban Tamási szövegei rekordot döntenek. Kezdve az érthetőnek hitt tájszavakon, amelyeket más értelemben használnak a székelyek. Például a *csutak:* ülőhelyül szolgáló kis farönk; *közelesen*: nemsokára; *a nép java*: a tehetősebbek; (a legények) *megtömörödtek:* összébb húzódtak; *lelkendező:* általában „örvendező", de a *Szász Tamás, a pogány*ban könyörgőt, sírva kérlelőt jelent. Nem szólva a több száz csak Erdélyben használatos szóra és kifejezésre, amelyeket nem találni sem a modern értelmező szótárakban sem Ballagi Mór 1873-ban kiadott munkájában. Sokat sikerült felkutatnom az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*ban. Ehhez azobn Balatonfüredre kellett utaznom, mert egyedül a Fordítóházban volt elérhető minden kiadott kötete. Csakhogy ez sem oldott meg mindent, ugyanis az *Ábel* fordítása idején (2008-ban) a szótörténeti kötetek negyede még nem készült el, és a novellák fordításakor (2011-ben) sem volt még teljes a kiadás. (Azóta ez a kincsesbánya már DVD-n is hozzáférhető.) Erdélyi beszélőket kerestem hát, akik szívesen a segítségemre siettek: Móna a Balassi Intézetből, de még Hadnagy

Jolán is Farkaslakáról. Ezeket a megoldásokat folyamatosan Tamási-tájszótárba gyűjtöttem magamnak.

Miután megfejtettem a szavak értelmét, meg kellett találnom a francia megfelelőjüket. Ez nem kevesebb kutatást, fejtörést és munkát jelentett. Szóba sem jöhetett az, hogy székely tájszavakat marseille-i, normandiai vagy burgundiai regionális kifejezésekkel fordítsak. Ezek közül legfeljebb olyanokra, amelyek átmentek a közhasználatba. A legjobb megoldás mégis archaikus szavak felkutatása és használata volt. Ilyen a *gaude*, amivel a puliszkát fordítottam, ugyanis a kukoricakása, manapság *polenta* néven, olasz hatásra, közkedvelt és cseppet sem szegénységet idéző étel Franciaországban. Bár a fejemben és a szótárakban jó szókészletet találtam, az olvasmányaimból is sokat merítettem. A munkamódszerem egyik alapja, hogy annyi időt töltök olvasással, mint amennyit fordításra. Igyekszem olyan olvasmányokat választani, amelyek ráhangolnak a munkámra, de a véletlen bármikor felvillanthat egy épp keresett szót egészen más szövegben is. Tamásit fordítva sem pusztán francia regionális íróknál keresgéltem, hanem XVIII. századi szerzőknél is, mint például Diderot.

Ilyen ihlető olvasmányaim voltak Jean Giono (1895–1970) egyes regényei, közülük is a *Deux cavaliers de l'orage* [Két viharlovas]. A cselekmény hegyi tájon játszódik, és körülbelül az *Ábel a rengetegben* történetének idején, még ha tizenöt-húsz évvel később íródott is. A tárgyak képei, nevei és a tájleírások ösztönzően hatottak a munkámra, mégis szembeszökőek voltak az emberi alakok székelyektől eltérő vonásai: egy kemény és kegyetlen közeg rajza ez, ahol az nyers erő uralkodik, a birtoklás mindent elsöprő vágya drámába sodorja az egymást szerető testvéreket. Ha ezt az 1950-ben írt művet nem is, Tamási Áron nyilván olvasta legalább valamelyik Illyés Gyula fordította regényét: *Sarjú*[6] (1943), *Zeng a világ*[7] (1939), *Örömmel élni*[8] (1941). Az *Ábel a rengetegben* megírására nyilvánvalóan nem lehettek hatással. Két alapvető ellentét tűnik föl gondolkodásukban és életérzésükben. Míg Giono rendszeresen a görög mitológiából merít (például az említett regény praszthőseinek családneve Jason!), alakjai kemények, kíméletlenek és masszívak, addig Tamási a székely legendavilágot idézi, és fürge hősei szívesen álmodoznak, meditálnak életről, halálról, kérdéseket vetnek föl Istenről, a feltámadásról. Giono parasztjai a falu népével, sokszor a családjukkal is szembenálló individuumok, míg Tamási népi hősei a falu közösségéből táplálkozó, azért furfanggal is kiálló, abban örömmel részt vevő emberek.

Tamási hőseinek alaptermészete a humor, ami a megpróbáltatások idején sem hagyja őket cserben. Ez a vonás egy másik francia írókortársáéval rokon:

6 Regain (1940)
7 Le Chant du monde (1939)
8 Que ma joie demeure (1935)

Marcel Pagnoléval (1895–1974). Az *Apám dicsősége,*[9] az *Anyám kastélya*[10] vagy a *Titkok ideje*[11] című regényei, még ha jóval később íródtak is, mint az *Ábel*, abban a korban játszódnak, és hasonló életszemléletet mutatnak be. A tanító kisiskolás fiát a hegyi falu szegény, iskolakerülő gyereke beavatja a vadorzásba, felfedezteti vele a természet szépségeit és veszélyeit. Kettejük szellemes, pattogós párbeszédei Ábel és az apja, Ábel és a bankár, Ábel és a gvárgyián szópárbajaira emlékeztetnek.

Van egy harmadik francia író is, akinek ábrázolásmódja társítható Tamásiéval: Maurice Genevoix (1890–1980). Csakúgy, mint Tamási és Giono, Genevoix is megjárta az első világháborút, Verdunnél megsérült, és egy életen át igyekezett emlékezni ezekre a tragikus veszteségekre. Ő a XIX. század végi Loire menti kisvárosok és falvak életéről tanúskodó író. Rendkívüli költői érzékkel ír a vízparti tájak szépségéről, vadászatokról és horgászatról Sologne-ban. 1925-ben Goncourt-díjat kapott egy favágó-orvvadászról szóló regényéért, a *Raboliot*-ért. Művei nem csupán tájregények, hanem valóságos költői elbeszélések, himnuszok a természethez és a természettel összhangban élő emberhez. Tamási költői tájleírásai az övéivel rokonok. Kár, hogy ennek a francia írónak, a francia Akadémia örökös főtitkárának az életművéből, 56 regénye közül egy sem olvasható magyarul.

Az *Ábel dans la forêt profonde* és az *Étoiles de Transylvanie* megjelenésével Tamási Áron elfoglalta az őt megillető helyet a francia nyelven olvasható irodalomban Giono, Pagnol és Genevoix társaságában. Ez fordítói munkásságom egyik legnagyobb büszkesége. Örülök, hogy az évforduló alkalmat adott ennek a munkának a felidézésére.

9 La Gloire de mon père (1957)

10 Le Château de ma mère (1958)

11 Le Temps des secrets (1960)

Szepessy László

Áldozatos volt és erőt sugárzó...[1]

Amikor Ablonczy László értesített, hogy egy antológiát állítanak össze Sütő Andrásról, és felkért arra, hogy osszam meg egy-két hozzá kötődő élményemet, rájöttem, hogy nincs igazán értelme kiragadni csupán bizonyos emlékeket, hiszen gyakorlatilag az egész 1989. utáni időszak összeköt Andris bácsival. Minden, ami fontos történt velem és a marosvásárhelyi magyarsággal, az Andris bácsihoz kötődik. És túlzás nélkül állíthatom, életemet, életünket nemcsak 1989 után, de 1989 előtt is az ő gondolkodása, magatartása, kiállása határozta meg. Elég, ha csak 1989. december 22-ére gondolok, amikor a demokráciát követelő forradalmi tömegekhez szólt. Sajnos, közösen kellett megéljük azt a valóságot is, hogy ez a demokrácia tulajdonképpen egy napot, december 22-étől 23-áig tartott, ugyanis nagyon hamar rá kellett jönnünk, hogy bizony a magyaroknak nem fogják tálcán felajánlani a jogaikat, nem fogják nekünk visszaadni az elvett javainkat, és mindenért meg kell harcoljunk. Sütő Andrásnak kétségtelenül hatalmas szerepe volt abban is, hogy a marosvásárhelyi és az erdélyi magyar közösség elindult a jogérvényesítés demokratikus, békés úton történő politikai jogérvényesítése útján.

András bácsi főszereplője, szellemi vezére volt a február 10-ei gyertyás tüntetésnek is: ez, túlzás nélkül, a marosvásárhelyi és az erdélyi magyarság életének egyik legfontosabb napja, a magyar közösségi szolidaritás, összefogás első fontos megnyilvánulása volt, hiszen a marosvásárhelyi magyarság akkor tudott elsőként egy erős, öntudatos közösségként megnyilvánulni, és úgy vélem, jelentőségéhez képest, ez a nap méltánytalanul el van feledve. Egy újságíró megállapítása szerint február 10-e Sütő András napja volt, és joggal: ezt mutatja az is, hogy bár egy néma tüntetést szerveztünk, a tömeg kitartó kérésére végül Sütő András beszédet mondott a Sportcsarnok előtt, és nem is egyet, hanem négyet, hiszen olyan sokan voltunk, hogy négyszer cserélődött ki a tömeg a té-

SZEPESSY LÁSZLÓ az RMDSZ marosvásárhelyi szervezetének munkatársa, Sütő András kései esztendeinek hű szolgálatosa.

1 Az emlékezés 2010-ben íródott, de itt jelenik meg először.

ren. Ez a közösség számára hosszú időre meghatározó esemény András bácsi életében is döntő fontosságú volt: erről sokat beszélgettünk, és fájt neki, hogy a gyertyás tüntetést sokan másképp értelmezték, sokan akarták azt, hogy feledésbe merüljön.

Vezéralakja volt az első szabadon ünnepelt március 15-ének, majd a marosvásárhelyi márciusi eseményeknek is: ő volt az, aki határozottan fellépett a magyarellenes megnyilvánulásokkal szemben, és a magyar közösség nevében ő szólította fel a román hatóságokat, hogy lépjenek fel a román nacionalista cselekedetekkel szemben. Sajnos, ez nem történt meg, mi több, kiderült, hogy a Screciu és Judea tábornokok által vezetett román politikai elit nemhogy elnézte, de részese, szervezője volt ezeknek az eseményeknek, amelyeknek egy jól meghatározott célja volt: az, hogy a magyarokat továbbra is távol tartsák az őket megillető jogoktól, és fenntartsák a román dominanciát Erdélyben és az etnikai ütközővárosban, Marosvásárhelyen. Ez ellen Andris bácsi nagyon keményen fellépett, és – amint ez utólag sajnos bebizonyosodott – ez nagyon sok embert zavart.

Együtt voltunk András bácsival március 19-én, a magyarellenes véres marosvásárhelyi események napján is: együtt mentünk fel a felbujtott román tömegek által megostromolt RMDSZ-székház padlására. Sütő András ott is vezetője lett a fent rekedt mintegy 70 embernek, mint egy igazi vezető, érezte, hogy felel azokért az emberekért, és úgy is viselkedett, hogy erőt adjon mindenkinek. Amikor együtt lejöttünk a padlásról, egyértelművé vált, hogy a katonák és a rendőrség által asszisztált románok igazából őt keresték, az ő bántalmazása révén akartak az egész magyarságon bosszút állni. Ő mindvégig tudta ezt, tudta, hogy a személyét ért súlyos bántalmak igazából az egész erdélyi magyarságnak szóltak. Tulajdonképpen Sütő András a félszemét adta oda a városért, a magyarságért.

Amikor hazajött a hosszú kezelésről, a barátaimmal megszerveztük a védelmét. Sohasem felejtem azokat az estéket, amikor felváltva őriztük a házat, nem felejtem azokat a beszélgetéseket, azokat a gondolatokat, amelyeket akkor megfogalmazott. Azért is volt fontos számára, hogy hazajöjjön, hogy ezzel is példát mutasson a magyarságnak, és bátorítsa az erdélyi magyarokat. Akkoriban sokakban megfogalmazódott, hogy el kell menni innen: Sütő András azonban nem elment, hanem visszajött, és úgy gondolom, hogy ez fontos példa volt mindannyiunk számára.

A márciusi események után András bácsi a betegsége miatt is kissé visszavonult a politikából, de ez nem azt jelentette, hogy nem érdekelte, mi történik a magyarsággal: gyakorlatilag kevés olyan embert ismertem, aki ennyire tisztán látta a helyzetet, és aki mindig tudta, mit kellene tenni. Csodáltam emberi tartását, optimizmusát, bátorságát, amellyel a földi lét próbatételeivel, veszélyeivel, és később a halálos betegséggel is szembe tudott nézni. Ő már korán tudta azt, hogy súlyos beteg, de betegségét mindig méltósággal viselte, soha nem panaszkodott, és csodálatos módon még ebben a súlyos egészségi állapotban is ő volt az, aki erőt tudott adni az embereknek.

Idővel aztán kezdtek elfogyni körülötte az emberek, az elmúlt pár évben már tényleg csak az igaz barátai maradtak mellette. Fontos volt nekem az ő barátsága, hálás vagyok a sorsnak, hogy ilyen közel kerülhettem hozzá. Rendkívül fontos volt számomra az is, hogy ő is akkor állt ki mellettem, amikor mindenki elfordult tőlem, szinte ő volt az egyetlen, aki támogatott engem abban a nehéz időszakban.

Életének utolsó időszakában nagyon fájt neki, hogy többen igaztalanul támadták, próbálták közéleti szerepét, hitelét csorbítani. Bár nem beszélt erről, de látható volt, hogy ez nemcsak a közérzetét rontotta, de negatív módon befolyásolta akkor már igen gyenge egészségi állapotát is. Főként az esett rosszul neki, hogy míg Magyarországon többen is szolidarizáltak vele, Erdélyben nagyon kevesen álltak ki mellette.

Amikor eldöntötte, hogy végül is nem Pusztakamaráson, hanem Marosvásárhelyen szeretné, hogy eltemessék, akkor megkért, hogy találjak neki sírhelye a vásárhelyi református temetőben. Méltó helyet találtunk közel a Bolyaiak sírjához: ez is mutatja, hogy mennyire fontos volt neki Marosvásárhely, amelyre mindig is a szellemi szülővárosaként tekintett.

Sohasem felejtem utolsó napjait, amikor már tudta, hogy életének végéhez közeledik: ennek ellenére még ő adott erőt, bátorítást az embereknek. Nem felejtem: amikor utoljára ment a magyarországi kezelésre, és együtt zártuk be a kapukat, ajtókat, az autóból még visszanézett, és tekintetében az volt, hogy utoljára látja a házát. Megrázó érzés volt.

Halála előtt három nappal még beszéltem vele, és akkor sem a betegségről szólt, hanem a közügyekről, arról, hogy mi van velünk, mi van a magyarsággal itthon.

A temetését én szervezhettem meg, és mindent megtettem, hogy emberi, alkotói nagyságához méltó módon búcsúzzunk el tőle. Sokan voltak a temetésen, tele volt a Vártemplom és a templom udvara is. Számomra még is egy csalódás volt: mert az a város, amelyért ő mindent feláldozott, amelyért ő a szemét is odaadta, ez a város igazából nem volt mellette az utolsó útján. Azon a napon minden vásárhelyi magyar ott kellett volna, legyen: mert Marosvásárhely magyarsága nagyon sokkal tartozott, és ma is sokkal tartozik Sütő Andrásnak.

Márkus Béla

(M)Ilyen szegények vagyunk?

Együttműködések és kölcsönhatások

Azt tanácsolták, példákra hivatkozva, üssek meg személyes hangot, legalább az elején. Így lesz!

Foglaló lennék, sőt volnék, még ha nem másra, csupán székre törekvő is – miközben a szó hallatán, olvastán vagy csak rá gondolva is csupa nyugtalanító, nyomasztó emlék tolul föl bennem a múltból, gyermekkorom idejéből. „Jön a foglaló!", „Jönnek a foglalók!" – szörnyülködött Édesanyám, és szitkozódott, „Jöjjenek, hogy a bront essen beléjük!", amikor hipp-hopp, beállítottak hozzánk. Nem ám a házba, a nagyházba (amit máshol tisztaszobának hívnak), mondjuk, bejelenteni, miért jöttek, s megbeszélni a dolgokat. Hanem nyáridőben az udvarra, egyenesen a cséplőgép elé, hogy a zsákokba ömlő gabonát azon frissiben lefoglalhassák s elvitethessék adóhátralékba, vagy tavasszal, télen, kapóra jöttek az évszakok, az ólba, szemre vételezni, mekkorára nőtt a borjú, lehet-e vele törleszteni a beadási kötelezettségek legalább egy részét. A foglaló fogalma mindenekelőtt ezt jelenti tehát számomra: kényszert. De hogy ne tévedjek el az emlékezetemben, ellenőriztem magam: az értelmező kéziszótár három jelentést csatol a főnévhez, és a második így szól, megjegyezve, országszerte ismert népi, népnyelvi fordulat, hogy a foglaló a „foglalást végző végrehajtó" személyét jelöli. Végrehajtó, ez a foglalkozása – mi lenne, ha székfoglalóként ebben a szerepben tűnnék fel? Vagy a másikban, szintén a szótár megadta jelentés szerint, amelyhez megint csak fél évszázaddal ezelőtti élményeket-emlékeket idézhetnék: foglalót nem venni, nem tartani, hanem adni, az összekuporgatott pénzből, mindegy, minek, háznak, a földként értett szőlőnek, állatnak, miegyébnek a megvételi szándékát megerősítve – vagyis előleget adni, s idegeskedni utána, nehogy odavesszen ez is, mert nem futja majd többre, az egész kifizetésére. Vásárláskor, szerződéskötéskor biztosítékként adott előleg – értelmez a szótár, mintha biztatna, hogy a mai alkalmat fel lehet fogni biztosítékként is. Amikor, a szó szoros értelmében nem széket, de állást foglalok.

Állást két területen, ide illendőbben, katonásan szólva – nem azért, mert védtem a hazám a NATO ellen –, két harcszíntéren foglalok el. Csak az egyik

MÁRKUS BÉLA (1945) a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense. Utóbbi kötete: *Ágh István* (2015).

volna az irodalomé, az irodalomtörténeté. A másik mellé a diplomám szerinti másik szak kerülhetne: a népművelés, régebbi fogalommal a közművelődés, újabbal a kulturális menedzser szak. Ehhez az újságíróként, szerkesztőként, tanárként közvetve úgy, ahogy gyakorolt hivatás hadállásába most – obsitostól várhatóan – azért hátrálok vissza, rövid időre, mert ha már művészetelméleti tagozathoz tartozom, akkor ejtsek szót egynéhány művészeti ágnak az elmélete helyett – és ez lehet hadicsel – a gyakorlatáról. Goethe szellemében, a kissé képzavaros fordítást követve, miszerint „Mert szürke minden elmélet, és zöld csak az élet aranyfája." Lassan cserkészve be a terepet: a múzsák tegnapi testvériségéről, együtthatásáról – és a mai mostohatestvéri szerepre kárhoztatásáról, egymás iránt tanúsíttatott közömbösségéről, nemtörődömségéről – középpontban a legfőbb kultúrahordozó és -alakító tényezővel: a médiával. A kereskedelmiekhez kevés közünk lehet. A közszolgálatiakhoz, bennük a televízióval, annál több.

„A közszolgálati adók kínálatából is kiestek a nemzeti identitást meghatározó klasszikus művek feldolgozásai" – a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület és a Professzorok Batthyány Köre 2015-ös vitairata, *Az idők jelei* állapítja meg, és arról, hogy hova jutott a Magyar Televízió, a művészeti akadémia sem mondhatna mást. Többet azonban igen, bővebben taglalva – ha például csokorba szedné tagjai nyilatkozatait, vallomásait, akár petíciót is nyújthatna be – s nem azért mondom, mert április elseje van, bolondok napja – a pedagógusok mintájára, a „Tanítanék!" helyett a „Néznék!" jelszavával. Mert mit is hoznak fel az akadémikusok? Kossuth-díjas színművészek, írók, többszörösen kitüntetett szerkesztők, televíziós szakemberek. Beszélgetős műsorokba hívnak, nem dolgozni – adja elő egyikük, állítva, „Megszűntek a versműsorok, nincs tévé- és rádiójáték, anyanyelvi műsor, és én nem celebnek születtem." Másikuk a magyar közmédia átalakításáról szóló 2010. decemberi tájékoztató füzetnek „a magyar (nemzeti), a közép-európai és az egyetemes kultúra bemutatásáról" szóló ígéreteit kérné számon. Summája, lágyabban: a magyar néző a saját élete, a saját sorsa helyett a *Párizsi helyszínelők*-féle sorozatok „valóságával" találkozhat. Hol vannak a dokumentumfilmek, riportműsorok? – kérdezi, s kérdezhetné ezzel összefüggően azt is, hol van a magyar nemzeti irodalom paradigmájától elválaszthatatlan szociográfia, hol vannak a tényfeltáró írók, Magyarország felfedezése miért maradt abba – a könyvsorozatra is értve, ám még inkább a mindennapi életünkkel, kenyerünkkel való számvetésre. Keményebben fogalmaz, az éjfél körüli kulturális műsorokra utalva: „Mintha a kultúra valami eldugni való aberráció, valami értelmiségi métely lenne", olyan a köztelevízió műsorszerkezete.

Lehetne folytatni még, ki hogyan vélekedik a televízióról mint a magyar kultúrát teremtő és közvetítő médiumról, mint nemzeti intézményről. Ha a „Néznék!" – vagy helyesebb talán a „Nézném!" – petícióját, ismerős módon, pontokba foglalnánk, milyen követelések kerülnének a kívánságkosárba? A színjátszással kezdve, pontosabban folytatva, elsőként: több műsoridőt, teret Tháliának! – noha tudom s látom, hogy létezik a *Vidéki színházak fesztiválja* főcímmel futó

program. Napjaink színi előadásait úgy közvetíteni, akár élőben is, mint a sporteseményeket, főként a focimeccseket. Zalaegerszegre ne csak a stadionba kapcsoljanak, ha a tíz emberrel játszó Mezőkövesddel vív ádáz küzdelmet (hál' Istennek, győznek a profin matyók), hanem a színházba egy-egy sikerdarab előadásakor is. Kisvárdára, amikor a soroksári csapat a vendég, hanem amikor a határainkon túli magyar nemzetiségi színházak fesztiválja zajlik évek óta, nyaranta. Ugyanígy Kecskemétre és Miskolcra, Kassára, Újvidékre és Szatmárnémetibe – nem sorolom a helyszíneket, a fővárosiakat is beleértve, természetesen, még ha – a minap olvashattuk a *Magyar Nemzet*ben a filozófus véleményét – Pest „tájékozatlan és műveletlen, kulturálisan huszadrangú" vidék is. Nézném tehát, nem, ezredjére Szenes Ivánt, akit gyakrabban láthatok, látok, mint a lépcsőházi szomszédomat, nézném, nem azt, hogy *Hogy volt?!*, hanem hogy *Hogy van!* mai színi kultúránk; legalábbis érdektelenségnek, de lehet, cinizmusnak tartván, hogy megelégednek vele, sőt büszkék rá, ami – műsorcím – *Századszor is bejön!*, cseppet sem törődve azzal, ami nemzeti intézményként fontos feladatuk volna: külhoni s belhoni magyarokat hozzájuttatni színművészetünk friss értékeihez. Azt is szem előtt tartván, tíz év múlva, húsz év múlva legyen mivel, mai felvételekkel szemléltetni, hogy volt, ami úgy volt.

Ám ahogy a televíziók és a színházak között a Nemzeti Együttműködés Rendszerében lényegében nincs együttműködés, ugyanígy szünetel a film és az irodalom között is. A képzelt petíció követelné, hogy nézhessünk kortárs regények, novellák alapján készült filmeket (tévéjátékokat), miután – ahogy a vitairat fogalmaz – „a magyar közgondolkodást hagyományosan erősen formáló irodalom szinte elvesztette társadalmi súlyát". Egészen bizonyosan azért is történhetett így, mert a forgatókönyvírókra alapozó filmgyártás fennkölt hanyagsággal kerüli el olyan rendezők megnyerését, akik folytatói lehetnének a *Körhinta*, a *Húsz óra*, a *Tóték*, a *Szerelem*, a *Psyché* s annyi más alkotás jelezte sornak. Igen, a múzsák testvéri összefogása, a tehetségek együttműködése remekműveket teremtett. Ma nincs elképzelés és nincs akarat, hogy a kortárs szépirodalom filmes feldolgozásai hasonló arányban formálják a közgondolkodást, az ízlést, hogy az életeszmény és -cél valami többen, másban mutatkozzék meg, mint a celeblét. De arra sem, hogy a nézővonzó *Szulejmán*t megirigyelve, mondjuk, Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájából készítsen sorozatot, a két Gábor – Báthory és Bethlen – közül az egyiket középpontba állítva. Vagy jobb, ha nem készít? *A fekete bojtár*t, ezt a Sinka István önéletrajzából és Móricz *Barbárok*jából kevert, minap sugárzott katyvaszt látva, ahol a költő sorsa a meggyilkolt juhászban folytatódott s fejeződött be, igen, jobb talán, ha nem követnek el efféle merényletet klasszikusaink ellen.

De nincs törekvés a közmédia átalakításakor beharangozott, lassan hatéves terv teljesítésére sem: a közép-európai nemzetek filmművészetének alkotásai helyett különböző nyugat-európai sorozatok futnak főműsoridőben is. Ha tömegrendezvényen volnánk, kérhetném, jelentkezzen, aki látott az utóbbi időben szerb vagy szlovák, horvát vagy ukrán, orosz filmet, esetleg a világhírű román

darabok közül egyet is. Lengyelt, csehet, aztán északra, svédet, finnt – nemzeti önismeretünk, ha van, megőrzését, netán erősítését nem az előbbiek szolgálnák? Ha már a konzumkultúra, mint *Az idők jelei* is kifogásolja, magához szívta a közönséget, vagyis ha a „kulturális ipar" ugyanazokat az értékeket szorítja ki a közgondolkodásból, mint korábban a kommunista uralom tette, akkor nem lehetne követni a filmforgalmazásra vonatkozó francia példát, megszabni az amerikai alkotások bemutatásának arányát? És ha kevés a hazai műalkotás, akkor – akár a Németh László emlegette s remélte – tejtestvériség jegyében is a szomszédos államok termését részesíteni előnyben. Kíváncsiságból akár: hol tartanak demokráciaépítésben, milyen életmintákat ajánlanak, s nem utolsósorban, önképüknek mennyire részesei, netántán formálói a hatalmukban levő, velük élő magyarok.

Az érdeklődést valami afféle iránt kellene felkelteni, mint amit a szépirodalomban a fordítás jelent – inkább hírekből, beszámolókból szerzett ismereteim, és sajnos kevésbé olvasmányélményeim szerint ez főleg a román szerzők esetében – ahogy most már Pesten túl is mondani szokás – „működik". Az együttműködés rendszerében legalább ennyi, a kultúra – szakzsargonnal szólva – hozzáférhetővé tételével. Ami ha – az oktatáshoz, az egészségügyhöz hasonlóan – kötelező állami feladat lenne, irodalom (a szép- és a szak-) dolgában további szép munka várna rá. Szép, mint amilyen a szocializmus korában – igen, akkor! – részesítette az írókat s olvasókat a magyar nemzetrészek egymásra figyelésének örömében: a könyvek államközi cseréje vagy állami megrendelése, terjesztése révén. A rendszerváltoztatás előtt nyomon lehetett követni, milyen magyar művek jelentek meg a határainkon túli műhelyekben, és meg is lehetett, itthon, vásárolni őket – ma ember legyen a talpán, vagy hívják Pécsi Györgyinek, Bertha Zoltánnak, Elek Tibornak, Szakolczay Lajosnak, aki képes belátni ezt a mezőt, kertet, termését számba venni. Ha az állami mecenatúra – a keresztény értelmiségiek szövetsége, a polgári egyesület és a professzorok köre már emlegetett véleménye szerint is – nem volna megoldatlan, akkor a kulturális kiadások sorában ott szerepelhetne az egyébként csekély összegű tétel az egyetemes – azaz a hazai, valamint a határainkon túli, ahogy újabban mondják, külhoni – magyar irodalom terjesztéséről gondoskodó szervezet, cég, vállalat, kft, mindegy, mi megalapítására és támogatására. Ez esetben jobban el lehetne fogadtatni egy olyan új intézmény létrehozását, mint a Kárpát-medencei Tehetséggondozóét, benne a „művészeti projekttel", a kolozsvári indíttatású Előretolt Helyőrség Íróakadémiával, ami miatt sok hazai ifjú tollforgató okkal berzenkedik. Pénz, pénz, pénz? – ez kell (kellene?) a kultúrához is, mint a háborúhoz? Nem tellene – pedig szót sem ejtettem a megszégyenítően kicsi honóráriumokról – a kultúra eme területeinek, mint a hazai területalapú mezőgazdaság vagy a vajdasági, erdélyi, felvidéki gazdák, kisvállalkozók esetében telik bővebb állami támogatásra? Vagy nem futja az államháztartásból? Ennyire kevés jut rá, ezért nincsenek színházi közvetítések, ezért hiányoznak az irodalmi alkotások filmváltozatai? Emiatt lehetetlenült el a könyvforgalmazás? Ilyen szegények vagyunk?

S ezzel elérkeztem állásfoglaló beszédem címéhez. Ami – azok kedvéért mondom, akik alig várják, hogy elhangozzék végre egy poétikai-stilisztikai szakkifejezés, idegen fogalom – vagy palimpszeszt, az eredeti helyén egy szó átírása, megváltoztatása, vagy önállósuló pastiche, idézés, másolat, döntsék el egymás között. Így is, úgy is tény, bibliográfiai adat: a kolozsvári Polis és a marosvásárhelyi UArtPress gondozásában tavaly megjelent egy, a vásárhelyi Művészeti Egyetemen a Magyar Művészeti Kar szervezésében az előző esztendőben tartott Sütő András-műhelykonferencia előadásai kötetének volt ez a címe: *M)Ilyen gazdagok vagyunk(?)* – ebben cseréltem fel egy szót, ennyi leleményre futotta, ellenkező jelentést, értelmet adva a kérdéses kijelentésnek. Az utóbbi öt esztendőből, önkényesen, ezt a vitát és még másik kettőt veszem alapul annak szemléltetésére s taglalására, hogy hol tart ma – Nyilasy Balázs szavaival – „irodalomértési rendszerváltásunk". A Sütő-tanácskozás beékelődik sok hozzászólót mozgató két eszmecsere közé. Az egyik 2011 augusztusában A magyar politikai költészetről az *Élet és Irodalom* hasábjain Bán Zoltán András és Radnóti Sándor „magánlevélváltásával" kezdődött, és több mint fél évig tartott – ha nem tart nyomait tekintve ma is. A másik a *Székelyföld* 2015. júliusi közleményét, Balla Zsófiának a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémián elhangzott *A vers hazája* című székfoglaló előadását követő, októberig tizenegy hozzászólást hozó beszédfolyam.

A marosvásárhelyi előadások gyűjteményének a szerkesztő Lázok János okkal adta a művészi, szellemi értékek, kincsek gazdagságára utaló címet, ám – ugyancsak kérdőjeles formában – a szegénység, a nagy alkotói teljesítmények hiánya is fölvethető. Az előbbi esetben például a Sütő munkásságát jól ismerő és lényeglátóan elemző Sorin Crisannak, a Művészeti Egyetem rektorának a határozott véleményére célozva, miszerint „a leírt, kimondott és elbeszélt szó világítótornyát" jelentő, az *Anyám könnyű álmot ígér* című önéletrajzi kötetével „a 70-es évek romániai – azaz nemcsak romániai magyar! – irodalmának legőszintébb és legmélyebb írását" megteremtő művész, akinek az életművében „az esztétika és az etika ikertestvérekké válnak" – nos, ez a szerző, állítja a román professzor (vagy hangsúlyozhatjuk úgy is: egy román professzor állítja), „teljesen méltatlanul került a magyar irodalom árnyékjelenségei közé". Az árnyékba borítást Crisannak lehetett módja közelről szemlélni: a közös városuk *Látó*jában, Erdély egy ideig egyetlen irodalmi folyóiratában a kilencvenes évek közepétől – egészen pontosan: 1993 októberétől – kezdve élete végéig Sütőnek egyetlen egy sora sem látott napvilágot – lásd árnyék –, holott a lap tényleges és névleges szerkesztői között nem egy barátféléje akadt. Ők a Ceaușescu-diktatúra tiltotta, csak Magyarországon megjelent alkotások utólagos elemzésével, azaz tanulmányokkal közlésével is ébren tarthatták volna a figyelmet az életmű iránt, de legalább igyekezhettek volna mérlegre tenni. Hogy nem tették, erre ott a kötetben, kérés nélkül is, a magyarázat a *Látó* egyik mai rovatvezetője, amúgy több kötetes gyakorló prózaíró hozzászólásában. Azzal kezdi fejtegetését, hogy 1988-ban, mielőtt Kolozsvárott magyar szakra felvételizett volna, olyan társaságban forgott, amelyik „vehemensen utálta" Sütő műveit, s így fejezi be: „Attól

tartok, Sütőt is a felejtés várja, mint a legtöbb erdélyi magyar írót, akikről sosem tudjuk meg, hogy mik lehettek volna. Sok megfejthetetlen ékírásos felirat egy virtuális temetőben."

Attól tart? Ha félné, hogy így lesz, szerkesztőként tehetne ellene – inkább várja, hogy így legyen. Ha egyenesen beszél, ezt mondja a temetőről, amely, ugye, egy vétetésű metafora az árnyékjelenségekével, az árnyékvilággal. De ugyanebből a képzetkörből való az az előadás is, amelyik *Hagymahántás-kísérletek – Sütő András digitális halála és feltámadása* címet kapta, s amelyik azt állítja, hogy az író halálát követő 2006. októberi igen erőteljes érdeklődéscsúcs után egy ideig még vonzza az internetes figyelmet, „de 2007 júniusától az érdeklődés teljesen megszűnik", azaz „számszerűsítve: nulla". Hogy más kortárs alkotó iránt is nulla-e, vagy több? – vizsgálta volna tán, ám nem árulja el a számot, az eredményt senkiéhez sem hasonlítja, hogy a csattanó elég hangos lehessen. „Senki sem írta még meg Sütő András digitális nekrológját" – ím, a poénja, s attól tartok, akad majd rá jelentkező, noha nem olyan bőven, mint tízegynéhány évvel ezelőtt, 2005 januárjától az év júliusáig akadt volna, amikor *A Hét* a már nagybeteg író pályájáról polémiát kezdeményezett. Ez otromba durvaságát tekintve talán csak azért nem nevezhető páratlannak, mert a Csoóri Sándor *Nappali hold*ja körül 1990 szeptemberében gerjesztett vita „szellemi lincshangulatához" képest itt mégis inkább – ahogy Bertha Zoltán hozzászólásának címe jelezte – „boka-harapdálás" történt – igaz, mély sebeket okozva az írónak, aki mellé, egy-két kivételtől eltekintve lapítottak a kollégái, köztük a nemzedéktársai, barátai oda állni, nem így Csoóri esetében. Pedig csak – csak? – azt kellett volna az emlékezetbe idézni, ami a mostani tanácskozáson például Soltész Márton és Filep Tamás Gusztáv, Szász László és Cseke Péter, Dávid Gyula és Kovács Dezső által nyomatékot kapott: a pálya nem egy maradandó értékű alkotást adott. Elek Tibor meglátása szerint az *Anyám könnyű álmot ígér*, vagyis a szembesülés szülőfaluja, Pusztakamarás igazságával az íróban olyan energiákat szabadított fel, amelyek „jól ismert további remekművek, drámák, esszék, esszékötetek sorozatához" vezettek. Elek, Székely János monográfusa mondhatta persze, hogy az írói remeklések jól ismertek, ám – ezt pedig a virtuális temetőt vizionáló több kötetes gyakorló prózaíró-rovatvezető állította, önleleplező módon – az utóbbi két évtized Sütő körül zajló vitái „nem a szövegek újraolvasása mentén történtek, hanem az írói és közéleti/politikai szerepvállalásának értékelése vagy elutasítása mentén". Ha ezen a kétszer használt mentén nem akadunk fenn, és a kolléga véleményét mint egy mentét, azaz bélelt, zsinóros, magyaros rövid kabátot kifordítjuk, akkor a kötetcímben említett gazdagságból is lehet a fordítottja.

Valahogy ekképp: ha mai irodalmi közállapotainkhoz illik a kérdés, vagyunk-e annyira gazdagok, hogy – szó szerint – nullának nézzük Sütő munkásságát, a temetőbe utaljuk-szánjuk, akkor azt is felvethetjük, nem vall-e az erdélyi kollégák szegénységére, hogy húsz év elteltével, sőt régebb óta, lényegében a rendszerváltoztatást követően az életműve helyett az egykori közéleti szereplése a legizgatóbb témájuk. És persze az, hogy mekkora kultusz alakult

ki körötte, mi több, milyet alakított ki a saját kijelölésű Kanonizációs Bizottságban magának. Egy sok műfajú ifjabb tollforgató nemcsak róla szól, tágítja a kört, szónokias hevülettel fölhördülve: „Apáink, becsaptatok minket!", majd mindjárt gúnyolódni kezd. Egyebet sem hallottak, mármint a kommunista diktatúra idején, panaszolja, mint „csillogó szemmel" előadott Sütőt és Kányádit – a Reményikkel, Tompa Lászlóval kezdődő, Kós, Tamási nevét is tartalmazó lista velük ér véget. Később ugyanez a két név mint „az erkölcs dallamát" tovább zengető művészeké kerül szóba, végül lábjegyzetbe szorítva ugyanők szerepelnek az 1989 előtti időszak „szimbolikus tartalmakat" hordozó és „jelképes pozíciót" viselő alkotóiként. Mintha szégyellhetnék magukat, hogy népszerűek voltak, de szégyellhetné magát a nép is, mert elsősorban az ő műveiket olvasta, nézte. Holott olvashatta volna – s pláne olvashatná ma – az *Éneklő Borz* „rendkívül fontos nemzedékét", egy „új hagyomány alapításának" igyekvőit, a „jelentéskioltásra" törőkét – hogy ez pontosan mit jelent, sejthető, de nem tudható, lehet, hasonlatos a láng elfojtásához. A tehetségükkel takaréklángon égőké helyett mégis a Görömbei András által oly kedvvel idézett prágai professzor, Rákos Péter bon mot-ja jut eszünkbe. Egy bizonyos Archibald Mac Leish amerikai költőnek és tudósnak a tételét, miszerint „a költői mű ne *jelentsen*, hanem *legyen*", így kommentálta: a mű, „diszciplínánk szíve, fittyet hány ennek a jámbor óhajnak: van is, jelent is".

Kérdezhetnénk, nemcsak a jelentés ki- vagy felfejtésére, újabb szóval: tulajdonítására s értékelésre gondolva: annyira szegény vagy szegényes a borzosok irodalomértelmező gárdája, hogy hagyományalapításuk manifesztumával, ennek elemzésével és művekben megtestesült eredményeivel halasztgatja számot vetni? Hol vannak az átfogó tanulmányok? A monográfiák? – róluk s az előttük járókról (mint amilyen Miklós Ágnes Katáé, *A szóértés feltételei* a harmadik Forrás-nemzedékről), el egészen a két világháború között alkotókig. Akikről évtizedeken át tényleg lehetetlen volt tárgyilagosan szólni – Ligeti Ernőről, Székely Mózesről, Makkai Sándorról, Bánffy Miklósról, Bözödi Györgyről, Markovits Rodionról például, csak találomra, és persze, mert sokak bögyében van, Nyirő Józsefről, Wass Albertről. A hiány, az értelmezéseké azt is kérdezteti: vajon a két háború közti erdélyi szépírói, költői termést a rendszerváltozás óta eltelt nagyjából ugyancsak huszonöt évével összevetve merre billen a mérleg nyelve? Ki az előbb soroltak mellett napjaink Kuncz Aladárja, Kós Károlya, Tamásija, Karácsony Benője, hol a költőtriásza? S hol vannak az emlékiratok, önéletírások, a Szántó György- vagy Balázs Ferenc-félék, hol a szociográfia, a kaland- vagy a történelmi regény?

Amit a hagyományalapítók közös jellemzőjeként s nyilván programjukként lelkes hívük feltüntet, hogy ugyanis mertek a „játékosság erejében" bízni, az hatalmas ambíciójukhoz képest soványka eredménnyel kecsegtet. Egyébként is: a játékosság ereje, szemben, mondjuk, Kányádival, aki, amikor tétje is volt, már az első kötetében, az ötvenes években eléggé mókásan, szellemesen beszéltette lírai alanyait. A stadionépítésről vagy a moszkvai látogatásról például. És Páskándi nyelvi játékai, a kezdetektől, aztán *A sárikás anyós*ból, Lászlóffy Aladáréi, Király Lászlóéi, Markó Béláéi, Szőcs Gézáéi? Vagy ezek mind – ismét a kon-

ferenciáról idézve – apáikat s általuk „a szolgáltató művészet borzalmas gondolatát hirdetik”? Hogy képzeljük el, milyennek e szolgáltatást? – az analógia Arany Jánost juttatja eszünkbe. *A walesi bárdok* vagy az *Emléklapra* szolgáltat, de a rögtönzései, mint a *Nincs már széna…* játékra indít? Nincs már széna, nincsen abrak, / Édes munkám, tüzbe csaplak!” – ez igen, ez hagyományalap. És nyilván az a *Hasadnak rendületlenül* is, ellentétben a *Szózat*tal, mert ott a „Hazádnak rendületlenül…” a hazafias érzések felkeltését szolgálja.

És így érkeztem el a politikai költészetről folytatott, említett polémiához, amelynek egyik fejezete volt 2012 márciusának elején a Fiatal Írók Szövetsége, valamint a *Szépirodalmi Figyelő* szervezésében Budapesten a szép nevű Szatyor Bárban tartott kerekasztal-beszélgetés, amiről az *Irodalmi Jelen* „Versre magyar, hí a haza!” címmel számolt be, mielőtt az *Édes hazám* című, ugyancsak 2012-es antológia megjelenését követően újabb hullámokat vetett volna a vita. Amit hozzászólásában a kötet összeállítója, Bárány Tibor kérdezett, hogy *Miért nincs magyar politikai költészet, ha egyszer van?*, arra könnyű a válasz: ugyanazért nincs vagy nem volt, amiért Sütő András életművét is lenullázták. Azért, mert a rendszerváltás körüli idők óta mind egyeduralkodóbb, kanonizáltabb lett az a nézet, hogy az irodalom legyen csak irodalom, szerezze vissza – ha volt valaha – azt a fajta autonómiáját, amely távol tart tőle minden közéleti-politikai kérdést, gondot. Két idevágó vélemény: „A huszadik században az irodalmárok eltúlozták a szerepüket, beálltak propagandistának, papnak, hirdettek ezt-azt, különböző ellenségekre, démonokra haragudtak, szellemi vezért játszottak. Most le kell fogyni – írta 1991-ben Konrád György, elfelejtkezve nyilván a XIX. századról, Petőfiékről, de Zrínyiékről is. Egy fejezete legalábbis véget ért az irodalmon túli elvi elköteleződésnek […]. Nem kötelező túlterjeszkedni a szakmán, nem kell összekeverni az irodalmat valami olyasmivel, ami nem az” – folytatta. Kulcsár Szabó Ernő, az egyik kollégája által posztmodern zsandárnak nevezett tudós szintén a tisztán irodalmi szemlélet elkötelezettjeként nyilatkozta a kilencvenes évek közepén, hogy nem ért egyet az irodalomtörténészeknek, kritikusoknak azzal az értelmezői körével, amelyik „még mindig úgy gondolja, hogy az irodalomról szólva az irodalmat körülvevő életzónák problémáiról is állást kell foglalnia”. A politika persze megítélésük szerint csak akkor nem lehetett a poézis tárgya, ha közösségi érdekű, nemzeti jellegű elkötelezettség munkált mögötte, ha a válságát szenvedő, önazonosságát vesztő, szétesett személyiségű individuum szólalt meg vele, akkor igen.

Mindez talán változatlan marad, vagyis úgy hisszük, úgy hitetik el velünk, hogy nincs magyar politikai költészet, ha Kemény Istvánnak a *Holmi* 2011. februári számában meg nem jelenik az Édes hazám… kezdetű, a hazát gonosznak, vaknak és réginek mondó, *Búcsúlevél* című verse. Benne a panasszal: „Azt játszod, hogy nem is hallasz, / túl nagy énfölöttem a hatalmad” és az elhatározással: „belehalok, ha / most téged el nem hagylak” – mindez a sorjázó válaszversekkel együtt megfelelő alkalmat nyújtott a Bán–Radnóti kettősnek egyrészt politizálni – a második Orbán-kormány második évében –, másrészt belecsípni,

bár marni nem, az „urbánus-népi vita népi oldalának" maradékába. Álmélkodni, hogy a magyar sorskérdések vállaló „magasrendű műalkotások", mint „egy új *Puszták népe*" valahogy nem jutnak az eszükbe. Szegénységre célozni Váci Mihály és a „levitézlett tűztáncosok" gárdájának említésekor, elhallgatva, hogy a levitézlettek egyike ma az *És* rendszeres glosszaírója. Becsületbe vágóan torzítani: Juhász Ferenc mellett Nagy Lászlót is Aczél György kedvencének, „nagy magyar kozmonautának" nevezni. És így tovább odáig, vagy éppen azzal kezdve, hogy „Az utolsó nagy magyar politikai költő Petri György volt" – ő még akkor is, ha maga állította magáról, „politikai költő soha nem voltam". És akkor is, ha költészetének egészét a legkevésbé sem jellemezte a Bárány felhozta radikális poétikai újszerűség elve, sokkalta inkább őrzője-folytatója volt a lírai hagyományoknak, mindenekelőtt József Attila nyomán, mint az a Nagy Gáspár, akinek egy verse a Szegedy-Maszák és Veres szerkesztette *A magyar irodalom történetei* szerint a neoavantgárd poétika lényeges jegyeit mutatja fel. Más verse, például a monográfusa által rendszerváltónak nevezett *Öröknyár, elmúltam 9 éves* vagy *A Fiú naplójából* mintha nem is volna – se a *Történetei* nem vesz róluk tudomást, sem a levélváltó kettős. Ez, jó szándékú feltételezés, nem feledékenységből történt így, nem zápuló agyuknak tudható be – ahogy önironikusan egy erdélyi költő, jelesül Székely János védekezett valamilyen alkalommal. Ő és társai, Kányádi és Szilágyi Domokos, Szőcs Géza és Markó Béla ugyancsak kimaradtak a levelekben megidézettek közül.

És ki Király László, valamint Farkas Árpád is – akiket van okunk külön is emlegetni. Nem azért, mert ők ketten az idei Magyarország Babérkoszorúja díj kitüntetettjei – rég megérdemelték! –, hanem mert jutalmazásuk meghökkentő vallomásra késztette a *Magyar Narancs* bloggerét. Azt a Kálmán C. Györgyöt, aki ismeretlen ismerősünk az állambiztonsági jelentésekből, amelyek tudatták, hogy nevezettet, „a nacionalizmus feléledésétől" tartva kamasz korában zavarták a március 15-ei ünnepségek, s úgy adott hangot a véleményének, hogy amikor az engedély nélkül ünneplő tömeg a *Himnusz* éneklésébe fogott, ő a barátjával – ismert dalszövegíró – az *Internacionálé*t kezdte zengeni. Nos, ez a márciusi ifjú szólalt most meg (vagy fel?) a díjazottak dolgában, noha – tőle tudjuk – megfogadta, állami díjakat nem kommentál. Most is csak azért teszi, mondja somolyogva, mert rémes műveletlensége eloszlatására törekszik, tudni akarván – így a blog –, „kik ezek". És hogy olvasóit eligazítsa, a két költő nevéhez odabigygyeszti egyrészt, hogy József Attila-díjasok, másrészt, hogy mindketten az MMA, azaz a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagjai. Végül ő, aki volt főmunkatársa az akadémia irodalomtudományi intézetének, egyetemi tanár Pécsett s több periodika s folyóirat szerkesztője, köztük a *Literatúrá*nak, vagyis aki egész életében az irodalomból élt, él és élni fog, de nem ismeri költő kortársait, így búcsúzik: „Bocsánat, biztosan én vagyok a hülye." Köszönését viszonozhatjuk: „Bocsánat, igen." Úgyis akad pártfogója: egy bizonyos Zerza Béla Zoltán nevű költő az *Irodalmi Jelen*ben kifejti, nem várható el, hogy valaki, tartozzon „akár korának legműveltebb irodalmárai közé" is, ismerje a díjazottakat, hiszen

„életművüknek inkább már irodalomtörténeti relevanciája van, mintsem mérhető hatása". Inkább olyan szerzőket volna ildomos jutalmazni, ajánlja, „akik még versenyben vannak, mintsem olyanokat, akik inkább csak versenyben voltak". Domokos Mátyás tán azt felelné erre, hogy az irodalom nem kerékpárverseny vagy nem lóversenypálya. Pláne nem, ha kiderül, hogy ZBZ is inkább ír, mintsem olvas: a tavaly két könyvvel jelentkező Királyról úgy tudja, utoljára 2003-ban jelentek meg kötetei, de arról sem tud, hogy Farkas Árpádról monográfia jelent meg, igaz, a „törésvonalat" gyártó MMA kiadásában.

A vezérlő motívumhoz visszatérve kérdezhetném, kiknek a szellemi vagy másmilyen szegénységére vall a politikai költészet képviselői közül ennyi mindenkit említetlenül hagyni, semmibe venni. Milyen felfogás az, ha bárkinek csak akkor jut eszébe a költői szabadságharc szükségessége, amikor nem az „övéi" vannak hatalmon? – de ezt már annak az Elek Tibornak a nyomán vetem föl, akinek az aggódásában is osztozhatunk. Aggódni való – írja –, hogy „a létező közéleti-politikai líra, a nagy magyar hagyományoktól eltérően napjainkban már nem képes a nemzettudat erősítéséhez, a reális nemzeti önismeret gazdagításához, elmélyítéséhez, a nemzet nagy kérdésekben szükséges egységének megteremtéséhez hozzájárulni".

Baj, ha csak a saját politikai értékrendünkhöz közelállók létjogosultságát ismerjük el – jelenti ki, és nem állíthat mást Balla Zsófia székfoglalójáról szólva sem. A valóban izgalmas irodalomszociológiai, fogadtatástörténeti problémát feszegető téma – nevezetesen, hogy a főleg Erdélyből áttelepült költők, írók mennyire érzik otthonuknak új hazájukat, és alkotásaik mennyire lettek, lehettek szerves részei az egyetemes magyar irodalomnak – tárgyalása módjában, stílusában ugyanis erős elfogultságról árulkodik. Több tekintetben. Egyrészt evidenciának tartja, hogy „kortársi irodalmunk legjelentősebb vonulatai és legértékesebb művei és alkotói" mind-mind ahhoz az irodalomhoz tartoznak, amelyet a *Nyugat* alapozott meg, s az *Újhold* köre örökített tovább. A kérdés nem csak az, hogy a „*Nyugat–Újhold* vonalat" nézve például Móricz hogyan köthető Nemes Nagy Ágneshez, és nem is csupán Kassák, József Attila és mások vonalon kívülre kerülése merül föl, hanem a népi írók egész táboráé. Akiket mint népieseket említ, lehet, azért, mint Sántha Attila feltételezi, mert „meg akarja sérteni őket". Ennél mélyebben rejtőznek az okok, hisz napjainkról szólva így foglal állást: „Tagadhatatlan, hogy sok olyan nagyszerű író és értelmező munkálkodik a népi irányzatok körében, aki szakmai és erkölcsi szempontból feddhetetlen. Lehet, hogy ez a többség." Hízhatna a májuk a népieseknek. De kiknek is? Azoknak a név nélkül szerepeltetteknek, akiknek a könyveit azért nem kívánja tárgyalni, „mert recepciójuk többnyire erősen ideologikus, […] sok kirekesztő elemet tartalmaz, amelyet mély politikai előítéletek szőnek át". Sietnénk megérteni, miről beszél. A felvilágosodás óta az ideologikus attitűd kialakítói, formálói között az embernek a történelmi korszaka, nemzete és társadalmi rétege által meghatározott tudatát volt „szokás" figyelembe venni. Az újabb időkben, a szociálpszichológia elgondolásait követve a karakterológiai, alkati

szempontokat is. Mindezek alapján tán azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Balla Zsófia más karakter, az ő gondolkodásmódjának eszmei, vallási, történelmi s társadalmi gyökerei vagy elvékonyodtak, vagy más talajba mélyedtek, mint amilyenbe, amelyikbe a „népieseké". Akiktől mégis, mindenekelőtt, miért idegenkedik? Az érvelés ismerős: ők voltak az okai annak, hogy „a magyar közönség évtizedekig jobbára csak Sütő Andrást, Kányádi Sándort és Szilágyi Domokost ismerhette", tőlük, a szálfáktól „sokáig nem látszott… az erdő", név szerint Székely János, Panek Zoltán, Deák Tamás, Szabó Gyula, Bálint Tibor, Bodor Ádám – a névsorból, az előítéletek nélkül összeállítottból vajon miért hiányzik Szilágyi István? Záró kérdés, hogy ha már annyira szegényes a kisebbségi vagy határon túli magyar irodalomról tárgyilagosan, „ideológiamentesen" beszélők serege, akkor tényleg Nemes Nagyban, Vas Istvánban, Lengyel Balázsban, Domokos Mátyásban és Lator Lászlóban lehet fellelni azokat a „kivételes írókat", akik figyeltek rájuk, erdélyiekre. Tisztelet nekik, noha fogadni mernék, e tárgyban ők öten nem jegyeztek annyi esszét, tanulmányt, kritikát, mint Görömbei András?, Pomogáts Béla?, Szakolczay?, Bertha Z.? egymaga. Vagy az utóbbiak, mint Pécsi Györgyi kezdte keserves hozzászólását, csakugyan „afféle *nem számít* irodalmárok" volnának? Globálisan ideologikusak, mert – ezt már Sántha Attila tette hozzá – Balla Zsófia *is* „meg van győződve arról, az ő oldalán áll az Abszolútum által nyújtott Igazság".

Végül, mint az elején, személyesebb hangon: az irodalomértésünk harmadik évezredbeli dilemmáiról és feladatairól értekező nagy ívű dolgozatában Nyilasy Balázs idézi Barta János professzornak egy 1976-ból való vallomását. „Elöljáróban meg kell jegyeznem, hogy külön szín vagyunk a szakma fővárosi vagy más művelőihez, az akadémiai intézethez és a főiskolákhoz képest – hangsúlyozta a Barta-iskola »alapítója«, »névadója«, majd így folytatta: – Megvannak ugyan az esztétikai és poétikai alapfogalmaink […], de sohasem a fogalmakból indulunk ki, hanem mindig a mű egészéből. […] Ha országos viszonylatban veszi szemügyre valaki a módszereinket, valószínűleg régieseknek, avultaknak fogja őket találni. Meg kell mondanom, hogy mi, debreceniek – elsősorban magamra is áll ez – tudatosan nem vagyunk ultramodernek, a szemantika, a strukturalizmus, a matematikai módszerek kevés nyomot hagytak rajtunk – s ebben talán lemaradunk az akadémia Irodalomtudományi Intézete mögött; de aki könyveinket vagy tanulmányainkat ismeri, az talán azt is megérzi, hogy amit elvesztünk a réven, azt bőségesen megnyerjük a vámon." A nyilatkozathoz Nyilasy azt a kérdést fűzi, hogy napjainkban, „a félelem alkalmazkodó reflexei uralta korunkban ugyan hol volna magyar tudós, aki ilyen természetes méltósággal merné magát 'régiesnek' nevezni", s távolságtartást merészelne kifejezni az akadémiai intézettel szemben. Meglepődöm: a kérdező sose néz a tükörbe?, mert ha nézne, régóta ott láthatná, nem is homályosan, egyikét a merészeknek. Túl a tükrön pedig azokat az irodalomtörténészeket, kritikusokat, esszéírókat, néhányat ő is említ, akik sohasem lettek a prágai professzor, Rákos Péter által ironikusan metodokráciának keresztelt eljárás hívei vagy alkalmazói, vagyis akiket az jel-

lemzett volna, hogy inkább keresnek „a kecsegtetőbb módszerhez témát, mint a megoldandó kérdéshez módszert".

A teljes névsor hosszú volna, de azért Alexa Károlytól Alföldy Jenőn át Ács Margitig, aztán Falusi Mártontól, Monostori Imrétől, Pécsi Györgyitől Sturm Lászlón át a druszájáig, Szász Lászlóig, Szakolczay Lajosig, Vasy Gézáig, végül a már elhunyt Olasz Sándorig és Görömbei Andrásig juthatunk. Az utóbbihoz, Barta János – Imre László mellett – legjelesebb tanítványához föltétlenül. Hisz a listán ott kell szerepelniük azoknak is Babus Antallal kezdve s folytatva – a már, nem tehetünk róla, többször emlegetett – Bertha Zoltánnal, Elek Tiborral, Jánosi Zoltánon át a két Gáborig, Ködöböczig és Nagyig, aztán Gróh Gáspártól Papp Endréig –, akik mind-mind a tanítványai voltak, jó okkal mondhatnák magukról, hogy jelesül végezték – és végzik – a Görömbei-iskolát. Ők lehetnek Balla Zsófia névtelenjei – ám hogy a metodokrácián nem csak ők mosolyoghatnak finoman utólag, egyikük, másikjuk közben is mosolygott –, annak bizonyságául felhozhatok egy-két fejleményt.

A legfrissebbet, a legkövetkezetesebb újság, az *Élet és Irodalom* hasábjairól – a hetilap következetessége abban mindenképpen megmutatkozik, hogy a fenti névsor szereplői könyveiről évek óta nem közöl kritikát vagy ismertetőt. Nos a minap az *És* kvartettjében valaki arról a „bölcsészkari kaszárnyáról" kezdett elmélkedni, amelyikből kirajzott „egy nagyon vehemens" értelmezői közösség, és az egyik, nyelvhasználatában is legviccesebb író „csak irodalom" típusúnak vélt műveit „hótkomoly elméleti, száraz, humortalan, szellemtelen apparátussal" közelítette meg. Ez „már akkor is röhejes volt – mondja a kvartett-tag –, visszatekintve meg még inkább annak látszik". Hogy hányan röhögnek magukon? – a névsor itt aligha lenne hosszú. De azért egyetértő visszhangra talált egy nem sokkal korábbi másik felvetés is, miszerint a kortárs magyar irodalom egy részében „újra fontos lett a témává tett anyag, fontos, hogy hogyan mondja, az is, hogy mit, de leginkább a miről lett a fontos". Beszédes című esszéjében – *Várakozás a realizmusra* – az Takáts József ad nyomatékot ennek, akiről szintén állítható, hogy pályája egészén elvi, elméleti kérdésekben a legkevésbé sem a „paradigmaváltást" szajkózókhoz való igazodás vezette, s aki most is félelem nélkül írja: a realizmus iránti várakozásban többféle igény találkozik. „A prózafordulat terhétől való szabadulás vágya. A társadalom állapota feltárásának kívánalma. A történetmondás rehabilitálásának szándéka. Az irodalomnak mint politikai cselekvésnek az újraértelmezése" – sorolja. Szavaihoz nincs mit hozzátenni. Ha mégis, annyit, hogy a Görömbei-iskolába járók és azok az emlegetettek, akik nem voltak, de lehettek volna a tanítványai, akár elégedetten is ülhetnének körül egy asztalt, megbeszélve, irodalomértésünk dolgában mi minden változott. Közöttük én is szívesen foglalnék helyet. Széket. Vagy játszanék újra, mint régen, amire incselkedő ifjabb barátom ugratva emlékeztetett: szaladunk a székek körül, és felszólításra le kell ülnünk, csakhogy minden körben kiesik egy valaki, mert mindig kevesebb szék van, mint székfoglaló.

S a végén ki marad, mi marad? A köszönet, hogy meghallgattak.